

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Diplomová práce

2016

Lucie Guricová

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Katedra archeologie

**Nálezy dokládající jezdeckví a využití koňské síly
uložené v tzv. staré sbírce v Muzeu východních Čech v
Hradci Králové**

Diplomová práce

Jméno autora: Lucie Guricová
Studijní program: N7109 - Archeologie
Studijní obor: Archeologie

Vedoucí práce: Mgr. Pavel Drnovský

Hradec Králové 2016

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta

Zadání diplomové práce

Autor: Lucie Guricová
Studijní program: N7109 Archeologie
Studijní obor: Archeologie
Název závěrečné práce: **Nálezy dokládající jezdeckví a využití koňské síly uložené v tzv. staré sbírce v Muzeu východních Čech v Hradci Králové.**
Název závěrečné práce AJ: The findings documenting the use of horsepower saved in so-called old collection in the Museum of east Bohemia in Hradec Králové.

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Cílem práce bude zpracovat a vyhodnotit archeologické nálezy spojené s jezdeckvím a využitím koňské síly, které jsou uloženy v tzv. staré sbírce v Muzeu východních Čech v Hradci Králové. Součástí práce bude katalog všech nálezů, který bude obsahovat všechny důležité aspekty jednotlivých artefaktů, spolu s kresebnou přílohou. V práci bude dále zahrnuto srovnání hradeckých nálezů s jinými lokalitami v České republice, také kapitola shrnující současný stav bádání, využití koně ve středověku, popřípadě doplněno o poznatky ze současného stavu využití koně.

Metody: Zhotovení katalogu s kresebnou přílohou, porovnávání s nálezy z našeho území

Literatura:

Krajíc, R. 2003: Sezimovo Ústí, Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa, Díl I. Praha.

Koóšová, P. 2004: Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh ze územia Slovenska (12. – 15.storočie), Archaeologia historica 29, 523-547.

Garantující pracoviště: Katedra archeologie, Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Pavel Drnovský

Konzultant:

Oponent:

Datum zadání závěrečné práce: 24. 11. 2014

Datum odevzdání závěrečné 5. 5. 2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala (pod vedením vedoucího diplomové práce Mgr. Pavla Drnovského) samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 5. 5. 2016

.....

Poděkování:

Děkuji Mgr. Pavlu Drnovskému za vzorné vedení diplomové práce, konzultace a odborné rady. Dále bych chtěla poděkovat za poskytnutí materiálu a informací Mgr. Radku Bláhovi z Muzea východních Čech. Poděkovat chci i svému trenérovi Petru Pejřilovi z hradeckého jezdeckého klubu, který mě poskytl cenné rady v oblasti použití a funkčnosti podkov, udidel a ostruh ze staré sbírky. Mé díky patří i Mgr. Petru Hejhalovi, Ph.D. za poskytnutí literatury. V závěru bych chtěla poděkovat za velkou podporu Ing. Janu Hegerovi.

Anotace

LUCIE, GURICOVÁ Nálezy dokládající jezdeckví a využití koňské síly uložené v tzv. staré sbírce v Muzeu východních Čech v Hradci Králové.

Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2016, 127 s.
Diplomová práce.

Tato práce má za cíl vytvořit katalog koňských předmětů ze staré sbírky, ve kterém jsou popsány jednotlivé znaky sledované na předmětech a vyhotovení kresebné přílohy. Vyhodnocený katalog je srovnáván s nálezy z České republiky.

Při vypracování práce jsem nejprve zdokumentovala nálezy artefaktů související s koňmi (udidla, třmeny, ostruhy, podkovy) ze staré sbírky a hodnocené znaky jsem zapsala do katalogu. Stručně jsem se zabývala i historií a významem koně v minulosti. Katalog nálezů obsahuje jednak rozměry předmětů, popisky, ale také kresby a fotografie v příloze. Předměty jsem hodnotila podle jejich morfologické dispozice a na základě toho je přirovnala k analogiím z našeho území s přihlédnutím do zahraničí. Po vyhodnocení katalogu, jsem určila možnou dataci a srovnala předměty s nálezy z Čech a Moravy.

Klíčová slova: kůň, udidlo, třmen, ostruha, podkova, katalog, stará sbírka

Annotation

LUCIE, GURICOVÁ. The findings documenting the use of horsepower saved in so-called old collection in the Museum of east Bohemia in Hradec Králové.

Hradec Králové: Faculty of Arts, University of Hradec Králové, 2016, 127 pp.
Master's thesis

The aim of this thesis is to create a catalogue of items related to the use of horses, that are stored in the Old Collection. The evaluated catalogue is compared with the findings from the Czech Republic.

Firstly I have documented the findings of artefacts associated with horses (bridle bits, stirrups, spurs and horse shoes) from the Old Collection and I have written the assessed features down in the catalogue. I have also briefly summed up the history and the importance of horses in the past. The catalogue of findings contains not only the measurements and descriptions but also drawings and photographs, that are attached in the attachment. I have assessed the individual items according to its morphological disposition and then I have compared it to analogies from our location, taking into account the abroad areas as well. After the assessment of the catalogue, I have determined a potential age of these items and have compared them with the findings from Bohemia and Moravia.

Keywords: horse, bridle bit, stirrup, spur, horseshoe, catalogue, old collection.

Obsah

1. ÚVOD	1
2. HISTORIE KONĚ.....	2
2.1. Vývoj koně a jeho příbuzní	2
2.1.1. Příbuzní koní	6
2.1.2. Domestikace	7
3. KONĚ ZE STŘEDOVĚKU – NOVOVĚKU.....	10
3.1. Druhy koní ve středověku – novověku.....	10
3.1.1. Vývoj chovu koní.....	10
3.1.2. Popis a fyziologické postavení koní ze středověku - novověku.....	16
3.1.3. Kohoutková výška koní.....	18
3.1.4. Barva koní ze středověku - novověku	19
3.2. Význam koně ve středověku-novověku	20
3.2.1. Mytologický Význam koně	20
3.2.2. Ekonomický význam koně v minulosti	23
3.2.3. Společenský význam koně v minulosti	31
4. DOKLADY SPOJENÍ S VYUŽITÍM KONĚ K JÍZDĚ	34
4.1. Uzdění	34
4.1.1. Dějiny bádání a typologie	34
4.1.2. Vývoj uzdění	40
4.2. Třmeny	48
4.2.1. Dějiny bádání a typologie	48
4.2.2. Vývoj třmenů.....	53
4.3. Podkovy.....	57
4.3.1. Dějiny bádání	57
4.3.2. Popis a využití podkov	64
4.3.3. Vývoj podkov	68
4.4. Ostruhy	71
4.4.1. Dějiny bádání	71
4.4.2. Vývoj ostruh.....	78
4.4.3. Společenský význam	85
4.4.4. Technologie výroby ostruh.....	88
5. NÁLEZOVÉ SITUACE PŘEDMĚTŮ ZE STARÉ SBÍRKY	90

6. VYHODNOCENÍ PŘEDMĚTŮ ZE STARÉ SBÍRKY A SROVNÁNÍ S NÁLEZY Z NAŠEHO ÚZEMÍ	93
6.1. Zhodnocení a srovnání udidel	93
6.2. Zhodnocení a srovnání třmenů	95
6.3. Zhodnocení a srovnání ostruh	97
6.4. Zhodnocení a srovnání podkov	102
7. ZÁVĚR	108
8. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	113
9. PŘÍLOHY	127
9.1. Katalog udidel	127
9.2. Katalog třmenů	127
9.3. Katalog ostruh	127
9.4. Katalog podkov	127
9.5. Kresby nálezů	127
9.7. Fotografie a obrázky	127

1. ÚVOD

Bádání o koňských postrojích na našem území poměrně pokulhává. Podobně jako v zahraničí se vzniklé studie na toto téma nejvíce věnují ranému středověku s hranicí po vrcholný středověk. O značné zpracování raně středověkých nálezů, především velkomoravských, se zasloužila Z. Měchurová. Věnovala se především udidlům a mírně třmenům. Ovšem chybí na našem území souhrnná práce, která by zpracovala větší množství artefaktů souvisejících s koňmi a vyhodnotila typy pro konkrétní období.

Jelikož se věnuji jezdeckví už od mala, přišlo mi jako dobrý nápad využít své získané znalosti z dnešních postrojů při hodnocení koňských postrojů středověkých či starších. Zjistila jsem, že v Muzeu východních Čech se vyskytuje stará sbírka sesbíraná postupně z Hradce Králové z konce 19. století a počátku 20. století, které se ještě nikdo nevěnoval. Později při zabrání se do tématu jsem si uvědomila, že takových nezpracovaných sbírek postrojů může být na našem území poměrně hodně. Zhostila jsem se toho úkolu a začala jsem zpracovávat tuto zmíněnou sbírku.

V úvodních kapitolách jsem věnovala pozornost historii koně. Nastínila jsem mytologický a společenský význam koně a jeho využití po stránce ekonomické. Další kapitoly jsou zaměřené už na jednotlivé předměty a to udidla, třmeny, ostruhy a podkovy. Nechybí ani kapitoly s dějinami bádání a již vytvořenými typologiemi, podle kterých jsem předměty srovnávala. Zpočátku jsem veškeré předměty dokumentovala, tedy měřila u nich metrické znaky, vyhotovila u všech patřičnou kresbu a fotografii. U sledovaných hodnot jsem vycházela z R. Krajíce, který příkladně zpracoval artefakty související s koňmi ze Sezimova Ústí (*Krajíc 2003*). Vyhodnocené znaky jsem nashromáždila do tabulek a vytvořila katalog. Koňské postroje jsem přiřadila ke konkrétním typům z typologií vytvořených pro Čechy, Slovensko, starou Rus a Polsko. Podkovy jsem také porovnávala s určitými typy, ale převažovala část, která nezapadala do vytvořených typologií. Vytvořila jsem proto vlastní skupiny s variantami a typy ozubů, kde jsou podkovy řazeny podle jejich celkového tvaru. Nakonec jsem všechny předměty vyhodnotila, popsala jejich tvarovou variabilitu, datovala a srovnala s nálezy z našeho území. Určitě je škoda, že stará sbírka nemá informace o nálezovém kontextu všech předmětů. Datovala jsem proto pouze na základě srovnání tvarů s jinými. Bylo by

vhodné, kdyby se toto rozsáhlé téma neopomíjelo. Dalším důležitým aspektem obecně při zpracování koňských postrojů jsou nálezkové okolnosti, ze kterých daný předmět pochází. Mohlo by pak dojít k vyčlenění určitých typů vyskytujících se v konkrétním prostředí (venkov, město, šlechtické sídlo).

2. HISTORIE KONĚ

2.1. Vývoj koně a jeho příbuzní

Býložravý savec z řádu lichokopytníků (*Perissodactyla*), čeledi koňovitých (*Equidae*) a rodu *Equus* nese zvukné jméno Kůň. Kromě koní a poníků zde patří také osli, kiangové, onageři a zebry. Jejich vývoj započal zhruba před šedesáti milióny lety na americkém kontinentě, odkud se potom šířil dál, kde se vyvíjel do různých místních forem, dobře přizpůsobených na studené, vlhké či suché, horké klima. Právě v Severní Americe byly nalezené první složky, které se řadí do vývoje koně a to zkamenělé pozůstatky čtvernožce o velikosti lišky. Byl označen pod názvem *Eohippus*, podle geologického období eocénu ve spojení s řeckým slovem *hippos* (Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 16). O něco dříve byly nalezeny kosterní pozůstatky rodu *Hyracotherius*, téměř totožné s *Eohippem* (Basche 1999, 32). Tento typ koně měl na nohou více než jeden prst, konce prstů měl pokryté určitou rohovinou podobnou dnešnímu kopytu a mohl dosahovat výšky kolem 25 cm. Vývoj *Eohippuse*, zvaného také *Hyracotheria* začal probíhat na Americkém kontinentě, později se rozšířil díky pevninskému mostu na východě i západě. Velikostně větší a o třídu výš ve vývojovém stupni byl *Mesohippus*, který měl na konečcích prstů už opravdová kopýtka, prostřední prst již byl výrazněji silnější oproti ostatním prstům, mohl se tak už lépe pohybovat na tvrdším podkladu (Clutton-Brocková 2005, 8-9). V průběhu dalších milionů let, během miocénu (26-10 mil. let) probíhaly výrazné změny klimatu i životního prostředí. Celkové podnebí bylo sušší, pralesy ustupovaly, krajina se otevírala v podobě rozsáhlejších savan. Tím se koně začali volněji, rychleji pohybovat a do větších vzdáleností (Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 16). Změnil se způsob usazení očí koně, původně posazené více vpředu se nyní přesunuly do stran. Díky tomu obsáhly větší prostor těchto nových otevřených stepí a lepšího zachycení případných útoku šelem (Mahler 2009, 10). Postupně se rozšiřovali přes Severní a Jižní Ameriku, Asii a

později i do Evropy a Afriky. Vyčlenily se tři příbuzné skupinky koňovitých, odvozené od *Pliohippa*, které vznikly ke konci doby ledové. V oblasti jižní a východní Afriky se zabydlely zebry, koně se usídlili v Evropě a západní Asii. Severní Afriku spolu s Blízkým východem okupovali asijské a afričtí osli. V Americe ať už Severní či Jižní koně zcela vyhynuli, existuje pár teorií, proč k tomu došlo, i když čistou pravdu nevíme. Například na následky hromadného nemoci (*Mahler 2009, 11*).

O původu a vývoji divokého koně jsou různé názory. Stojí proti sobě zastánci polyfyletického původu (vývoj z různých předků) a monofyletického původu (vývoj z jednoho základu; *Brentjes 1979*). Vychází otázka, zda byly předchůdci domácího koně dva či jeden v době poledové. Jeden typ mohl žít na území Evropy a druhý v Asii, anebo se vyskytoval pouze jeden, který žil po celé Euroasii. Ze 3. tisíciletí pochází vyobrazení přisuzované evropskému divokému koni z rytiny na stříbrném poháru z Maikopu. Na této rytině můžeme vidět patrně hřebce koně Převalského (*Brentjes 1979, 71*). Tento vyobrazený divoký kůň se také vyskytuje na francouzských i španělských jeskynních kresbách z pozdní doby ledové. Například v Jižní Francii v jeskyně Lascaux je vyobrazen kůň spolu s šípy (*Sidney a kol. 1995*). Přírodní předkové domácích koní jsou zahaleni rouškou tajemství, víme ovšem, že z mnoha druhů divokých koní se pravděpodobně na jejich vývoji podílely pouze tři druhy: tarpan lesní, tarpan stepní a kůň Převalského (*Edwards 2008b, 11*). Můžeme se tedy domnívat, že stejný typ koně z východního prostředí - kůň Převalského se proháněl i v evropské přírodě. Dokládají nám to, jednak kosterní pozůstatky z pleistocenních nalezišť, ale také sošky a již zmíněné nástěnné malby z francouzských a španělských jeskyň z doby kamenné (*Mahler 2009, 13*). B. Brentjes uvažuje, že tarpan byl patrně mustang, tedy zdivočelý domácí kůň (*Brentjes 1979, 71*). Tarpana lesního bychom našli v bažinatých lesích severní Evropy, byl přizpůsoben klimatu, měl delší srst a nebyl moc rychlý. V ruských stepích a v oblastech Černého a Kaspického moře se vyskytoval Tarpan stepní, který měl lehčí stavbu těla a byl rychlejší než Tarpan lesní. Tento typ koně byl o něco větší než kurtak (kůň převalského), kohoutková výška se pohybovala kolem 130-135 cm, měl šedohnědou až šedočernou barvu a měl na zádech úhoří pruh (*Edwards 1998, 15*). Ještě ve 30 letech 19. století žil tento kůň volně a svobodně ve stepích. Byl ale vyhuben pastevci a honáky dobytka. Máme dochovanou pouze jednu kostru koně tarpana v zoologickém muzeu v Petrohradě (*Mahler 2009, 17-19*).

Dodnes se jako jediný druh dochoval kůň Převalského, zvaný také jako kertak (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003*, 18-19). Jeho výška byla kolem 135 cm, měl mohutný trup, poměrně krátké nohy a nízko nasazenou velkou hlavu na krátkém silném krku. Jeho srst měla plavou barvu s úhořím tmavým pruhem na hřbetě, občas se na jeho nohou ve spodní části vyskytuje tmavé zebrování (*Edwards 1998*, 15). Na konci 19. století se o tohoto volně žijícího tvora začal zajímat ruský cestovatel Nikolaj Michajlovič Prževalskij. S divokými živými koňmi se sice nesešel, pouze mu byl předán mrtvý jedinec. Po nějaké chvíli ruští zoologové uznali koně za nový neznámý druh a pojmenovali jej po nálezci – kůň Prževalského (*Mahler 2009*, 13). Pražská zoo se výrazně podílela a podílí stále na záchraně toho starého druhu koně. Dnes žijí divoce jako dříve pouze severoameričtí mustangové, jihoameričtí cimarroni a australští brumbyové. Najdeme i polodivoce žijící koně např. poníky z britských ostrovů, koně z Camargue či polské „tarpany“. Polodivoci jsou proto, že lidé je mají pod určitým dohledem a příležitostně regulují jejich rozmnožování. I u nás v České republice se uměle vytvořila oblast v bývalém vojenském prostoru Milovice-Mladá, kde žijí polodivoce koně Převalského, zubři a pratuři.

Z těchto vyčleněných tří typů vznikly 4 prvotní typy koní a poníků a ty se potom staly základem pro dnešní plemena koní. První typ se označuje jako keltský či atlantský kůň, který se vyvinul v SZ Evropě a přizpůsobil se drsnému, vlhkému klimatu. Podobá se dnešnímu Exmoorskému ponymu, který je považován za současného potomka keltských koní na základě charakteristicky stejnému zubnímu vzorci. Druhý typ je Achaltekinský kůň, který je brán za předka pouštních plemen. Pohyboval se v oblasti střední Asie, má velice jemnou srst a tenkou kůži, ideální proti suchu a horku. V krvi mu koluje krev stepních tarpanů. Od tohoto typu koně odvozujeme karabašského a andaluského koně a Sorraia ponyho. Třetí typ se vyskytoval v SV Evropě a v Asii. Jeho tělo bylo hrubší konstituce, měl široké kopyta, šedou srst a na zádech pruh. Patrně se z něj zrodili dnešní chladnokrevníci, označen je za předka Fjordského koně a norika. Posledním typem jsou koně menšího vzrůstu, odolní vůči vysokým teplotám v oblastech Z Asie. Z tohoto plemene jsou vyšlechtěni arabští plnokrevníci (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003*, 19).

Koně se rozdělují na základě určitých kritérií, podle fylogenetického původu, stupně prošlechtění, temperamentu a užitkového typu. Podle Fylogenetického původu se

koně se rozčleňují, ze kterého divokého předka pocházejí. Existují 4 skupiny (Brentjes 1979, 71):

- 1) Skupina koní stepních, mongolského typu (Kůň Kertak)
- 2) Skupina koní orientálních, východního typu (Kůň Tarpan)
- 3) Skupina koní okcidentálních, západního typu
- 4) Skupina koní severských, nordického typu

Kůň západní (*Equus robustus*) se dělí ještě na další dva typy, podle oblastí ve kterých žil. První žil v přímořském prostředí a díky vlivům přírodních podmínek vznikl mohutný, silný méně pohyblivý kůň. Pokládá se za předka Belgického, Rýnského a Buloňského koně. V drsnějším prostředí, v horách Alp se vyskytoval druhý typ západního koně, který nebyl až tak mohutný, ale za to odolnější. Označuje se jako předek dnešních norických koní (Edwards 1998, 15). Kůň severský (nordický, *Equus gracilis*) je málo ušlechtilý menší zavalitý tvor s chundelatou hřívou. Za to ale velmi odolný, nenáročný a výkonný kůň, který je někdy považován za formu koně západního. Z něj vzešel Fjordský a islandský kůň a plemena pony, např. Shetlandský, Dartmoorský, Velšský (Volf 2002, 26).

Podle stupně prošlechtění vyčleňujeme 2 plemena, primitivní a kulturní. Primitivní plemena jsou chována v odlehlých oblastech, mají tvrdou konstituci, dobrou adaptabilitu na přírodní prostředí a jsou dlouhověcí. Neliší se příliš od divokých koní. Za to kulturní plemena, která byla dlouhodobě šlechtěna, jsou více choulostivější, náročnější na výživu i ošetřování, ale za to vysoce výkonní. Existují i tzv. přechodné typy označované někdy jako plemena zušlechtěná. Koně jsou chováni v určité oblasti po delší dobu a tím i dobře uzpůsobená podmínkám (Maršálek – Vejčík 2007). Obecně platí: *čím více v chovu plemene přírodní podmínky ovlivňují kontinuitu celé populace, tím se vytvářejí lepší podmínky pro vznik místních a krajových rázů* (Dušek et al. 2007, 79).

Dle temperamentu dělíme koně na chladnokrevné a teplokrevné. Chladnokrevný kůň má mohutnou stavbu těla, klidný a dobrý charakter k náročné práci v zemědělství či lesním hospodářství. Tento těžký typ koně je schopen vyvinout velkou sílu při nízké rychlosti (Kholová – Hošek 2005, 19). Teplokrevný kůň je využíván jako jezdecký kůň či lehký tažný-kočárový. Je považován za lehký typ koně, má živější temperament,

velkou pohyblivost, prostornost a jeho ušlechtilá tělesná stavba patrně vychází z východních koní. V rámci nich jsou některá plemena ještě dále členěna na plnokrevné a polokrevné koně (*Kholová – Hošek 2005*). Největší využití chladnokrevného koně se předpokládá až ve vrcholném středověku. I když máme i doklad využití chladnokrevného koně dříve kolem 9. století z plakety nalezené na pohřebišti Špitálky ve Starém Městě u Uherského Hradiště, kde je patrně vyobrazen tento typ koně s jezdcem a sedícím ptákem na jezdcově ruce (*Mlíkovský 2003*). Poslední je rozdělení koně podle užitkového typu. Na základě jejich využití se dělí na jednostranně užitkového koně (zde spadají chladnokrevná plemena) a vícestranně užitkového koně (většina teplokrevných plemen, plemena pony a dostihový kůň; *Dušek et al. 2007, 78*). Ponyové-malé plemeno koně je schopné urazit značnou rychlostí velké vzdálenosti s dospělým jezdce v sedle. Horní hranice limitující výšku poníků je u jednotlivých autorů odlišná. J. Dušek uvádí, že koně pod 150 cm jsou označeni jako pony, E. H. Edwards udává výšku 152 cm, Maršálek a Vejčík uvádějí zase výšku 148 cm (*Dušek 2007, 77; Dušek 1992, 22; Edwards 1998, 14; Maršálek – Vejčík 2007*). Poníci byli více ovlivněni formováním životního prostředí a drsným polodivokým způsobem života více než velcí koně. V Anglii jsou dodnes hojně využíváni na práci na venkově.

2.1.1. Příbuzní koní

Kůň má tři příbuzné: poloosla (*Equus hemionus*), osla domácího (*Equus asinus*) a zebra. Původ zeber nalézáme v Africe, dodnes se dochovaly pouze tři druhy zeber: zebra Grévyho, zebra stepní a horská. V 19. století byl vyhuben čtvrtý druh zebra Kvaga. Oslové se rozvinuli ve dva druhy: africký a asijský, osídlovali pouště a křovinaté stepi střední Asie, Blízkého Východu a severní Afriky. Osli stejně tak jako zebra dokážou vydržet bez vody delší čas a překonat značné vzdálenosti (*Clutton-Brocková 2005, 16-19*). Domestikovat se podařilo pouze divokého koně a osla. Proběhly určité pokusy o domestikaci zebry, ale neosvědčila se. Poloosel byl také využíván a je velmi podobný spíše koni než oslovi. Římané jej nazývali onager, má krátké uši a elegantní hlavu s velkýma očima. Zoologové jej při nálezech můžou často zaměnit či vůbec nerozpoznat od kostí divokých koní. Často byl poloosel s divokým koněm křížen. Sumerové poloosly ve 3. tisíciletí využívali a zacházeli s nimi jako

s býky. Z dochovaných vyobrazení víme, že měl poloosel propíchnuté nozdry a vsazen do vnitř kruh (*Brentjes 1979*). Poloosel byl velmi tvrdohlavé a kousavé zvíře, tlamu měl obepnutou náhubkem. Na mozaikovém vlysu – Urské standartě (dřevěná skříňka z královských hrobů v Uru) je vyobrazeno 5 bojových vozů taženými patrně těmito poloosly, kteří mají v nozdrách kruh a vůz táhnou pomocí nákrčního řemene. Římský přírodovědec Plinius tyto poloosly chválil jako zvlášť odolné a vytrvalé jedince. Vystává ovšem otázka, proč se nestal domácím zvířetem a byl naopak téměř vyhuben? Mohl být patrně nějakou dobu určitou náhražkou koně (*Brentjes 1979, 66-68*). Kolem r 2200 př. n. l., kdy panovníci z Akkadské říše dobyli Elam (JZ Irán), začal se kůň objevovat častěji. Svědčí tomu vyobrazení dvou vzpínajících se zvířat na uzdovém kruhu z Til Barsibu v Sýrii (*Brentjes 1979, 67-68*). Spolu s koněm v této době pronikl do Mezopotámie i osel. Osel byl zřejmě domestikován polonomády už v 7. - 6. tisíciletí př. n. l. v severoafrické domovině, kde se vyskytovaly tři formy divokého osla (nubijský, somálský a již vyhubený atlaský osel). Osel byl využíván spíše Egyptany jako dopravní prostředek, v přední Asii není tak často popisován a zobrazován. V 1. tisíciletí se osel dostal také mezi Kelty, ale zde v chladnějších oblastech se osel zřejmě necítil ve své kůži. Nikdy zde opravdu nezdomicoval (*Brentjes 1979, 69-70*). Křížení různých plemen koní vznikne potomstvo, které je stále plodné. Ovšem křížením mezidruhovým koňovitých savců, které v přírodě není možné, pak vznikne potomstvo, které je převážně neplodné (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 19*).

2.1.2. Domestikace

Vztah mezi koněm a člověkem byl na počátku na úplně jiné bázi. Lidé dříve plachá stáda lovili, zaháněli divoké koně do různých soutěsek, naháněli je z útesů, kde se zřítily a tak podobně. O lovu a uctívání koní máme určité doklady, ale neexistuje důkaz, že by byl schopen paleolitický lovec koně využívat, krotit a cíleně chovat. Patrně největší pravěké loviště koní v Evropě je považovaná lokalita Solutrée, kde zřejmě k lovu koní docházelo po dlouhé generace. Našel se zde velký počet kostí zvířat z toho 3577 koňských kostí (*Mahler 2009, 22*). Kostí koní byly nalezeny i na dalších místech, například: Soucy, Boxgrove, Zwolen, Vogelherd, Kostěnki či Kremže-Wachtberg. Na našem území je předpokládaným specializovaným lovištěm koní lokalita Hostim, kde

bylo nalezeno kolem 19 jedinců. Další lokality s výskytem kostí koní u nás je Předmostí u Přerova a Stránská Skála. Kůň se ve výjimečných případech stal také potravou pro lidi ve středověku. Kostí koní jsou nalézány na mnohých nalezištích. Poměrně velký počet kostí koní byl nalezen v Zabrušanech (Beranová 1963, 477). Možná zde jejich velký výskyt mohl souviset s válečnými událostmi. Velká část kostí byla rozštípana a rozdrobena, podobně jako ostatní kosti zvířat. Můžeme tohle považovat za doklad pojídání koní, i když výjimečně oproti hovězímu dobytku či vepři (Beranová 1963, 477).

„Jezdec na koni je na první pohled víc než člověk: tyčí se nad ostatními a pohybuje se tak mocně a rychle, že se stává pánem světa. Člověk ovládl rostliny a zvířata, aby mu sloužily. Když však zkrotil koně, byl to víc než prostý lidský čin. Zkrocení koně symbolizuje nadvládu člověka nad vším živým....Skytové budili hrůzu, řítíce se zeměmi, jejichž obyvatelé jízdou na koni neznali. Když Řekové spatřili Skyty, věřili, že kůň a člověk je jediná bytost, tak vznikly legendy o kentaurech. Vždyť i jiný výplod řecké fantazie, satyr, byl původně zpola kůň, nikoliv zpola kozel. Rychlé, mocné zvíře, cválající od východu, skutečně budilo posvátnou hrůzu“ (Bronowski 1985).

Vývoj koní nabral na větší obrátky až s rozšiřující se domestikací koně, ke které došlo patrně někde ve Střední Asii či na východě Evropy, kolem 5 – 6 tisíci lety (Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 19). Někteří autoři jsou toho názoru, že prvně se koně začali krotit v Číně nebo v Indii. Patrně tomu tak nebylo, jelikož divocí koně zde nežili. I když nálezy keramiky, kde jsou zobrazováni koně tažní i jezdečtí, byly datovány do r. 3500 př. n. l. Číňané zřejmě získávali koně od nomádů buď obchodem či válečnou kořistí (Sidney a kol. 1995, 16). Podle B. Brentjese došlo k domestikaci koně na více místech v různých časových prodlevách. V Mezopotámii máme zmínky o koních okolo 4. tisíciletí př. n. l. (Brentjes 1979). N. Benecke soudí, že domestikace koně proběhla prvně ve východní Evropě, konkrétně na Ukrajině za kultury Srednij Stog, kde se na lokalitě Dereivka našly nejstarší kosti domácího koně spolu s opotřebenými třenovými zuby koně a nálezy parohů s otvory (Benecke 1994, 65). Moderní analýzy prokázaly na koňských zubech určité opotřebení, jedná se tak o první hmatatelný důkaz zkrocení koně. Používali primitivní udidla v podobě provazu či řemínků, nálezy jsou datované do 5. tisíciletí př. n. l. K tomuto názoru se přiklání velká část badatelů. Další pozoruhodný nález činí pozůstatky koně typu Tarpan

v Pazyryckých mohylách. Tarpani se patrně rozšiřovali i do jihozápadní Asie (*Sidney a kol. 1995, 16*). Těžko říci, kde domestikace začala jako první, mohlo se tak stát relativně současně i na více místech. Další nezodpovězená otázka, zdali byl původně domestikován jeden druh koně nebo jich bylo více.

Odhaduje se, že okolo 4000-3000 let před naším letopočtem se podařilo také asijským kočovným kmenům z oblasti na sever od Černého moře, pokořit nezkrotné divoké koně. Podobně se starali i o polodivoká stáda ovcí a koz. Zpočátku koně využívali na maso, mléko a kůži, až později si uvědomili využití jejich síly a vytrvalosti a tak je začali využívat postupně k jízdě i jako soumary či k tahu. Koně se jim hodili k překonávání velkých vzdáleností při hledání nových pastvin (*Mahler 1995, 20*). Kočovné národy jako první začaly využívat koní k samotné jízdě. Jejich způsob života se stal spjatý s koňmi. Nemáme ovšem od nich mnoho hmotných ani písemných pramenů (*Edwards 1998, 28-31*). Lepší doklad domestikace koní pochází z chetitských údajů na hliněných tabulkách kolem roku 3400 př. n. l., kde je popis výcviku koní (*Zamarovský 2006, 160*). Velkou prestiž a bohatství přinesl obchodníkům z Mezopotámie vynález kola kolem roku 3500. Mezopotámie se stala později střediskem chovu koní, obchodníci profitovali z prodeje koní (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 20*). Roku 2600 př. n. l. nám dokládá standarta z Uru, že Sumerové zapřahali do vozů poloosly ašdari (*Equus hemionus hemippus*). Kolem roku 2000 před naším letopočtem válečný kmen Hyksósů rozvrátil egyptskou Střední říši, a to díky využití prvních válečných vozů v bitvách. Válečné vozy se záhy velmi rychle uchytily v Egyptě a okolo roku 1300 př. n. l. byly ještě dále zdokonalovány v Číně. Kulturní národy se s koňmi seznamovali nepatříčně a to v podobě velkých nájezdů od kočovných kmenů. Víme, že okolo roku 1500 př. n. l. bylo již využívání koní rozšířeno po celém starém světě, tedy v Řecku, Egyptě, Indii a Dálném východě (*Sidney a kol. 1995, 15*). Centrum rozvoje chovu koní ve starověku byla oblast od Balkánu po Velký Chingan v Číně. Existuje i názor od Britských autorů (*Sidney a kol. 1995, 16*), že ikonografie podávající svědectví starověkých kulturních národů nemusí být důkazem toho, že prvně byl kůň využit k tahu vozů a až později k jízdě. Bojový vůz byl využíván v oblastech, kde kůň původně nebyl zkrocen. Jezdecké národy nejprve jezdily na koních a k tahání nákladů využívali jiné zvířata. Například: Skytové využívali voly, Arabové dromedáry,

Mongolové velbloudy, a národy na východě Asie používaly buvoly (Sidney a kol. 1995, 16).

V následujícím tisíciletí vznikla velmi rychle obchodní síť, která spojovala oblasti v západní Asii a jihovýchodní Evropě. Nomádi koně hojně využívali jako pomocníka při válčených střetech. Tito rychlí jezdcí – Kasité, Elamité a Chetití si díky pružné rychlosti svých koní velmi rychle podrobili sousední usedlé kmeny. Záhy na to i ve starém světě zjistili určitou nevýhodu válečných vozů, které nejsou zdaleka tak rychlé a obratné jako samotní jezdcí na koních. Začala se zdokonalovat výzbroj a výstroj jezdce. Daleko oblíbenější se stala jízdní vojska neboli kavalérie, která vyhrávala díky své rychlosti, překvapivosti a síly úderu (Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 20). Koně byli ve starověku chováni v úctě, často se v dopisech cizích panovníků opakují zdvořilostní fráze ohledně prospěchu zdraví panovníkových koní. Našly se dokonce i pozůstatky prostorných stájí a výcvikové plochy, například v Šalamounově Meggidu nebo v syrském přístavním městě Ugaritu (Sidney a kol. 1995, 18-19).

3. KONĚ ZE STŘEDOVĚKU – NOVOVĚKU

3.1. Druhy koní ve středověku – novověku

3.1.1. Vývoj chovu koní

Chov koní se vyvíjel na základě potřeb kulturní vyspělosti a technologických možnostech civilizací, vznikla tak různá vyšlechtěná lokální a kulturní plemena koní. Zajímavým dokladem oblíbenosti chovu koní, je stížnost opata v rakouském klášteře Zwettl z 2. poloviny 13. století. Stěžuje si, že lidé z klášterních statků upřednostňují raději chov 70 koní než 2000 ovcí (Graus 1953, 104). Hipologické prameny nám vypovídají o způsobech použití koní a jejich chovu. Velmi významná kniha o chovu a výcviku koní pochází od řeckého starověkého autora Xenofóna. Popisuje například význam odměny a trestu: „Protože nemůže být poučen mluveným slovem, má být kuň odměněn, potěší-li svého cvičitele, a pokárán, neučiní-li tak.“ (Sidney a kol. 1995, 20). Vývoj chovu koní byl na dosti dobré úrovni již v dobách starověkých. Dokládá nám to nález hliněných tabulek ze 14. století př. n. l., kde jsou popsána klínovým písmem například výběrová kritéria či způsob testace a tréninku podle Chetitů. Tento systém

popsal vrchní podkoní Kikkuliš, který působil ve službách chetitského panovníka (*Dušek a kol. 2007, 74*).

Významný chov koní, který ovlivnil mnohé další chovy, probíhal ve Východořímské byzantské říši. Po jejím pádu se význam chovu koní přesouvá spolu s odborníky na Apeninský poloostrov. Hned vzápětí se kvalitní znalost chovu a výcviku koní dostává i na Iberský poloostrov, kde dosáhne nebývalého rozkvětu. Tyto tři centra (byzantská říše, italské a španělské země) se staly na dlouhou dobu hlavními hybateli pro rozvoj chovu koní a jezdeckví. Za nějaký čas postupně nabyly na významu i západoevropské, severské a slovanské chovy koní (*Dušek 1995, 5-6*). Konstantinopol byla vývozní branou orientálních koní, kteří se různě dostávali do Evropy. Kromě vývozu koní se uplatňoval v této oblasti i dovoz těžkých válečných koní především z Flander a Brabantu (*Dušek 1995, 10-13*). Mezi významné chovy na Apeninském poloostrově patřil chov sicilských koní s centrem v Syrakusách, jeho orientace byla zaměřena na plemenářské využití koní orientálních. Mezi největší chovatelské stanice patřily hřebčiny v Kalábrii a Apulii a také rozsáhlé hřebčiny císaře Fridricha II. (*Dušek 1995, 17-19*). Chov koní na Iberském poloostrově se začal zušlechťovat již od 5. století př. n. l. na základě importů koní od Féničanů (*Dušek 1995, 28-29*). S příchodem Maurů do Evropy roku 711 se na Iberský poloostrov do popředí dostaly arabské knihy, které jsou více méně překlady řeckých vrcholných děl. Byli to právě Maurové, kteří začali s proslaveným španělským chovem koní (*Dušek a kol. 2007, 74-75*). Svůj hlavní rozkvět zažil španělský chov koní teprve v 16. – 18. století, mnoho dnešních plemen mají španělské předky. Za nejvyspělejší oblast chovu je brána Andalusie, která měla velmi výhodnou polohu pro export koní do zahraničí a především do objeveného Nového světa (*Dušek 1995, 30-31*). Andaluský kůň (též nazýván kůň španělský) se stal rychle velmi oblíbeným, měl spoustu dokonalostí, po kterých prahl tehdejší módní trend na šlechtických dvorech. Díky tak velké poptávce byl po nějakou dobu zakázán vývoz těchto koní pod trestem smrti, aby nedošlo ke zničení chovu. *Klisny musely být označeny velkým zářezem na uchu, aby byly okamžitě poznatelné a bylo možno zabránit pokoutnému pašování* (*Záliš 1979, 16*).

První písemnou zmínku o chovu koní z našeho území máme doloženou v análech Fuldských z roku 871. Také Ibrahim Ibn Jakub zmiňuje pražské dílny, které vyrábějí vynikající postroje a spolu s koňmi se vyvážejí do cizích zemí. Nestorův

letopis z roku 969 (vznikl počátkem 12. století) popisuje český obchod se stříbrem a koňmi směřující do Perejaslavce na Dunaji (*David 2001*, 34). Další doklad o chovu koní pochází až z roku 1560 od Jana Dobřenského - „*Zpráva o dobytku koňském*“, kde jsou chválené koně z čáslavského a nymburského kraje (*Misař 2011*, 7). Přesný počet koní ve středověku je těžko zjištělný. Odhadovat se dá například na základě usuzovaného počtu vojáků z celkového počtu obyvatel, ale i tak nemůžeme říci, kolik z nich bylo jezdců (*Žemlička 1995*, 207). Ve Fuldských análech roku 884 je zmíněno o Svatoplukově vojsku, které zabíralo plochu od soumraku až do úsvitu. Odhaduje se počet kolem 8000 jezdců a 20 000- 25 000 pěšáků (*Třeštík 2009*). Z roku 1297 pochází patrně přemrštěná zpráva od Petra Žitavského o korunovaci Václava II. Popisuje dodání obroku pro 190 000 koní hostů a dalším 1000 koní nemělo na obrok nárok (*Zbraslavská kronika*, 113-114). Teprve od 16. století narůstá počet hipologických publikací. Základním pramenem tehdejší doby, kolem roku 1577, jsou práce od známého hipologa Fuggera (*Dušek 1995*, 174-178). Nejvíce koní se u nás chovalo do období druhé světové války, například mezi lety 1937-1939 bylo na našem území kolem 656 tisíc koní. Průměrný počet koní v letech 1948 – 1972 klesl o 57% (*Medvecký 1981*, 7). Dnešní počet registrovaných koní se pohybuje kolem 80 tisíc.

Ve středoevropském prostředí patrně prvními chovateli koní byli Keltové. Na svém putování nasbírali spoustu koní, především křížili těžké a velké koně z Alpského prostředí s tarpanovitými poníky. Výsledné plemeno ještě dále křížili s poníky, postupně z křížení vznikl „Starobritský kůň“ (*Sidney a kol. 1995*, 22-23). Kromě Keltů koně patrně chovali také Markomani, Sarmati, Kvádové, Hunové a další. Bližší detaily však neznáme. Předpokládá se, že se chovali koně smíšené s mongolským typem plemenné skupiny a koněm typu tarpan (východní-orientální typ koně). V oblasti severní Evropy u Germánů kůň nebyl tak oblíbeným pomocníkem, koně tvořili zhruba 4-20% z chovaných zvířat, více u nich byl populární skot, ovce a kozy (*Schlette 1977*, 52). Větší příliv koní je zaznamenán až při vpádu Hunů na naše území, od této epochy se začíná hodnotit počátek chovu koní v naší oblasti. Před příchodem Hunů se předpokládá dovoz koní z jihu, z oblastí ovládaných Římany. A po příchodu se objevují koně mongolského typu známé svou výkonností a tvrdostí. Slované byli spíše pěší bojovníci, takže v období příchodu Slovanů se chov koní a využití více méně utlumil. Při zakládání nových hradišť v 7. - 8. století a častějším využíváním cest, se začal

zvyšovat zájem o chov koně. V 8. – 9. století postupně počet koní narůstal. Na avarsko-slovanském pohřebišti v Holiarech jsou pohřbení koně patřící do skupiny orientálních koní, i když by se předpokládalo, že tyto dva známé kmenové útvary mohly spíše používat koně stepní (*Dobroruka – Kholová 1992, 62*). Musíme usuzovat, že se zde vyskytovali smíšené koně a to z hlediska nárůstu obchodu, kdy kůň byl velmi žádaný. Například Raffelstettský celní tarif Východní marky z roku 903-906 nás informuje o tom, že jedním z hlavních vývozních artiklů z Čech byli koně (*Dušek 1995, 64-68*).

S využitím koní vznikla v našich zemích i zvláštní pozemková služebnost, tzv. „kobyli pole“. V těchto místech se pohybovaly polodivoké klisny (*sveřepice*), které musely být označeny výžehem a naopak nesměly být podkované. Klisny či kobyly s podkovami, tak byly považovány za orné. Obrovské ohrazené pastviny, kde se vyskytovaly tyto klisny, měl na starost krmič (*nutritor*). Nejhojnější využívání těchto kobylich polí bylo patrně v raném středověku (*Dušek 1995, 69-70*). Nejstarší zprávu dosvědčující existenci kobylich pole u nás nalezneme v zakládací listině litoměřické kolegiální kapituly z roku 1057. Výslovně doložená existence kobylich polí je teprve v pramenech 13. – 14. století (např. listina z roku 1281). Zánik kobylich polí byl zapříčiněn přeměnou původně obecní půdy v soukromé vlastnictví, vznik velkých uzavřených panství, kde se již chov koní nevázal na roztržštěné državy (*David 2001, 38-39*). Díky této formě chovu se na našem území zvýšil počet koní.

Z plemenářského zákona z 11. století víme, že stádo koní v chovu je tvořeno z 12 klisen a jednoho plemenného hřebce. Tento plemenný zákon byl základem pro organizaci chovu. Evropské chovy byly výrazně ovlivněny křížáckými výpravami, kdy se do Evropy díky rytířům dostává vyspělejší kultura, vysoká úroveň společnosti, koření a především orientální hřebci. Kvalita chovu se zvyšovala systematickou selekcí (*Dušek a kol. 2007, 75*). Chovatelské základy sestávaly z hřebčínů šlechty, církve, přiřazené nejvíce klášterům a také hřebčiny rytířských řádů (*Dušek 1995, 179*). Rozvoj a chov koní velmi podporovali také naši panovníci. Velká část z nich patřila mezi dobré jezdce a znalé hipology. Například Přemysl Otakar II. byl hlavním organizátorem rytířských turnajů v našich zemích. První turnaje jsou na našem území známé již od počátku 13. století. I Jan Lucemburský byl milovníkem rytířských turnajů, ale také zkušeným hipologem, své znalosti načerpal ze západních zemí (*Dušek 1995, 71*). Až během vládnoucího období Ferdinanda I. (1526-1564), Maxmiliána II. (1564-1576) a Rudolfa

II. (1576-1612) se chov koní významně posunul díky poznatkům ze západních zemí a většímu přílivu španělských koní, které se využili i k zušlechtění našeho domácího chovu. Rudolf II. nechal založit kladrubský hřebčín k chovu španělských koní. Během 16. a 17. století se začaly vytvářet nové podmínky pro chov. Nejrozsáhlejší vlastní chovy koní měly šlechtické rody: Rožmberků, Pernštejnů, Lobkoviců, Švamberků, Šliků, Berků z Dubé, pánů z Vartemberka, Smiřických, Žerotínů, Lichtenštejnů a Ditrichštejnů. Nejlepší a největší chovy se vyskytovaly ve velkých panských sídlech. Naproti tomu zemské chovy byly na podstatně nižší úrovni (*Dušek 1995, 72-73*). Mezi významnější chovné stanice patřil dvorní hřebčín v Kladrubech nad Labem, hřebčín vévody frýdlanstkého Albrechta z Valdštejna ve Smrkovicích na Bydžovsku nebo lichtenštejnský hřebčín v Lednici na Moravě (*Misař 2011, 7*). Rod Kinských patří mezi přední představitele chovu koní. Vyšlechtili odnož českého teplokrevníka, který byl uznán až v roce 1998, jako rás českého teplokrevníka a později uveden za nové plemeno. V roce 1832 byl v Chlumci nad Cidlinou založen hřebčín, kde se choval kůň Kinských určený původně pro parfosní hony.

Chovy koní na panských sídlech se reprezentovaly svou hojnou zdobností a rozhodně nešetřily i počtem koní. Klášterní chovy patřily také k významným, mniši byli velcí hipologičtí odborníci, často poskytovali cenné rady v panských hřebčíněch. Jejich vysoká odbornost nasvědčovala velké vzdělanosti, praktické fundovanosti, chovatelské disciplíně a trpělivosti. Naopak chov koní řádem rytířů byl uskutečňován v primitivních podmínkách, přesto byl chov velmi dobrý (*Dušek 1995, 179-188*). Chovy byly často v minulosti poškozeny válečnými konflikty a koně se stávali válečnou kořistí (*Misař 2011, 8-10*). Marie Terezie nechala vydat patent 13. srpna 1763 pro pevnější a administrativně kontrolovatelnější chov koní. Na jeho základě se učinil soupis a klasifikace hřebců a klisen krajskou správou. Kůň, který se stal chovným, získal výžeh a jeho majitelé byli osvobozeni od placení dobytčí daně (*Misař 2011, 14-15*). V roce 1782 existovaly 4 stanice císařských hřebců: v Brandýse nad Labem, Chlumci nad Cidlinou, Pardubicích a v Poděbradech. Ke šlechtění koní se postupně dostala armáda, která preferovala plemeníky se zárukou doplňování stavu koní potřebných pro útvary. Snažili se o chov ušlechtilých, konstitučně tvrdých a výkonných koní vhodných pro důstojníky jezdeckého a dělostřeleckého. První vojenský hřebčín byl zřízen v Hostouni na Šumavě

(*Misař 2011*, 133). Odlišné potřeby armády a ostatních vedly monarchii k rajonizování chovu koní. Monarchie se tak rozdělila do pěti chovných oblastí (*Misař 2011*, 15-16):

1. Norická oblast
2. Oblast chovu těžkého pracovního koně
3. Oblast chovu středně těžkého vozového a dělostřeleckého koně
4. Oblast chovu lehčího jezdeckého a vozového koně
5. Oblast chovu lehkého jezdeckého koně a soumara

Vývoj chovu koní na Moravě se ubíral malinko jiným směrem, byl ovlivněn intenzivnějším vlivem koní orientálního původu. V roce 1793 vznikl na Moravě první hřebčinec v Hejčíně u Olomouce, později byli zřízené hřebčince v Brně, Olomouci, na Velehradě a v Opavě. Na konci 18. století byl patrně preferovaným typem starošpanělský a staroitalský kůň (*Misař 2011*, 18-19). Určitou překážkou v rozvoji chovu byla rozdílná potřeba monarchie a rolnického chovu a dopravy. Generální inspektor prosazoval zájmy armády a tak měla armáda svůj rozhodující vliv na vývoj šlechtění koní v zemském chovu (*Misař 2011*, 20-22). Ve Slezsku v hřebčinci v Opavě, měli potřebu z dříve chovaných mohutných teplokrevníků vytvořit menší ušlechtilější koně. Také zde začala převažovat poptávka po mohutnějších jedincích a plemenici orientální provenience byli postupně vytlačeni. Vynikal zde ovšem plemeník The Great Gun, který dokázal vyplnit požadavky armády i zemědělců (*Misař 2011*, 20-23). V dobách hrozících tureckých expanzí rostl také na Slovensku vliv orientálních koní v chovu. Koně byli velmi důležití v diplomatickém jednání. Turečtí hodnostáři darovali své ušlechtilé koně orientálního původu k získání náklonnosti pánů z Uher. Například Heraldik bej kolem roku 1559 obdaroval uherského velmože Ference Zayou čtyřmi tureckými a patnácti moldavskými koňmi (*Misař 2011*, 20-23). Kromě toho chov koní nebyl pouze v rukou šlechty. Záznam z roku 1560 dosvědčuje, že si hrabě Csaky vyměnil svého dobrého koně za lepšího koně dodaného sedlákem Tomášem Muškou. Na Slovensku ve vesnickém prostředí sedláci měli určitou povinnost chovat a starat se o královské koně (*Čaplovič 1999*, 51). Tento dlouhodobý styk pozitivně poznamenal chov koní na Slovensku, tato etapa šlechtění je zaznamenána jako období východního koně. S nástupem habsburské moci došlo i na zřizování hřebčínů v jejich správě (*Misař 2011*, 24). Uhry patřily jednu dobu k místu s nejvyšším stavem ušlechtilých koní, existovalo zde kolem 300 soukromých chovů koní. Tato etapa je označena jako období

španělského koně. Ze Slovenských hřebčínů může zmínit např. Bojná, Debrecín, Oblokovce u Topolčan, klatovská Nová Ves, Nový Tekov a další (*Misař 2011, 25*).

Změna orientace a ekonomiky v 18. a 19. století se odrazila na chovu koní. Změnily se vlastnické poměry koní a chovatelských zařízení k tomu sloužících, decentralizovalo se řízení chovu a s tím souvisí i změny kompetencí ve šlechtění plemen koní. Postupně se rozšiřoval chov českých koní s obohacením některých plemen z evropského kontinentu či ze zámoří. Určitá změna v chovu nastala v 19. století, kdy se při rozvíjejícím průmyslu rozvíjelo i zemědělství. Pozornost se výrazně obrátila na rozvoj chovu koní a to hlavně chladnokrevných plemen (*Dušek a kol. 2007, 75*). Postupným vlivem aktivity chovatelů narůstá počet koní chovaných v České republice. Dnes je autoritou šlechtění jednotlivých plemen koní uznaná chovatelská sdružení se šlechtitelskými programy plemen koní a garantuje Ministerstvu zemědělství ČR jejich činnost (*Misař 2011, 287-289*).

3.1.2. Popis a fyziologické postavení koní ze středověku - novověku

Podobu koně z 9. století nám představuje nález reliéfu tepaného ze stříbra s jezdeckým motivem z Veligradu (Starého města). Kůň je menšího rámce se silným kostnatým tělem a s rousy, jedná se o silného rytířského koně chladnokrevníka nebo jeho křížence (*Dušek 1995, 69-70*). Velmi oblíbení a dovážení koně byli z Iberského poloostrova, ze západu přezvali mohutnost a orientální vliv v nich zanechal rychlost, konstituční vytrvalost. Římané o těchto koní mnohé vyprávěli a měli je oblíbené pro jejich velkou učenlivost, adaptabilitu na dané podmínky a také jejich dynamiku chodu – mimochodu, kterého hojně využili při drezurních prvcích nebo při přípravě k náročným cvikům v boji atd. Vojska s iberskými jezdci vynikaly pro svou skvělou jezdeckou zdatnost a bojovnost (*Dušek 1995, 28-29*).

Z francouzských kronik z doby Karla IV. pochází následující popis středověkých koní (*Šmahel 2007, 275*):

Cheavaux, blancs = bílé koně, sloužili především k táhnutí kočárů

Coursier = rychlý jízdní kůň

Spanjol = koně španělského chovu

Morel = vraník

Rousins = odolní koně německého chovu využití ve válce a k lovu.

Palefroi = přehlídkový kůň, vysokého vzrůstu a s krásným chodem.

Další pojmy známe například ze středověké Anglie (*Clark 2004, 7*):

Gradarii = označení pro jezdecké koně mimochodníky

Summarii = neboli soumaři – pracovní koně se silnými a hbitými nohami

V Anglii byli koně rozlišováni i podle jednotlivých vrstev obyvatel. Vrchní vrstva využívala koně *destriers, coursers a palfreys*. Ve střední vrstvě sloužili koně *rounciers, sumpters* (soumaři), *hackneys* (koně do drožky), *pads a hobbies*. A nejnižší vrstva měla *cart horses* (koně tahající dvoukolový vozík) a *stats* (*Pascua 2007, 92*).

V 16. století se v Itálii chovaly určité typy, které popsal německý hipolog Fugger:

Korsiéri=koně větší tělesné stavby než koně italští, šlechtily je královské hřebčiny a využívání byli především k chovu karet (předchůdce pozdějších kočárů)

Genetti = jsou to koně španělského původu, velmi výkonní, konstitučně tvrdší

Da due selle = byli silní koně střední velikosti, jejichž domovem bylo pohoří Abruzz. Využívali je hojně ve válečné sféře (*Dušek 1995, 20-25*).

Hipolog Fugger (v 16. století) rozdělil i španělské koně do dvou typů:

Genneti = krásní a harmoničtí po stránce tělesné.

Villanos = větší, robustnější, nejsou tak jemní jako genneti, ale lépe se hodí pro vojenské a pracovní využití (*Dušek 1995, 31*).

V písemných pramenech raného a vrcholného středověku na našem území nemáme čistý popis, jak koně tehdejší doby vypadali. Můžeme si utvořit pouze představu z dobových vyobrazení. Koně byli mohutní, menšího vzrůstu s ušlechtilou hlavou usazenou vysoko na krku, s dlouhým měkkým hřbetem a široko štěpenou zadí. V jižních Čechách se chovali mohutnější hřebci alpské a italské provenience. S rozvojem střelných zbraní, bylo zapotřebí změnit výcvik koní a ideální pro tento výcvik byli koně z jižního Španělska a některých oblastí Itálie, kteří sem byli přivezeni (*Misař 2011, 7*). Při vzniku těžkooděné rytířské jízdy a rytířských turnajů byla poptávka po mohutných a velkých koních, tedy po chladnokrevných plemenech, která byla pohyblivá, ohebná, vytrvalá a výkonná. Často probíhalo křížení chladnokrevných klisen s orientálními hřebci (*Dušek 1995, 174-178*). K přehlídkám a ceremoniálům byli naopak

využití koně z Orientu, koně španělští, limusinští, lotringenští a navarští. Velká poptávka po těžkých koních je zřejmá i z poměru ceny koní lehkých a těžkých plemen a to 1 : 8. Například ve Švýcarsku stál chladnokrevný hřebec 50 marek stříbra, což odpovídá ceně zemědělské usedlosti. Podle starého Ripuarského zákona z 8. století měl cenu samotný válečný kůň (*dextrerius*) kolem 7-12 solidů. Pro porovnání cena těžké zbroje byla 12 solidů. Máme záznam, že si Přemysl Otakar I. vypůjčil dva koně v ceně 30-ti hřiven stříbra (*Choc 1967, 199*). Z Řecka známe Xenofonův spis *O Jezdeckví*, kde popisuje mimo jiné i jak vychovat válečného koně a rady ohledně posouzení a kupování válečného koně. Podle Xenofóna byl důležitý dokonalý krok, rovnováha, řádné držení těla, používání udidla, ohnutí hlavy a umírněné používání pomůcek (*Sidney a kol. 1995, 25*). Z popisu od šlechtice Hochbergema z roku 1716 víme, že se v Čechách chovali spíše mohutnější tahouni, naopak na Moravě byl chov ovlivněn ušlechtlejšími koňmi orientálního původu (*Misař 2011, 14-15*). Chladnokrevná plemena středověku byla patrně jiná než dnešní plemena chladnokrevných koní. Byli o něco lehčí, exteriérově působivější, temperamentnější a se vzosnými chody.

3.1.3. Kohoutková výška koní

Kohoutková výška koně se v podstatě zvyšuje. V době latéské a germánské se ale výška koně rapidně snížila až pod 130 cm v kohoutku. Tito koníci jsou nazvaní jako keltští či germánští pony (*Peške 1994a*). Koně na Apeninském poloostrově dosahovali výšky okolo 140-150 cm (*Dušek 1995, 16*).

Pro raný středověk byla kohoutková výška slovansko-avarských koní patrně mezi 131 – 145 cm. Z raně středověkých lokalit Sudauen a Dziekanowice ve Velkopolsku máme podobné údaje 135cm a 142 cm (*Chrzanowska – Krupska 2003, 210*). V Německu je doložená kohoutková výška koně mezi 128,3 – 146,9cm (*Chrzanowska – Krupska 2003, 210*). Z hradišť máme doklady existence vyšších koní, Rubín-136 cm, Budeč, Hradsko a Kouřim – 137cm, Kouřim, Svätý Jiří a Bílina mezi 130-135cm (*Kyselý 2000a*). V Mikulčičích bylo objeveno celkem 186 koní, z nich 9 můžeme zařadit do kategorie malých (120-128cm), 75 na hranici menších a středních (128-136 cm), 84 patří spíše do kategorie střední (136-144 cm) a pouze 18 z celkového počtu se řadí k větším koním (144-152 cm; *Chrzanowska – Krupska 2003, 171*).

Můžeme odhadovat, že se vyšší koně pravděpodobně spíše využívali na jízdu a nižší sloužili pro náklad. Od 12. století se kohoutková výška koně mění s nástupem těžké vojenské jízdy. Bylo najednou zapotřebí vysokých chladnokrevných a těžkých koní, kteří byli schopni unést středověkého vojáka v plné zbroji.

Pro porovnání dnešní platné normy pro kohoutkovou výšku koní:

- ➔ V kohoutku do 150 cm – dvojpony
- ➔ V kohoutku 150-155 cm – kůň malý
- ➔ V kohoutku 156-165 cm – kůň střední
- ➔ V kohoutku nad 165 cm – kůň velký

3.1.4. Barva koní ze středověku - novověku

Od Isidora ze Sevilly víme, že pohané vnímali barvy koní určitým způsobem a konkrétní barvy připisovali k jednotlivým živlům. Červený kůň (ryzák) byl přiřazen k ohni či Slunci, bílý kůň symbolizoval vzduch, zelenou zemi a modré moře. Červený kůň pro svou symboliku ohně jezdí za léto a také vyjíždí k počtě boha Marta, neboť ten se těší z krve. Vyjetí v zimě pak spočívalo na bílých koních, kteří jsou kromě bílého sněhu přiřazeni i k jarnímu počasí (*Isidor ze Sevilly 2002, 1-2; Eco 2005, 99*).

Podle barvy lidé rozdělovali i charakter koní, ryzák (ohnivá barva) měl mít cholericou povahu, hnědák náleží vzdušnějšímu elementu, povahu měl sangvinickou a flegmatický kůň byl bělouš. Vraník byl spjat s živlem země, jeho povaha byla melancholická (*Dušek 1995, 191; Dušek et al. 2007, 26*). Bělouš měl odlišnou pověst v různých dobách na různých místech. Jak zmiňuje Tacitus, v době pohanů se bílí koně pásli v posvátných pohanských hájích u zaslíbených bohů. Když někdo vlastnil bílého koně, věřilo se, že mu přinese zkázu. Tacitus uvádí, že byli bílí koně chováni k rituální popravě (*Tacitus 1976, 10*). Ve středověku se pověst bílých koní změnila, byli považováni za vytrvalé a honosné koně, kteří byli využíváni královským dvorem (*Dušek 1995, 191*). Zajímavá barva koně zvyšovala atraktivitu a tím pádem i prodejnost. Šlechtický dvůr preferoval dvě základní barvy: vraníka a bělouše (*Misař 2011, 8-10*). Bílí koně byli často oblíbenou panovníků, jak pro jeho samotnou jízdu na něm, tak v okázalém zápřahu více spřeží. Vraníci byli často využiti pro svou symbolickou černou barvu v pohřebních ceremoniálech.

Další oblíbená barva koně je Isabela - plavá barva koně. Světle plavá zvyšovala hodnotu koně, tmavě plavá hodnotu spíše snižovala. Vraníci budili v člověku někdy obavy až úzkost, černá barva byla „zlým znamením“, často byli tito koně černé barvy oblíbení v kruhu rytířů. Arabští beduíny věřili pověře, že černý kůň se znakem hvězdy mohl přinést svému majiteli smrt (Dušek 1995, 192). Během času vzniklo mnoho různých pověr a oblíbenost barev koní se měnila s dobovou módou. K určitým zajímavým barvám patří skvrnití koně. Ovšem oblíbenost skvrnitých koní se v evropském chovu objevuje až na konci 18. století. Výrazný vliv na chov měli tito koně spíše v USA.

3.2. Význam koně ve středověku-novověku

Kůň měl v dějinách lidstva velmi významnou roli. Umožnil člověku zdolávat velké vzdálenosti za krátký čas, přepravovat lidi, zboží, zbraně, pořádat výzkumné cesty, pomáhal v boji, při práci v lese, na poli a zajisté se stal člověku věrným přítelem. Detailní rozdělení plemen koní chovaných ve středověku není možné určit. Koně se rozdělili na základě jejich funkčního použití a lokality chovu. Rozčlenění byli následovně: koně váleční, koně rytířští, koně čeledě, koně kurýrní, koně tažní a ti se dále dělí na koně selské, do orby a tažné-dopravní (Dušek 1995, 91-92). Kůň se stal pro lidi nejcennějším majetkem a vytvořil se mezi pánem a koněm velmi silný vztah. Cena koní byla rozdílná, odvíjela se od funkce koně, například koně váleční stáli až 4x více než koně tažní. Nejlevnější jezdecký kůň mohl stát až 24 x více než kůň využívaný v zemědělství (Salisbury 1994, 21). I v raném středověku byl kůň ceněný. Vypovídá o tom i první slovanský zákoník z našeho území. Zákon Sjudnyj Ljudem: „*Vypůjčt-li si kdo koně do určitého místa a odvede-li jej nebo pošle za místo určení a přihodí-li se, že se poškodí nebo zemře, musí vypůjčovatel dát odškodné pánu koně*“ (Bartoňková et al. 2008, odstavec 22, 24).

3.2.1. Mytologický Význam koně

Kůň odpradávná podněcoval v lidech nespoutanou představivost, která hrála magickou roli v mystických náboženstvích a rituálech již v době kamenné. Byla mu

dávána schopnost létat vzduchem, inspiroval mnohé básníky, doprovázel třeba i mrtvé k jejich poslednímu odpočinku. V mnoha dílech je kůň vyobrazen či popsán jako tvor silný, krásný, slavný, věrný a také spolehlivý odrážejíc tak stejné vlastnosti svého dokonalého pána (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 238*). Napříč různými kulturami se objevovali velmi podobné pověsti. Například bůh slunce projíždějící se na své obloze ve voze taženým koňmi. Kůň byl brán v mnohých indoevropských náboženstvích jako posvátné zvíře, a tudíž se stal i obětí různých rituálů. V lidské mysli se vytvořila fantazijní stvoření, jako byli kentauři či jednorožci, pravděpodobně založená na zkreslených interpretacích neobjasněných jevů. Charakternímu koni byly často přisuzovány nadpřirozené bytosti.

Určitým dokladem souvisejícím s uctíváním koně jsou nálezy dřevěných či kovových koní například z Opolí či z Brandenburgu (*Váňa 1990, 149*). Koně najdeme v mnohých ztvárněních, například: Hádes (řecký bůh podsvětí) bývá zobrazován na voze taženém čtyřmi černými oři, Apollón nebo Foibos (řecký a hindský bůh Slunce) jede na slunečním voze taženém bílými koňmi. Válečný Achileus vlastnil dva nesmrtelné koně Xanthuse a Baliouse, kteří byli syny boha západních větrů Zephyra (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 238-239*). Známý motiv okřídleného koně, hojně využívaného v řecké mytologii jako Pegase, pochází původně z orientu a byl částečně i přijat do křesťanské symboliky ve spojení se světlem (*Baleka 2002, 194*). Kůň byl často přidán do hrobu svého majitele, především knížete, aby ho tak doprovodil na cestě do záhrobí (*Vlčková 2002, 172*). Skythové si svých koní tak vážili, že je při pohřbu významné osoby spolu s ní mumifikovali a tím obětovali bohům (*Hérodotos 2004, 61-62*). V keltské mytologii se koně zobrazovaly ve spojitosti s válečnými bohy, byli také symbolem králů a souviseli s nimi i reprodukční a iniciační rituály (*Vlčková 2002, 274*). V keltském světě byly koně obětovány poměrně vzácně, jelikož to pro majitele a společnost znamenalo dosti velkou ztrátu. Oběť koně byla na úrovni oběti lidské (*Greenová 1998, 87*). Na Islandu se obětovali pouze bílí koně (*Edwards 1998, 194*). Koňská bohyně je v evropské mytologii stále opakujícím se tématem, představuje bohyni země a úrody (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 238-239*). Galové ji nazývali Eponu, Velšané jí říkali Rhiannon a v Irské mytologii je pod jménem Macha. Bohyně Epona byla ochránkyní koní a často bývá zobrazována se svou bílou klisnou v různých podobách, někdy i s koňskými postroji či vozem (*Greenová 1998, 87-88*).

Raná keltská mytologie zobrazuje zpočátku ženu s koňskou hlavou, později přetransformovanou a již zobrazenou v lidské podobě s doprovázejícím koněm. Germánský kult koně obětoval a patrně pouze v této souvislosti byl pojídán. V Pobaltí patřili koně k nejdůležitějším zvířatům určeným především k věštbám (*Máchal 1907, 153-168*). Z jejich chování na posvátných místech se věštilo (*Schlette 1977, 55-54*). I v germánských pověstech se objevovali koně. Sleipnir byl osminohý válečný oř Odina (nejvyšší germánský bůh). Je psáno, že Sleipnir byl zabit v bitvě u Ragnaroku, což znamenalo zánik bohů a začátek nového věku (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 238-239*). Ve středověku se můžeme setkat také s určitými pověstmi, kdy například umístění koňská hlava na venkovském stavení měla za úkol odehnat zlé síly (*Baleka 2002, 194*). Anebo práce kovářů s ohněm a železem v sobě zahrnovala odolnost vůči všem formám kouzel a čarodějnictví. Tato pověst se uchovala až do křesťanské doby (*Sidney a kol. 1995, 46*). Koně velmi často figurují v evropských pohádkách, kde se do nich převtělují pohádkové bytosti, nebo na nich jezdí anebo mají koně dokonce zvláštní moc, například předvídání budoucnosti atp. (*Lecouteux 1998, 62*).

Bílý i černý kůň měl určitý význam a je zmiňován v pověstech různých národů. Například všichni bílí koně v Indii patřili králi, nebo naopak byli hromadně obětováni při kremaci prince Olgerda ještě ve 14. století (*Kuzmina 2006, 264*). Bílý kůň symbolizoval v různých náboženstvích a indoevropských kulturách odlišné představy. Někdy představoval princip ohně, jindy zase princip vody. Obecně se v prostředí antického náboženství bílí koně váží k bohům významným-hlavním a další barvy koní jsou pak přiřazeny k ostatním bohům pantheonu (*Neškudla 2003, 187*). Bílý kůň se objevuje také v artušovských legendách, kdy byl přítomen u vytažení meče z rudého kamene sirem Galahadem (*Vlčková 2002, 101*). Černý kůň je vnímán jako pravý opak bílého koně, tedy spojen s nedobrymi silami, chaosem, s bohy podsvětí, ale také s místem, kde všechno zraje či s moři podzemních vod (*Baleka 1999, 15*). Černá barva je taktéž spojená s tajemnými rytíři, bez známé identity (*Eco 2005, 121*).

Tělesná konstituce a duch koně dávali inspiraci výtvarným umělcům celá staletí. Sloužili také jako prostředky k vyzdvižení urozenosti zobrazených králů a politických osobností. Řecký sochař Lýssipos vytvořil čtyři bronzové koně. Italský sochař vymodeloval Gattamelata, jedná se o první triumfální jezdecký pomník od dob antiky v životní velikosti. Z malířů můžu zmínit vlámského malíře Anthonise van Dycka, který

maloval portréty z královského dvora, nakreslil portrét anglického panovníka Karla I. s ušlechtilým koněm. Anglický umělec George Stubbs byl slavný pro své portréty koní, které zúročil v knize *Anatomy of the Horse* z roku 1766. Další z malířů, kteří byli inspirováni koňmi např.: Edgara Degasa, Frederica S. Remingtona (nesmrtelnosti koní z Divokého Západu zachycenou v obrazech a sochách), Alfred Munnings, Franz Marc, Peter Corling a další (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 240*). Zajímavým dokladem, patrně ale asi nesouvisejícím s kultem či mytologií jsou rytiny koní na Libušíně a z baziliky sv. Jiří. Kresby koní nám ukazují jezdce na koních tehdejší doby, tedy z 10. – 11. století (*Váňa 1973, 66*).

3.2.2. Ekonomický význam koně v minulosti

Využití koně pro válečné účely

Koně nesli na svých hřbetech vladaře a jejich armády, táhli válečné vozy a děla. S rozvojem výzbroje a výstroje jízdního vojska se také vyvíjely pomůcky k ovládnutí koně při jízdě. Vojáci díky těmto tvrdším pomůckám dokázali ve zmatku a řinčení na bitevních polích donutit půltunové zvíře k posunu vpřed k děsivé, řvoucí, řinčící posádce na opačné straně. Války pro koně musely být opravdu těžké, stejně tak pro vojáky, kteří měli plnou práci, aby toto obrovské zvíře dokázali mít pod kontrolou a nepropadli jak oni, tak jejich koně panice. Koně patří mezi plachá zvířata a dobrovolně by do rachotícího válčení nevyrazili. Vždy si zvolí jejich přirozený útek. Stejně tak je pro ně asi i přirozené vnímání lidské podstaty a vznikají tak mezi člověkem a koněm jistá přátelství, která jsou pojená koňskou trpělivostí, vytrvalostí, oddaností a ušlechtilostí. Jak říká, jedno přísloví: *Kdyby koně věděli o své síle, tak bychom na nich nejezdili*. V určitých situacích tyto koňské vlastnosti mohli rozhodnout o úspěchu či neúspěchu ve válce. Podíleli se s člověkem na slávě, ale i na utrpení, strasti a smrti. Tím se pak v minulosti mnoho koní vlastním přičiněním stalo hrdiny. Kůň se ztotožnil s chováním svého jezdce a stává se tak odrazem svého pána. Mezi hrdinné válečné koně patří například povídky o koni Alexandra Velikého thessalonském hřebci Búkefalósovi nebo Babiecovi andaluském bělouši patřící známému kastilskému bojovníkovi Rodrigovi Diazovi nazývaný Maury El Cid, či Napoleonům slavný bílý arab Marengo (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 248- 249*).

Ve starověkém čase vojáci pro jízdu upřednostňovali hřebce a klisny sloužily k zejména k rozmnožování, tedy k chovu. Po celá staletí se válečníci řídili tímto pravidlem, pouze Skytové toto pravidlo porušovali. Do válečných akcí se pouštěli na klisnách a vykleštěných hřebcích – tedy valachovi (*Sidney a kol. 1995, 22*). Při výrazných hospodářských změnách byl kůň svým vojenským významem stále určitým odrazem moci státu. Z hlediska funkce jízdy ve středověkém vojenství lze konstatovat, že v intencích vyvíjející se válečné techniky a taktiky docházelo k formování jezdeckých útvarů ve všech státech, i když vždy se specifickým zaměřením na tamní podmínky (*Dušek 1995, 258*). Rytířský věk v Evropě započal teprve v 10. století a hlavním počinem bylo vyšlechtění mohutných bitevních koní, kteří unesli rytíře v plné zbroji, vážícího kolem 181,4 kg. Například v Anglii se do 10. století, před vpádem Normanů, Viléma Dobývatele, koně nevyužívali k válečné jízdě, převládalo stále pěší vojsko (*Sidney a kol. 1995, 25*). Při určitých bitvách byli občas pochycené koně, jako válečná kořist, nejlépe cenění koně orientálního původu. Platila po nějakou dobu zásada, že křížením chladnokrevné klisny a španělského andaluského hřebce vznikne dobrý válečný kůň. Kvalitní válečný kůň byl mohutného rámce s tvrdou konstitucí, přiměřenou rychlostí, se stupněm určité příježděnosti, s výborným pracovním charakterem a mechanikou pohybu (vysoký krok, klus a kratší cval). Podobné požadavky byli kladené i na koně pochodového, na kterých jezdila doprovodná čeleď rytíře anebo byli využiti jako soumaři (*Dušek 1995, 91-92*).

Válečný těžkooděný jezdec využíval dva koně, jeden sloužil k jízdě a druhý byl využit v boji. Válečného cenného koně držel v pravé ruce, z toho patrně vzešel název *dextarius* (*Choc 1967, 199*). Jiný názor poukazuje na původ názvu od vedení koně panošem pravou rukou ještě před nasednutím rytíře (*Šmahel 2007, 274*). V 15. století mohutný válečný oř nesl v bitvě okolo 500 liber brnění se svým pánem (*Sidney a kol. 1995, 25*). Zpočátku princip boje spočíval v nárazu za jízdy, pak se stala důležitá individuální dovednost jezdce. Pro tento způsob boje bylo zapotřebí zcela jiného, složitějšího výcviku koní. Začali se proto zakládat vojenské jezdecké akademie. Preferováni byli španělští koně, kteří dané požadavky splňovali nejlépe. V Evropě začaly vznikat velké chovy španělských koní (*Misař 2011, 8-10*). Bojová taktika iberských jezdců, s perfektními žádanými španělskými koňmi, spočívala ve skvělé příježděnosti koní a jejich genetického potenciálu k drezurním požadavkům. Jezdci si

mohli dovolit v boji uvázat otěže k opasku, aby tak měli volné obě ruce, koně ovládali pouze svým sedem a holeněmi. Také sebou na koni mohli svézt pěšáky, který seskočil až při boji. Jízda tím nabyla na početnosti a významné pomoci pěších rozptýlených vojáků (*Dušek 1995, 30*). Opravdu děsiví válečníci a skvělí jezdci byli mongolští nájezdníci, kterým se díky své skvělé obratnosti k ovládnutí luku ze hřbetu koně pádicího tryskem, podařilo podmanit si obrovské území. Mongolští válečníci jezdili na malých zavalitých koních, kteří byli proslulí svou vytrvalostí. Denně dokázali překonat kolem 130 km, jezdci měli několik koní, které během dne střídaly k jejich odpočínutí. Mongolští jezdci nepoužívaly uzdy, mistrně uměli ovládat koně bez nich. V sedlech doslova žili, nesesedali, i když potřebovali jíst, pít, spát či vykonávat potřebu (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 246- 247*). S vývojem šlechtění koní vzniklo spousta nových plemen, tato skutečnost se odrazila ve vzniku tří odlišných typů jezdeckva ve všech armádách v Evropě. Původně pěší voják-dragoun byl nakonec uplatněn v sedle mohutného a podsaditého koně pro jeho lepší pohyblivost. Naproti tomu hulán (původem z Polska) jezdil na menším koni, který byl vhodný pro rychlý pohyb a nečekaný útok na křídle. Hbitý jezdec a bleskový útočník jedoucí tryskem a ohánějící se šavlí byl husar (původně uherský jezdec; *Sidney a kol. 1995, 26*).

Situace se změnila v 16. a 17. století používání brnění zastaralo, na scénu přišly palné zbraně a vznikla nová rychlá, velmi pohyblivá jízdní kavalerie pouze s lehkým pancířem. Na základě využití palných zbraní se změnila taktika boje, ze zničující úderné síly se přešlo na rychlý útok a průzkumné akce (*Sidney a kol. 1995, 25*). S nástupem předchůdců automatických palných zbraní postupně mizí masové útoky jízdní kavalerie. Ale role koně stále přetrvávala až do konce 19. století a to v podobě rychlé, pohyblivé a účinné koňmi tažené dělostřelecké baterie, řízené vojákem, který seděl na posledním koni vlevo (*Sidney a kol. 1995, 26*). S možností používání složitějších zbraní rostlo utrpení koní na bojištích. Určitá vina je dávana starým dogmatům k obdivujícím přehlídkám a drilu ve výcviku jezdeckva. V první světové válce byl ještě kůň velkým pomocníkem na bojišti. Koně byli využiti na všech frontách, jak pro tažné, nákladní, tak i jezdecké účely (*Sidney a kol. 1995, 27*). Za poslední vyjetí válečné jízdní kavalerie se bere útok mongolské jízdní divize v roce 1941 proti postavené německé pěchotě a dělostřelectva. Tryskem proti Němcům vyrazilo 2000 jezdců s tasenými šavlemi. Dopad byl katastrofický, všichni jezdci i koně byli zabiti, Němci neutrpěli žádné ztráty

(Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 246- 247). I ve druhé světové válce se koně využili při dopravě v hornatém nebo lesnatém terénu. Britové a Angličané své nákladní koně dopravovali letecky. Poněkud bizarní je, že své koně zbavili hlasu po zákroku prováděném v zájmu průzkumných operací. Dnes ještě stále přežívá několik jízdni útvarů v Číně, Rusku, Indii, Jižní Americe a Jižní Africe (Sidney a kol. 1995, 30).

Kůň ve středověké dopravě a v poselské službě

Nezpevněné a často rozbahněné středověké cesty způsobovaly časté komplikace, kdy se kola vozů bortila a zapadala. Začala tak být více preferovaná jezdecká doprava pomocí nosných zvířat. Pro přenos věci byli používáni především koně. Naopak v jižních částech posloužili spíše osli, muly a mezci. V Asii a v severní Africe se na přepravu věcí hodili zase velbloudi. Kone byli většinou seřazeni do karavan za sebou jdoucích anebo ve skupinách sestavených z osob jednorázově cestujících. Spolu s karavany cestoval také ozbrojený doprovod. Kolektivní cestování bylo určitou ochranou proti loupežným výpravám či dravé zvěři (Dušek 1995, 195). Vzhledem ke špatným podmínkám na cestách kupecká karavana mohla urazit 12 až 16 km za den, výjimečně při příznivější cestě až 30 km za den. N. Ohler odhaduje rychlost nepospíchajícího cestovatel (např. kupce) na 30-45km za den, rychlého jezdce na 50-60km za den a kurýr na koních až 50-80km za den (Ohler 2003, 159). Jiný pohled ukazuje D. Dvořáková, která odhaduje denní výkon posla s jedním koněm na 46-53 km za den, s výměnou koně až na 91-106 km denně. Kůň s těžkým nákladem mohl za den urazit 28-30km (Dvořáková 2007, 163).

Díky velkému rozvoji v 13. století při zavedení chomoutu se také urychlil posun zboží, spolu s urychleným oběhem kovových mincí. Autorka P. Kelekna uvádí, že na konci 13. století byl kůň odpovědný za transport 75% zboží v Evropě (Kelekna 2009, 336). Se zavedením chomoutu také pokročil způsob záprahu vozu, využil se již záprah koní za sebou a ve větším počtu. Kone táhli jak dvoukolé, tak i čtyřkolé vozy. Pevné vozy vlastnili spíše kupci či šlechta, kteří razili po špatných cestách velké vzdálenosti. Od 11. století se lehčí vozy vyskytovali také ve větších hospodářstvích (Ohler 2003, 159). Ve městech to bylo s dopravou také obtížnější, využívali se spíše dvoukolé vozy, které byly schopné projet úzkými ulicemi a na vydlážděných nejednotných plochách byly lépe ovladatelné (Dušek 1995, 195). Ulice byly postavené pro pěší, tudíž byly

velmi úzké, dlažba značně nerovná a celou situaci ještě ztěžovaly stánečky se zbožím vyrovnaným před obchody. Pro panstvo se vyráběly kola loukoťová a sedláci měli kola plná, oba typy však byly větších rozměrů, aby se dalo předcházet lepšímu zdolání vymletých a zabahněných cest. Vozy musely zatáčet poměrně velkým obloukem a to až do konce středověku, jelikož neměli přední pohyblivou nápravu (osu). Také samotné tělo vozů se z různých prostředí lišilo. Sedláci měli korbu vozu pokrytou pouze proutím, těžké kupecké vozy měly vybudovanou pevnou konstrukci pokrytou plachtou (Dušek 1995, 217). Kůň se v dopravě využíval daleko více než v zemědělství, ale spíše feudálními vlastníky zemědělských dvorů. Jezdecký cestovní kůň je nazván *palefrido*, se pohyboval poněkud neobvyklým krokem, tzv. mimochodem. Mimochodník byl kůň, který současně vykračuje nohama z jedné strany, tedy pravá zadní současně s pravou přední. Tento typ koně sloužil především k cestování pro ženy, dětem panovníků anebo váženým starším lidem (Dobroruka – Kholová 1992, 71). Do 15. století bylo pro muže nemyslitelné cestovat jinak než na koni. V povozech cestovali staří či nemocní lidé a ženy (Hlavačka 1996, 34) Velmi oblíbený ve společnosti při cestování se stal kočár. Vyráběn začal být koncem 15. století v maďarské vesnici Kocsi, podle které patrně dostal svůj název (kočár, coach). Mezi kočárem a selským vozem byly jisté rozdíly: *Jestliže karoserie byla zcela bezprostředně napojena na podvozek, hovoříme o vozu či povozu. Jestliže však korba byla zavěšena v řemení, či seděla na pružinách nebo listových perech, hovoříme o kočáru* (Hlavačka 1996, 36)

V Británii byla v 18. století zavedená propracovaná síť kanálů (*Towpath*), kde byly v blízkosti vybudované stezky pro koně, kteří tahali lodice proti proudu. Lodice byly naloženy buď nákladem či lidmi a koním, kteří tento náklad táhli, se říkalo “člunaři“ (*boater*). Podobné stezky podél vodních toků existovaly také v Evropě ve středověku (*Readers Digest* 1978, 990). V 19. století se koně také využívali k obsluze zdymadel, do doby než se plně rozvinula železnice. Kůň musel splňovat jednu podmínku a to jeho výška nesměla být více jak 160 cm v kohoutku, aby tak bez problému prošli pod mosty (Edwards 1998, 253). Se zavedením železnice bylo zapotřebí ještě více koní. Využívali se k přepravě cestujících a nákladů, pomocí povozů, drožek či omnibusů. Bylo například možné si koně zapůjčit. Koně pronajímali “koňští handlři“, hospodští či vlastníci nájemních koní (Hlavačka 1996, 34). Ještě do 20. století se kůň využíval v tahu k posouvání vagonů po vedlejších kolejnicích, manipulovalo se

s koněm lépe než s parní lokomotivou (*Edwards 1998, 248*). Další použití koní pro potřeby železnice bylo v uhelných dolech, kde pracovali poníci. Poslední používání důlních poníků při práci v uhelném dole ve Velké Británii bylo v roce 1972 (*Sidney a kol. 1995, 36*).

Koně byli využíváni také pro kurýrní službu, ale doručování zpráv ve středověku bylo velmi zdoluhavé a často zprávy nedorazily včas. První poštovní linka byla na našem území zavedena roku 1526, která vedla z Prahy do Vídně (*Edwards 1998, 308*). První poštovní linka na Moravě se otevřela roku 1611 a vedla z Olomouce do Vídně a později od roku 1625 se prodloužila až do Vratislavi. Roku 1772 se stala pošta státní. Během pár let se podařilo utvořit komplexní systém zájezdních hostinců a přepřahacích stanic. Tento systém ustal se zavedením železnic v Evropě, ovšem v některých zemích s ohromnými vzdálenostmi zůstal dostavník stále hlavním přepravujícím prostředkem. Po zlepšení a úpravě mnoha evropských cest se postupně rozšířilo používání soukromých vozů a kočárů. Vznikla široká škála různých typů kočárů podle vlastních potřeb v daných zemích (*Sidney a kol. 1995, 34-35*).

Kůň ve středověkém zemědělství

Úloha koně v zemědělství byla krátká, ale zato intenzivní. Teprve od 11. století, kdy se podařilo šlechtěním získat těžkého válečného koně, byli najednou koně větší a silnější. Ještě to ale stále nebyli dokonalí silní zemědělské koně. V potřebách šlechtění koní měla navrch vojenská složka před potřebami rolníků (*Le Goff 2005, 216*). Armáda vyšlechtila lehčí, rychlejší teplokrevné koně s příměsí krve anglických plnokrevníků, což bylo zcela nevhodné pro těžkou zemědělskou práci. Kde bylo zapotřebí statných kusů a především s klidnějším temperamentem. Zpočátku se koně zapřahali pomocí jha, jako dobytek, ale velmi rychle se od toho způsobu upustilo. Další metodou k zapřažení koně bylo zápřahovou šlí přes jejich hrudník. Tento způsob se také neosvědčil, jelikož znemožňoval koni dýchat a tím jeho výkon nebyl stoprocentní (*Černý 1996, 58-66; Le Goff 2005, 212*). Ve 12. století byla pro Slovanů jednotkou polní práce učiněná za jeden den vykonaná párem volů nebo jedním koněm (*Le Goff 2005, 216*). V tomto čase došlo i k porovnání poměru tažné síly volů a koní v německých severních zemích (*Dušek 1995*). Pár volů se rovnal síle jednoho velkého koně. Jednalo se o hodnocení tažné síly v celoročním průměru, kdy pracovní využití volů snižovalo jejich menší pracovní

využití v zimním období, delší pracovní přestávky a špatné působení nerovného terénu na jejich končetiny. Na našem území byla role koně do 12. století v rukou nobility, tedy byl využit pro potřeby armády, dopravy, k jízdě a lehce k záprahu (*Dušek et al. 2007, 363*). Ve 12. století narůstal počet koní, ale ve 13. století dochází spíše ke stagnaci růstu, jelikož je kůň velmi nákladným tvorem. Uplatňuje se tak stále orba pomocí volů (*Le Goff 2005, 216, 127*). Tvrzení V. Černého: *...hlavním dobytčetem tohoto rurálního pracovního stylu zůstává...člověk* (*Černý 1996, 62*).

Období, ve kterém došlo k zavedení trojpolního systému a kolonizaci se určitým způsobem odrazilo i na plemenu a vývoji koně. Na ostatních zvířatech, jako hovězí dobytek, prase či ovce, nepozorujeme žádnou výraznou změnu v tomto období. Kone využívaní v zemědělství byli různých plemenných typů formovaných místními přírodními podmínkami. Výrazná změna z 13. a 14. století se projevila využíváním koní jako tažného zvířete. Od toho období byl kůň poněkud větší a robustnější. A. Novotný odhaduje jejich výšku kolem 130-140 cm i s přesahem do 150 cm. Změna je také patrná z nálezů sloužící k ochraně a lepšímu výkonu koňských kopyt, tedy z dokladů využívání podkov, od 13. století více (*Beranová 1975, 39, 44*). Ke konci středověku se připisují v průměru 3 koně na jednu zemědělskou usedlost (*Dušek 1995, 214-217*). Ovšem zavedení koní do zemědělství mělo pár brzdících činitelů. Pořizovací cena koně byla vysoká, stejně tak náklady na jeho výživu a vyžadující vyčlenění větší plochy zemědělské půdy k osetí ovsem (*Dušek 1995, 215-217*). Kromě samotné trávy z pastvy a nasušeného sena se koním přilepšilo a byl jim dán oves. Oves koni dodá větší energii, kterou v zemědělství hojně využili. Trávy bylo dříve více, než je potřebné pro seno a nešetřilo se jí (*Beranová 1975, 40-41*). Stáje patřily k nejlepším hospodářským stavbám, které byly takto vystavěny vzhledem k vysoké ceně koní (*Dušek 1995, 217*).

P. Kelekna uvádí, že použití koní v zemědělství se projevilo i v sociálním pojetí. Zpočátku zemědělci žili v osadách přímo u polí obdělávaných dobyt看kem. Od 11. století se díky koním a novým technologiím zvětšilo obdělávané území a tím se pochopitelně zvětšili vesnice (*Kelekna 2009, 335*). Zavedení záprahu koní máme doloženo nejlépe v písemných pramenech. Kone tak v záprahu v zemědělství vytlačili hovězí dobytek na druhé místo (*Beranová 1975, 44*).

Uvedení jejich početnosti (*Beranová 1975, 44*):

	Dvory vrchnostenské	dvory farní
Pouze koně	26	50
Voli uvedeni	14	6
Převládají koně	30	50
Převládají volí	11	4
Pouze volí	2	2

Především se zapřáhání koní upřednostnilo při polních pracích, k tahu těžkých nákladů a pracím vůbec. Nedošlo ovšem k úplnému vytlačení volů z pracovního procesu ve středověkém zemědělství. Ve 12. století, kdy kůň oral v tzv. *šli*, se plně nevyužilo jeho síly. Normální průměrná tažná síla koně je 13% a síla koně v tahu při používání *šli* činila 4-6%. Vynález chomoutu byl tedy převratný, díky němu se využilo koňské tažné síly dvakrát až třikrát více (*Dušek 1995, 214-217*). Chomout byl vynalezen někdy v časném středověku, i když přesný původ a dobu vzniku chomoutu neznáme. Mnoho badatelů se přiklání k variantě vzniku z východní provenience. M. Beranová souhlasí s výkladem F. Hančary (*Hančar 1956, 348*), který tvrdí, že chomout je spjat se soumary a nákladním sedlem, jelikož v některých asijských jazycích je význam slova chomout totožný se slovem nákladní sedlo. Do Evropy se znalost využívání chomoutu dostala kolem 10. - 11. století (*Matuszewski 1953, Beranová 1975, 45*). Podle J. Le Goffa byl zobrazen chomout již roku 800 v rukopisu městské knihovny v Trevíru (*Le Goff 2005, 293*). Naproti tomu je chomout shledán J. Žákem (1955) v Dánsku a ve Skandinávii již v 10. století. Jedinečný archeologický nález chomoutu byl učiněn v Gdaňsku, který spadá do 11. až 12. století (*Beranová 1975, 45*). I když z ikonografických pramenů víme, že do 11. století stále převažoval starý typ zápřahu, až teprve ve 12. - 13. století se stal novodobý zápřah hlavním. Starý typ zápřahu ustoupil zcela do pozadí a naposledy byl zobrazen ve 14. století (*Matuszewski 1953; Beranová 1975, 45*). Na našem území je první použití chomoutu doložené z moravských listin Soběslava I. (1174-1179) a vévody Fridricha (1178-1181). V 11. a 12. století jsou zmíněny Chomutovice u Olomouce (*Niederle 1921, 62; Beranová 1975*). Používání novodobého zápřahu nastalo patrně dříve u východních Slovanů než v západní Evropě, jelikož je zde orba koněm považována dříve podle Matuszewského (*Beranová 1975, 45*). Rozšíření chomoutu spolu s využíváním koní je datováno pro střední a západní Evropu přibližně ve stejné době (*Beranová 1975, 51*).

Od konce 18. století až do vypuknutí první světové války je toto období považováno za období rozkvětu zemědělských tažných koní a specializovaných řemesel, která jim sloužila. Například kolář, tesař, truhlář, kovář (Sidney a kol. 1995, 32). V polovině 19. století byl již kůň hojně využíván, táhl secí stroj, brány, víceradlicné pluhu, mlátičky, šrotovníky či samovazy (Edwards 1998, 255). Například v Americe byli silní, velcí koně nedostatkovým zbožím a tak zcela běžně bylo do zápřahu použito více koní, až 40 koní (Edwards 1998). Velký úbytek koní nastal v období 1. světové války, kdy byli teplokrevní jedinci odebráni řadě zemědělců pro potřeby armády. Záhy na to zemědělci přešli na chov koní chladnokrevných, tedy už nevhodných do válek, ale za to ideálních koní pro práci v tahu (Hanzák – Volf – Dobroruka – Moucha 1977, 67). V Čechách byl upřednostňován chov silného mohutnějšího chladnokrevného koně, naproti tomu na Moravě lidé preferovali spíše lehčí a pohyblivější typ chladnokrevného koně (Dušek et al. 2007, 76; Kubačák 1995, 69). Již na konci 19. století – 1. polovině 20. století věrnou koňskou silou zastoupily nové zemědělské stroje. Stále se však v některých částech východní Evropy hojně využívá koní v zemědělství. I na našem území žel ale ve velmi malém zastoupení je občas využíván kůň v zemědělství a více pak v lesnictví.

3.2.3. Společenský význam koně v minulosti

Kůň v lovectví

Zpočátku dějin lidstva byl lov užíván především pro obživu. Již Asyřané a Sumerové byli jedni z prvních, kteří provozovali lov na koních. Řekové lov na koních záhy rychle přebrali a stal se u nich nejen důstojnou zábavou, ale také ušlechtilým zaměstnáním a přípravou na války. Peršané například lovili na koních lvy. V Římě byl lov chápán jinak, lovili pouze otroci za účelem dodání zvěřiny. Zábava pro lidi byla koncentrovaná na jednom místě, v amfiteátrech. U germánských kmenů byl zase lov zvěře volný (Dušek 1995, 128-130). S rozšířením křesťanstvím se lov postupně stal velmi oblíbenou zábavou evropské šlechty spolu se středověkými vladaři (Bezděk 2000, 78).

Hony a štvanice zakončené velkými hostinami byli v režii tehdejší šlechty pořádané jednak pro zábavu, ale také se jednalo v podstatě o náhradu za bojové akce a

staly se tak velmi účinnou přípravou (Dušek 1995, 133). Významnými aktéry honu byli koně a psi. Tato velmi rozšířená zábava vrchností odrážela určitou moc šlechty. Často byly s lovem konané určité ceremonie a závěrem se uspořádala hostina. Lov byl považován dokonce za společenskou událost, která se neodmítala. Pro lov a hon byli zajisté potřební speciální koně (Bezděk 2000, 78). Lovecký kůň musel mít obzvlášť silný charakter, vzhledem k velmi proměnlivým a nebezpečným situacím. Musel vynikat velkou akcelerací a vytrvalostí, kvůli komplikovanému terénu a neustálou změnou pohybového rytmu, což bylo u koní nejen zátěží fyzickou, ale i psychickou (Dušek 1995, 133). Na konci lovů se vždy vyhlásili nejlepší lovci a jezdci. Liščí ohon představoval určitou trofej určenou nejrychlejšímu jezdci, který byl u staveného kusu nejdříve (Bezděk 2000, 78). Těmto vášnivým lovům podléhaly i ženy, které se také účastnily. Ovšem v porovnání s muži v loveckých a jezdeckých dovednostech to měly značně složitější. Dlouhé šaty se jim často zapletly do překonávaných překážek a způsobovaly jim pády, v některých případech dokonce skončily i smrtelně (Dušek 1995, 128-130). Úspěšnost lovu se odvíjela od mimořádnosti výkonů koní i jezdců.

Na našem území se konaly podle německého vzoru uzavřené plachtové lovy, kdy se lovilo v kostýmech k tomu určených na rychlém loveckém koni se smečkou psů. Celá tato akce byla ještě doprovázena řadou ceremonií, rituálů a lovecké hudby. Velmi oblíbené se staly parfosní hony, to znamená, že byl lovený kus předem vybrán a byl uštván až do omdlení. *Par force*, francouzský výraz silou. Roku 1695 založil hrabě František Antonín Sporck lovecký řád sv. Huberta. V okolí Kuksu v blízké oboře pořádal tyto francouzské parfosní hony. Ustanovil se velmistrem a zavedl pravidla lovu. Členové řádu-příslušníci šlechty byli povinni tyto pravidla dodržovat i na svých panstvích (Bezděk – Kovařík 1998, 56). V roce 1836 byly založené pro změnu anglické parfosní hony zaměřené nejčastěji na hon na lišku či zajíce. Zavedl je hrabě Oktavián Josef Kinský. Od roku 1841 se tyto anglické parfosní hony přesunuly do Pardubic, kde se z nich přetvořila dnešní Velká Pardubická (Bezděk 2000, 78). Dodnes se uchovává alespoň z části tato tradice parfosních lovů, kdy se ustrojení jezdci na koních symbolicky ženou za prvním jezdce, který je označen na rameni liščím ocasem. Hubertova jízda se koná vždy na podzim a má různá pravidla, především se tímto počínem uzavírá sportovní jezdecká sezóna.

Koně v ceremoniálních obřadech

Pro reprezentační okázalé ceremonie panovníků, kteří se tímto způsobem představovali veřejnosti, měli koně exteriérově krásné a drezurně dobře připravené. Také tažné koně museli splňovat odpovídající rámec, mohutnosti a byli vedeni v požadovaném shromáždění. Pro spřežení více koní se vybírali koně jednotných proporcí, temperamentu, chovu a i vyvážených barev (*Dušek 1995, 146*). Různé slavnosti, kde figurovali koně při různých vystoupeních, byli často velmi náročné na charakter koně. Pravděpodobně středověcí koně až tak nevynikaly připisovanou ušlechtilostí, avšak na jejich patřičném lesku dodávala bohatá výstroj a drahocenné čabraky (*Vratislav z Mitrovic 1977, 78*). Kůň tehdy symbolizoval určitou noblesu a vyšší postavení vlastníka, spolu se zdobenou výstrojí. Krásný a ušlechtilý kůň patřil mezi vzácné dary a byl často předmětem darování při diplomatickém jednání v politice a církvi (*Dušek 1995, 17-19*).

Ve vyspělých oblastech (např. východořímská říše) se velmi často pořádaly cirkusové hry a proslulé závody spřežení ve zbudovaném hipodromu. Vozatajové byli velmi oblíbení, utvořili si díky svému umění a popularitě zvláštní postavení ve společnosti. Kromě samotných lidí byli velmi populární i koně, pro které někteří dokonce stavěli paláce, pozlatili jim podkovy, do hřívky jim zaplétali perly a v jídelníčku se jim objevili i datle, fíky a pistácie. Některým vynikajícím závodním koním byli vystavené dokonce i mauzolea (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003, 248- 249*). Z písemných pramenů víme, že se v našem prostředí v raném středověku konaly jakési jízdní hry. Například ve staroslověnské legendě o sv. Václavovi je psáno: “*On (Václav) bratru neodřekl, nejel domů. A vsednuv na koně, zahájil hru a veselil se, se svou družinou na Boleslavově dvoře*“ (*Hošna 1997, 208*). Více informací o těchto hrách nevíme. Mohlo se jednat o určité předchůdce rytířských turnajů? Rytířské turnaji se začaly pořádat teprve od 13. století, za vlády Václava I. (*Bláhová – Fiala – Kotek 1974, 102*).

Kromě bohatých šlechtických ceremoniálů, kde docházelo k prohloubení společenské diferenciaci, se začaly konat také selské slavnosti, ale až během 18. a 19. století. Například: u příležitosti husitských oslav roku 1921 ve městě Louny, nebo jízdy králů (*Gruner 2003, 7*).

Kůň v pohřebním ceremoniálu

Ve starověku se v den pohřbu řeckého hrdiny konaly závody spřežení, které spadaly do zvyklostí pohřebních rituálů. Podobně při pohřebním obřadu Prusů se konaly závody na koních. Při těchto závodech šlo o odkaz zemřelého, tedy rozdělení jeho majetku do určité vzdálenosti od pohřbu, podle rozsahu pozemku. To znamená, že necennější podíl byl umístěn nejdál a na místech bližších šlo o majetkové podíly nižší. Možnost zisku pozůstalosti závisela na rychlosti a vytrvalosti koně. V Anglii ve 14. století se pro mrtvého přivedli tři koně, nejlépe bělouši. Na prvním koni seděl “zbrojoš“, který držel zemřelého, na druhém koni jezdec držel kopí a ten poslední třímal turecký luk. Koně tak symbolicky doprovázeli své pány na poslední cestě. Často byly pohřby zahajovány konduktem s různým počtem spřežení ve vozech pokrytých černým sukem, doprovázeny jezdci včele s hlavním jezdce zvláště oděným. Funkce koně v pohřebním rituálu vyplývala ze společenského postavení zemřelého. Koně v průvodech zaujíмали významné postavení, jako nositelé erbovních znaků a především jako poslední symbolická pocta válečných a turnajových činů zemřelého. Také osobní válečný kůň kráčel v průvodu, následoval svého pána a symbolizoval mu svou věrnost (*Dušek 1995, 157-160*).

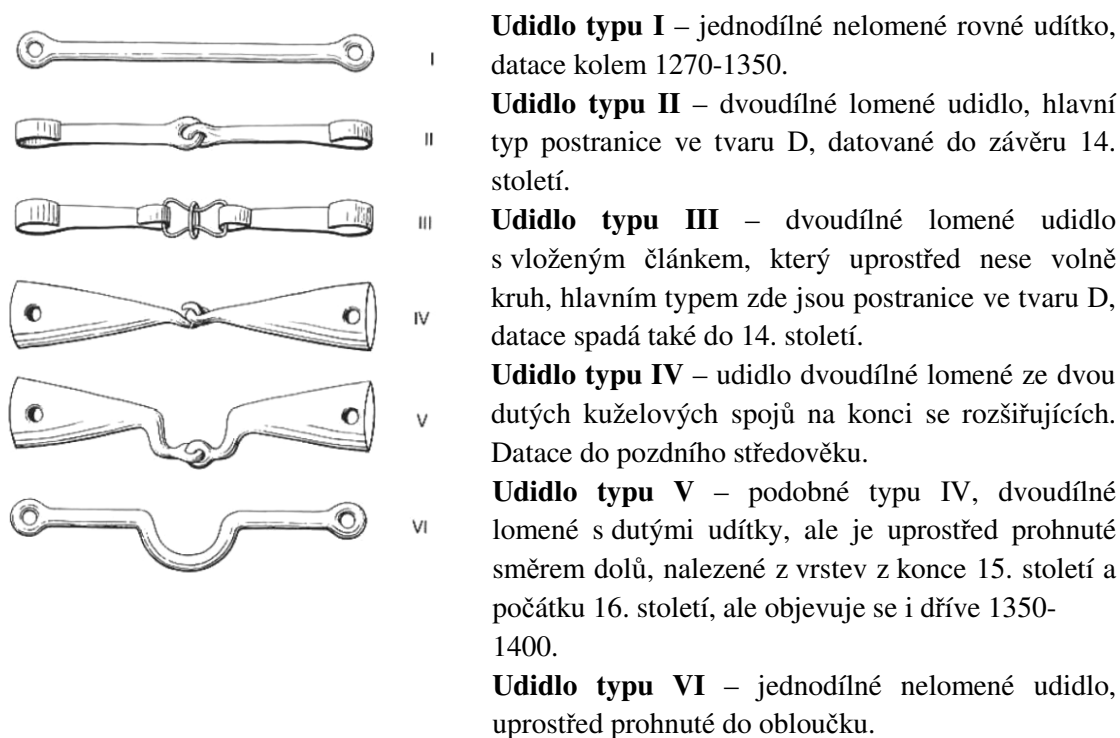
4. DOKLADY SPOJENÍ S VYUŽITÍM KONĚ K JÍZDĚ

4.1. Uzdění

4.1.1. Dějiny bádání a typologie

Dějiny koně v rámci zasazení do historického kontextu se zabývalo dříve poměrně málo badatelů. V 19. století zpracovali R. Zschille a R. Forrer (*1893*) vývoj jednotlivých součástí jezdeckého postroje až do pozdního středověku a novověku, svou pozornost upřeli i na udidla. A. Demmin (*1891*) zpracoval ve své práci komplexně od starověku až po novověk zbraně a výzbroj bojovníků, kde se také zmínil i o jezdecké výstroji. A. N. Kirpičnikov (*1973*) sepsal postroj jezdeckých koní raného středověku východní Evropy, vyčlenil 6 typů udidel a 13 typů postranic. Snažil se i o rekonstrukci pravděpodobného umístění a vzhledu řemenů na uzdečce (*Kirpičnikov 1973, 13-19, obr. 4, 5*). Maďarský badatel J. Kalmár i polský badatel A. Nadolski publikovali rozsáhlé

práce zabývající se bojovníckou výstrojí, výzbrojí a zbraněmi. U obou se vyskytuje kapitola zaměřená i na jezdeckou výstroj (*Nadolski 1954*, 87-88; *Kalmár 1971*, 350-358). Typologii stíhlových udidel a postranic v Anglii vypracoval Ward Perkins (*London Museum 1940*, 80-82, obr. 19a, 19b) na základě nálezů ze středověkých lokalit. Rozděлил udidla na stíhlová a páková a vyčlenil 6 typů udidel (obr. 1) s 5 rozdílnými postranicemi (*Clark 2004*, 47).

Obr. 1.: Typologie udidel 13. – 16.století od Ward Perkins 1940 (podle *J. Clark 2004*, 47, obr. 31).

Novější práce od J. Clarka zmiňuje vytvořenou typologii (viz. výše), zaměřuje se spíše na udidla stíhlová a kromě toho zde najdeme i popis ostatní koňských postrojů (*Clark 2004*, 43-55). Pro Slovensko vznikla typologie udidel od A. Ruttkaye (*1976*, 357-358, obr. 75), z období od 9. do 14. století. Vytvořil 3 hlavní typy s několika podtypy, podle způsobu ukončení udítek. Postranice rozčlenil podle tvaru do 8 typů (*Ruttkay 1976*, 357). Svou prací přispěla i A. Bartošková (*1986*), která zpracovala slovanské depoty železných předmětů a popsala i jezdeckou výstroj. Poměrně nedávno O. Špork analyzoval nálezy udidel a třmenů z hradu Rokštejn ve své oborové práci (*2008*). Velký přínos přinesly práce Z. Měchurové, které se zabývaly koňskými postoji

raného středověku (1980; 1981; 1983; 1984). Z. Měchurová se věnovala velkomoravskému uzdění, kde vyčlenila 3 typy udidel (obr. 2), vycházela z typologie A. Ruttkaye (Měchurová 1984).

Obecně jsou raně středověká stihlová udidla rozdělená různými autory velmi podobně (Kirpičnikov 1973; Ruttkay 1976; Měchurová 1980; 1984). Níže uvádím rozdělení dvoudílného lomeného udidla z raného středověku do 3 typů od Z. Měchurové (1980, 189-190; 1984, 269, 272, 273) a na konci popisu totožný typ udidla, ale pod jiným označeným typem od A. N. Kirpičnikova (1973) anebo A. Ruttkaye (1976).

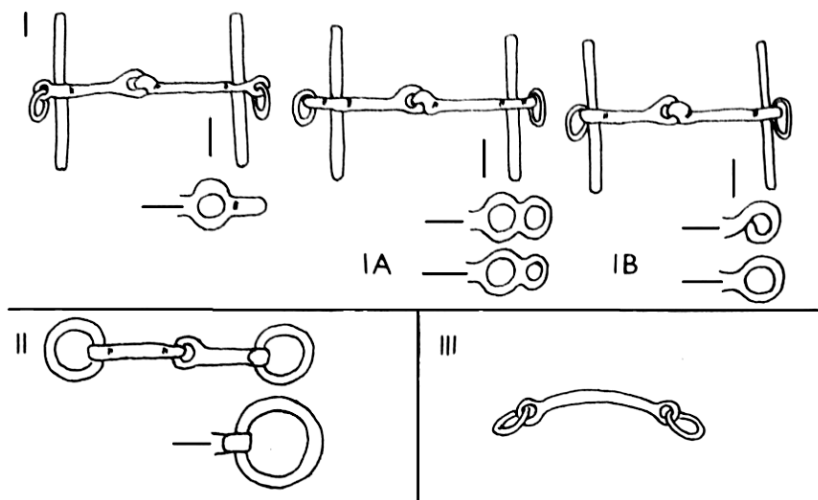
1) Dvoudílné lomené udidlo s kloubem uprostřed je podle autorů uvedených výše rozčleněno do dalších podtypů:

Udidlo typu I = má na konci udítka kolmý dvojitý prstencový zachycovač, z vnitřní strany je uchycena postranice a vnější očko slouží k upevnění otěží. Zařazení tohoto typu udidel je do konce 9. století a především 10. století (Bialeková 1972, 124; Kirpičnikov 1973, 14; Měchurová 1984, 269). = Kirpičnikův typ I

Udidlo typu I a = se skládá z udítka ukončeného dvojitým osmičkovitým prstencovitým zachycovačem, ve vnějším očku je zavěšen kroužek a ve vnitřním je uchycená postranice. Tento typ kombinuje rovné a esovité postranice s jednoduchou záštitou anebo s bočnicemi s dvouotvorovou obdélníkovou záštitou. Podle A. N. Kirpičnikova (1973, 14-15) se jedná o nejstarší a nejrozšířenější nomádská udidla. Objevují se pouze do počátku 11. století a o po celé Evropě. = Kirpičnikův typ Ia, Ruttkayův typ Ia

Udidlo typu I b = jsou to udidla s jednoduchým zachycovačem na koncích udítka a ve spojení s rovnými nebo esovitými postranicemi s jednoduchou záštitou. Udidlo je datováno do 9. – 10. století (Vignatiová 1980, 184). A. N. Kirpičnikov (1973, 16) datuje své podobné typy do 10. století s hlavním rozvojem ve 12. - 13. století. = Kirpičnikův typ Ib a II

Udidlo typu II = zahrnují udidla kroužková, tedy udidla s kruhy. Kroužková udidla pocházejí již z doby halštatské a teprve od 9. století dochází k velkému rozšíření mezi Slovy, u nás se stávají oblíbenými v 10. století. Po celé Evropě v raném středověku se stala kroužková udidla velmi oblíbená. = Ruttkayův typ II, Kirpičnikův typ IV

Obr. 2: Typologie udidel raného středověku (podle Z. Měchurová 1984, 267, tab. 1)

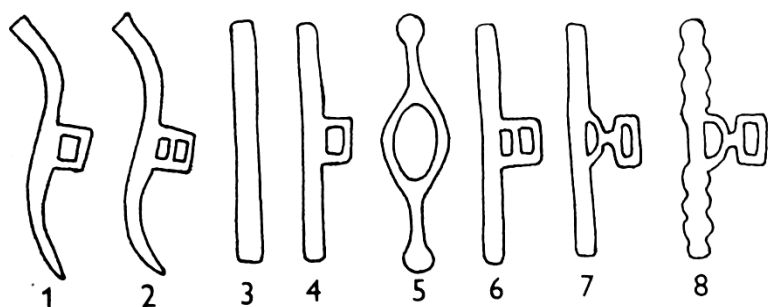
1) Udidlo jednodílné nelomené:

Udidlo Typ III (podle A. Ruttkaye 1976 a podle Z. Měchurové 1984, 277) a typ VI (podle A. N. Kirpičnikova 1973) představuje celá nelomená jednodílná udidla s kruhy. Podle A. Ruttkaye (1976, 358) je původ těchto udidel považován u kočovných kmenů z jižní Ukrajiny. Od 12. století jsou tyto udidla vystřídána udidly pákovými (Kirpičnikov 1973, 18).

2) Udidlo trojdílné

= mezi dvě udítka je vložen střední článek v podobě osmičky, podle A. N. Kirpičnikova typ V, podle Z. Měchurové typ Ic (Kirpičnikov 1973, 12, 17; Měchurová 1980, 189-190).

Postranice z raného středověku se rozdělují na rovné a esovité. Rovné se rozčleňují dále na hladké a zaškrcované (obr. 3). Další rozdělení postranic vychází ze způsobu upevnění postranic k udítku, uzdečkové ohlávce a otěžím. Tedy bočnice se zástitou buďto jednoduchou (obdélníkový či jiný tvar) nebo dvojitou (obdélníková či vidlicová), v ojedinělých případech se objevuje typ bez zástity (Měchurová 1980, 190; Měchurová 1984, 265).

Obr. 3: Typologie postranic raného středověku (podle Z. Měchurová 1984, 267, tab. I)

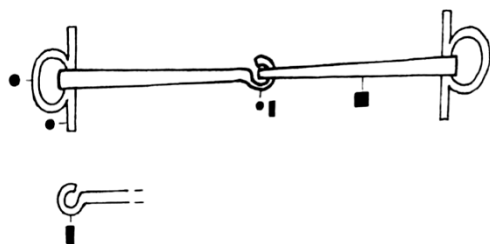
Typologie a analýzy udidel jsou nejlépe zpracované pro období raného středověku, jak na našem území, tak i v zahraničí. Obecně je toto téma poměrně neprobádané. Nesetkala jsem se s typologií či zpracováním udidel pákových. Udidla jsou publikována často útržkovitě v rámci jedné lokality se zařazením pouze, jestli se jedná o udidlo stihlové či pákové, anebo jsou přidružené k rozsáhlým pracím zaměřeným především na bojovnickou výzbroj a výstroj. Přínosnou prací pro nálezy a zařazení udidel do vrcholného středověku napsal R. Krajíc (2003). Typologicky hodnotí udidla na základě určitých proměnných (Krajíc 2003, 112):

- 1) celkový tvar udítka
- 2) typ napojovacího článku (kruh či postranice) a jeho tvar
- 3) podoba, průřez a ukončení ramen udítka

R. Krajíc vytvořil ze zpracovaného souboru pocházejícího ze Sezimova Ústí dva hlavní typy udidel, které se dále rozčleňují, viz. níže (Krajíc 2003, 112):

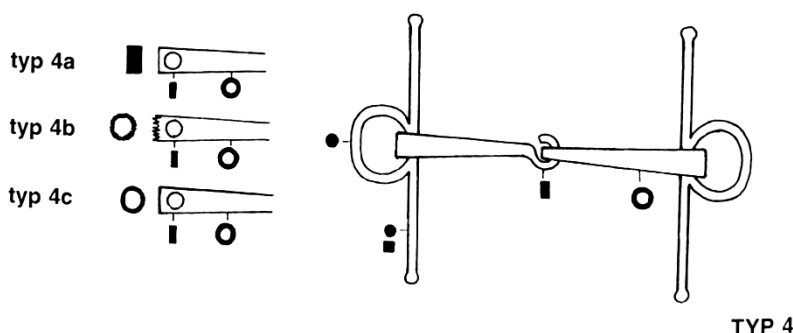
1) Udidla s postranicemi

Typ 1 (obr. 4): udidlo dvoudílné lomené, ramena kvadratického profilu, propojení uprostřed kloubem, vnější strana ramen pokračuje v jednoduchý prstencový zachycovač v podobě oka, které je ohnuto zpět k rameni, ve vnějším oku je vedená postranice s velmi krátkou rovnou tyčinkou, na tyčinku je napojena záštita kruhového či podkovovitého tvaru, datování do 13. století. Tento typ lze obecně řadit k typu II podle A. N. Kirpčikova (1973, 12, obr. 4, 15-16), podle tvaru postranic je nejbližší skupině 7-8 (Kirpičnikov 1973, 13, obr. 6), Podle Ruttkaye se jedná o typ postranice 4 (Ruttkay 1976, 357, obr. 75)

Obr. 4: udidlo s postranicí – typ 1 (podle R. Krajíce 2003, 110, obr. 98).

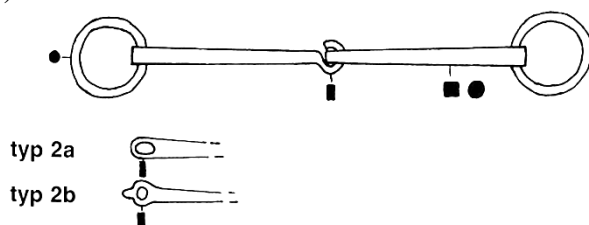
Typ 4 (obr. 5): dvojdílné lomené udidlo, dutá ramena kruhového průřezu, která se tulejkovitě zužovala ke středovému kloubu, vnější konec ramene je mírně zploštělý, přeplátováním uzavřen a několik milimetrů od konce se nachází vertikální oko – zachycovač (typ 4a), typ 4b představuje vnější stranu ramene uzavřenou a tvoří ji zubovitě probraná obvodová hrana do kruhu a v ramenu je několik milimetrů velký vertikální otvor, Poměrně dosti složitý je typ 4c: vnější strany ramen jsou zakončeny vloženou kruhovou destičkou od které je několik milimetrů uvnitř tulejky zakována příčka drátu kruhového průřezu, která se napojuje na stěny ramene a tím zpevňuje a zabraňuje poškození plechu při pohybu postranice v zachycovači. Datace před rokem 1420, tento typ udidla patří k nevyspělejším tvarům ze Sezimova Ústí.

Obr. 5: Udidlo s postranicí – typ 4 s variantami (Podle R. Krajíc 2003, 110, obr. 98).

2) Udidla s kruhy

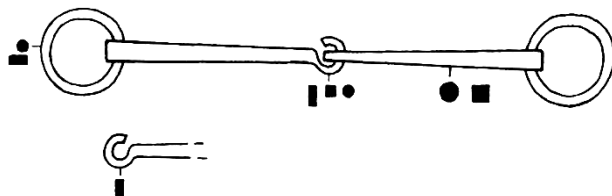
Obecně lze udidla s kruhy ze Sezimova Ústí přiřadit k Ruttikayovu typu II (1976, 357-358, obr. 75), podle Kirpičnikova k typu IV (1973, 12, obr. 4, 16-17), podle Měchurové k typu II (1984, 267, tab. I).

Obr. 6: udidlo s kruhy – typ 2 a varianta 2a, 2b (podle R. Krajíc 2003, 110, obr. 98).

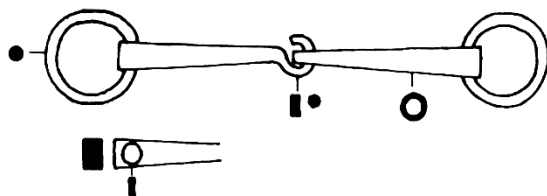
Typ 2 (obr. 6): udidlo dvojdílné lomené, ramena vznikla z plného drátu kvadratického či kruhového profilu, mírně se ramena zužují směrem ke středovému kloubu, vnější část ramene je ukončena oválným nebo kruhovým okem s oblou či rovnou vnější hranou = typ 2a, Typ 2b má formovanou hranu do výčnělku, v zachycovači jsou umístěné kruhy. Datace od 14. století.

Typ 3 (obr. 7): udidlo s lomeným udítkem, ramena se zužují směrem ke středovému kloubu a mají kruhový či kvadratický průřez, vnější strana ramene vybíhá do širšího prstencového zachycovače ve tvaru kruhu a ohnutím je připojené zpět k ramenu, ve vnějším oku je provlečen kruh. Datace do 14. století.

Obr. 7: udidlo s kruhy - typ 3 (podle *R. Krajíce 2003*, 110, obr. 98)

Typ 5 (obr. 8): udidlo s dvojdílným lomeným udítkem, ramena jsou dutá a mají kruhový průřez a tulejkovitě se zužující ke středovému kloubu, vnější konec ramen je přeplátováním uzavřen, opět je v zachycovači umístěn kruh, datace do 14. – počátku 15. století.

TYP 5

Obr. 8: udidlo s kruhy – typ 5 (podle *R. Krajíce 2003*, 111, obr. 99)

4.1.2. Vývoj uzdění

Z doby kolem 3000 let př. n. l. máme vyobrazené počátky koňských postrojů na jeskynních malbách tehdejších obyvatel Evropy, kde mají koně na hlavách určité ohlávky. Již 2500 let př. n. l. využívali Skytové, jedni z prvních jezdců, při jízdě na onagerech uzdu (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003*, 73). Kolem roku 2300 př. n. l. se začala zřejmě využívat první udidla, vyrobená zpočátku ze dřeva, posléze z kostí a parohů. Udidlo je pokládáno za nejstarší dochovaný postroj v archeologii dokládající manipulaci s koně, ať už samotnou jízdu na něm či využití k tahu. Podle G. Nevizánského a dalších badatelů můžeme spojit nález postranice udidla s domestikací koně. Například na eneolitické lokalitě v Bajči – Vlkanově se našly v sídlištní jámě jedny z nejstarších postranic udidla (*Nevizánský 1987*, 652). Podobné doklady existence domestikovaných typů koní najdeme v Maďarsku (ze 13 lokalit bádenské kultury) či na Slovensku (lokality Kamenín a Nitrianský Hrádok). Evropě se začíná rozšiřovat udidlo

v době bronzové a zároveň tím svědčí o využití koně patrně k tahu. Mezi další nejstarší nálezy udidel z Evropy patří švýcarská lokalita Burg bei Spiez, kde se našla parohová postranice, dále nákolní osada Corcelette (*Měchurová 1984*, 263). V oblasti Podunají se našly zlomky kostěných postranic již z dob konce neolitu z maďarské lokality Hódmezővásárhely a Bodzáspart a německých lokalit Halberstadt a Zauschwitz bei Pegau (*Hančar 1956*, 32, 40-41).

A již mezi lety 1300 a 1200 př. n. l. byla rozšířená kovová udidla z bronzu po celém Blízkém východě. Zpočátku se využívalo rovné udítko, ale záhy na to se začalo používat udítko lomené. Lomené udítko se rychle rozšířilo jak u kočovných kmenů, tak po celém Blízkém východě, hojně využívaném při zápřahu válečnými vozy. Pro razantnější účinnost udidel k nim přidávali hřeby, ozubené hrany i boční roubíky nebo kroužky s ozubenými ježky, které bodali koně ze strany (*Edwards 2008a*, 17). Ze spisu od řeckého hipologa Xenofóna víme, že pro mladé koně se využívalo zdrsněné udidlo a po splnění určitého stupně výcviku bylo koni přiděleno udidlo hladké, které mu nezpůsobovalo takovou bolest (*Sidney a kol. 1995*, 20). Kostěná a parohová udidla jsou objevována i při rozmachu celokovových udidel. Je možné, že byly tato kostěná či parohová udidla s delšími postranicemi ze stejného materiálu využívány pro krocení divokých koní a samotnou počáteční práci s mladým koněm a to až do raného středověku. Jelikož kostěné udidlo s postranicemi bylo lehké, ale za to pevné a nezraňovalo koně příliš (*Měchurová 1984*, 265). A. N. Kirpičnikov uvádí, že udidla s kruhy jsou vhodná pro koně s delší dobou výcviku a tudíž již klidnější povahy (*Kirpičnikov 1973*, 12). Výcvik koně se patrně lišil v různých oblastech.

Zpočátku uzdění navazovalo na velmi jednoduchou ohlávku (asi z lýka, slámy, kůže), která se ovšem neužívala na koni, ale prvně na sobech. Sestavená byla pouze z jednoduchého řemene kolem nosu (*Edwards 2008a*, 9). První způsob ovládní koní se pravděpodobně nelišil od ohlávky používané u sobů. Sob byl domestikován zhruba před tisíci lety před domestikováním koně kočovnými národy. Stará ohlávka se skládala z řemínku, který obepínal spodní čelist a procházel mezi stoličkami a řezáky a určitého provázku kolem krku. Obě tyto části byly zřejmě propojeny s jednou otěží, která vedla buď k pravé či levé ruce. Nález z Pazyryku na Altaji dokládá velmi starou ohlávku patrně z 1. tisíciletí př. n. l., kde se podařilo doložit používání pouze jedné otěži (*Hančar 1956*, 531, obr. 20). Zajímavostí je, že stejným způsobem začali koně ovládat i

američtí indiáni, ovšem až 5000 let po zdomácnění koně vůbec. Rovněž používali jako euroasijské kočovníci po zemi tažené saně (*Edwards 2008a*, 14-15). Dalším typem k ovládnutí koně sloužilo kapucovité (čapkovité) uzdění, které se využívalo na Předním Východě (*Ehrenberg 1959*, 18). Podle K. Bandy se jedná o navlékací ohlávku, sloužící k lepší fixaci koňské hlavy a huby (*Benda 1963*, 43). Podle F. Hančara využívali Hyksósově podobný systém, pouze s přidáním kovových tyčinek/postranic umístěných v koutku koňské huby (*Hančar 1956*, 498).

F. Hančar chronologicky a typologicky rozřadil následovně (*Hančar 1956*, 527):

- 1) nozdrový kruh
- 2) kapucovité uzdění
- 3) uzdečka s udidlem

Jiný autor P. Ehrenberg (*1959*, 18-21) vyčleňuje vývoj uzdění jinak:

1. Prostá ohlávka z organického materiálu
2. Kapucovité uzdění (zároveň v určitých oblastech i nozdrový kruh, např. v Egyptě)

Oba se však shodli, že udidlo je postroj, od něhož se přechází od uzdění skotu ke koňské uzdečce (*Měchurová 1984*, 263). Od pozorovatele Silvia Italici víme, že národ Numidů jezdil na koních velmi zručně, bez jakéhokoli uzdění. Kůň byl jimi řízen za pomoci lehkého poklepání biče mezi uši koně. Tento způsob je dodnes využíván při jízdě na oslovi v severní Africe či v oblasti Asie (*Edwards 2008a*, 16). Ohlávku najdeme zobrazenou například na artefaktu z doby bronzové, jedná se tažený sluneční kotouč z lokality Trundholm v Dánsku (*Podborský 1997*, obr. 59:7). Kimmerijské jezdcí z doby železné z 9. – 6. století př. n. l. jsou vyobrazováni s ohlávku na koních i se sedlem (*Podborský, 1994*, obr. 87, 4,5). Patrně nejstarší zobrazení koně a jezdce z území Slovenska pochází z pohřební amfory v Nových Košiarškách, kde je také vidět používání ohlávky. Jezdec koně určitým způsobem za něco drží, není ovšem zřejmé, jestli je to ohlávka anebo hřívá (*Dvořáková 2007*, 24).

Občas se objevují samotné nálezy kostěných či kovových postranic, udítka mohla být vyrobena z organického materiálu, např. z řemení (*Hančar 1956*, 530) či ze dřeva (*Niederle 1925*, 599) a tím se nám nedochovala. Z Orientu se k nám v mladší době bronzové dostala udidla s dvoudílným lomeným udítkem s kloubovým spojením ve středu (*Měchurová 1984*). Již dříve se využívalo různých ukončení udítek na vnější straně: jednoduché, dvojité zachycovače, třmínkovitá ukončení a zachycovač ve tvaru D

(Hančar 1956, 534). Udidla byla zapotřební i při využití koně v záprahu, kdy udidlo s opratěmi bylo jediným spojovacím článkem mezi koněm a vozatajem (Měchurová 1984, 264).

Asyřané využívali udidla stihlová, která měla udítka pobitá cvoky s tupými hroty, s roubíky trojúhelníkového průřezu ve tvaru srpku měsíce. Udidlo je drženo v hubě koně pomocí propracovaného nátylníku s všitými překříženými řemínky v horní části hlavy. Udidlo mohlo být připevněno k nánosníku anebo byl nánosník nezávisle připnut pod udidlem. Tento způsob značně zdokonalil způsob ovládání koně (Edwards 2008a, 20). S postupným šlechtěním koně, kvalitnějším krmením byl kuň větší a silnější, což vedlo k rozvoji koňských postrojů. Peršané měli velmi silné a statné koně. Jejich udidla byla podobná, jako u Asyřanů, roubíky falického tvaru byly často zdobeny tvarem koňského kopyta. Složitá perská uzdečka byla složená z nánosníků umístěných nad i pod udidlem a s diagonálně se křížícími řemínky vedly vzhůru od kroužků udidla. Tato perská uzdečka měla zřejmě vliv na určité držení hlavy za kolmicí a tím poskytovala větší kontrolu nad koněm (Edwards 2008a, 21 – 22). První, kdo napsal odbornější studii týkající se konstrukce udidel, byl Xenofón. Řecká udidla byla stihlová a měla občas roubíky, někdy bez nich, udítka byla pečlivě odstupňovaná podle velikosti. Na udítku byly často připevněné válečky s hřeby či cvočky, zvané „*icheni*“ neboli mořští koníci. Řecké uzdečky měly často „*psalion*“, jedná se o kovový obnosek, který působí tlakem na nos a výrazně podporuje účinek udidla. Tímto způsobem Řekové zvládali nadměrně temperamentní koně (Edwards 2008a, 24 – 25). Tento způsob byl využíván až do 17. a 18. století a dnes se k tomu systému opět pomalu vrací. Nubijci i Mamelukové, kteří byli často využíváni k boji pro Římskou armádu, používali dosti děsivé a zničující udidla. Byly to kroužkové udidla ze železa či stříbra, které silným působením jezdce dokázalo zlomit čelistní kost koně jako suchou větev. Tito jezdci samozřejmě nechtěli svému válečnému oři zlomit čelist, patrně se jednalo o dobré jezdce, kteří dokázali udržovat bojové formace na prověšené otěži (Edwards 2008a, 28).

Dlouhou dobu se udidla moc nevyvíjela. Se změnou přišli Keltové a Galové kolem 4. století př. n. l., přinesli páková udidla. I když starý antický svět patrně znal páková udidla, ale nevyužívali je, stejně jako Mongolové, Tataři a Hunové (Edwards 2008a, 18). Záhy se páková udidla v římském světě stala dominantní, měla poměrně moderní tvar, ale nedospěla ve vývoji k donucovacímu prostředku, tedy k podbradnímu

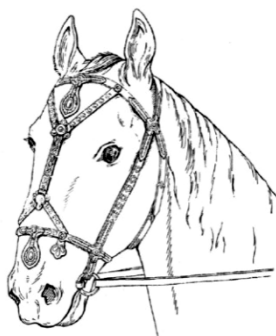
řemínku, byla spíše spojena s nánosníkem. Podbradní řemínek začal být používán až v pozdním středověku (*Edwards 2008a*, 26-27), který ještě zintenzivnil pákový systém. A. Ruttkay (*1976*, 356) popsal dva základní středověké systémy: Stihlová jednoduchá jednou lomená udidla a páková (zdvižná) udidla. Obecně má udidlo za úkol zlepšit rovnováhu, držení těla, uvolněnost a elasticitu chodu koně. Hlavní úkol udidla je zpracování kmihu koně vytvořené sedem a holeněmi a tím se posouvají zadní končetiny dopředu pod koňský trup. Udidlo ovlivňuje jednotlivé chody koně, změnu směru či zádrž a zastavení (*Edwards 2008a*, 40-44). Stihlová udidla působí na hubu koně přímo tlakem při zatáhnutí otěží. Pákové udidlo zvyšuje tlak na jazyk a čelisti koně pomocí svislých tyčinek (hýbla), které působí jako páka. Při zatáhnutí jezdce otěží směrem nahoru udidlo silněji působí na jazyk a čelist koně, tím je jezdcův pokyn důraznější (*Měchurová 1984*, 264). Konce pákového uditka vystupují v jednoduchý nebo dvojitý prstencový zachycovač. Druhý typ je buďto kolmý s prstenci v rovinách navzájem kolmých či osmičkový s otvory v jedné rovině (*Měchurová 1980*, 190). Pákový systém ve slovanském období zcela mizí a objevuje se až v 11. století. Ve 13. století se páka objevuje na Rusi (*Kirpičnikov 1973*, 13). Na našem území doklady využívání páky chybí až do 15. století (*Ruttkay 1976*, 356). Podle R. Zschilleho a R. Forrera (*1893*, 10 tab. IX:14) je možné předpokládat použití páky již dříve a to na základě figurky jezdce ze šachové hry Karla Velikého. Podle Z. Měchurové (*1984*, 264) tento důkaz není zcela průkazný, možným vysvětlením je otázka původu šachových figurek v Orientu (*Demmin 1891*, 358-359). Je možné, že se páková udidla mohla dostat mezi příslušníky vyššího postavení, ale nějakou chvíli trvalo, než došlo k zavedení tohoto nového systému. I dnes mezi jezdci trvá nějakou dobu, než mezi sebe přijmou určitou novinku a starý osvědčený systém odloží.

Existuje několik typů stihlových udidel již z rané doby. A to lomené kroužkové udidlo, udidlo s olivami, udidlo roubíkové a s postranicemi různého druhu. Germáni využívali často dvoudílná lomená udidla s odlišně velkými kruhy po stranách, objevují se ale i udidla s postranicemi, které byly v horní části vně ohnuty a opatřeny různě tvarovanou záštitou s úchytkami nebo byla samotná záštita umístěna ve druhém poutku dvojitého prstencového zachycovače uditka (*Paulsen 1967*, obr. 23,24,25). Vikingové užívali udidla trojdílná lomená s ostruhovitě tvarovanými bočnicemi, např. v Norsku (*Petersen 1951*, 11). Na lokalitě Smaland ve Švédsku byly objevené udidla

s profilovaným udítkem (např. hvězdicovým průřezem) a dvěma destičkovými postranicemi (*Montelius 1906*, 280 – obr. 448). Staromaďarská udidla byla dvoudílná lomená s rovnými nebo zaškrcovanými postranicemi. Ze Slovenska z Trnovce nad Váhom známe kostěné udidlo s bronzovými nýty (*Ruttkey 1975*, 184). Jak na severu, tak i ve východních zemích se nachází třídlílné (tříčlankové) udidlo s vloženým osmičkovitým středním článkem., které nemáme doložené v naší oblasti (*Měchurová 1984*, 265; *Ruttkey 1976*, 357). Po celé Evropě se téměř vůbec nevyskytuje jednodílné nelomené udítko. Tento typ se spíše vyskytuje u středoasijských, kaspických a jihoruských nomádů (*Kirpičnikov 1973*, 17). Avarští jezdci využívali běžně dvoudílná udidla ve starší fázi avarského kaganátu, v mladší fázi nastoupily udidla s různě tvarovanými postranicemi (*Zábojník 1999*).

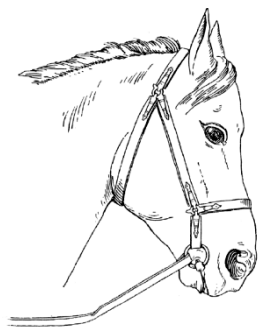
Udidla Slovanů byla ovlivněná prvky z východní Evropy, od nomádů, ve výjimečných případech máme doložen vliv ze severu na lokalitě Pohansko u Břeclavi (*Vignatiová 1980*; *Měchurová 1984*, 277). Samotná udidla se vyvíjí na základě funkčnosti a účelu, tím podle Z. Měchurové (*1984*) nejsou vhodné ke tvoření chronologických systémů. V raném středověku byly využívány pouze stihlová udidla a to kroužkové nebo roubíkové s postranicemi (*Měchurová 1984*, 277). Uzdečka byla občas různě ozdobena a podléhala velmi často vkusu dané doby. Ozdoby byly často kovové a mohli si je dovolit pouze bohatí jedinci. V archeologickém materiálu se nám dochovávají právě tyto ozdobné přezky. Nižší vrstvy obyvatel toto zdobení uzdeček neměli a tím jsou pro nás archeologicky hůře zachycené (*Kirpičnikov 1973*, 21). Na základě nálezů z hrobů, kde měl kůň na hlavě uzdečku, je možné provést rekonstrukci z jednotlivých poloh přezek i přes nedochování řemení. Hlavní části uzdečky, lícnice, podhrdelník, nátylník a nánosník, zůstávají ve stejné pozici, mění se pouze umístění vedlejších ozdobných řemenů (*Měchurová 1984*, 280).

Členění ohlávky typu I (obr. 9) je rozděleno překřížením dvou řemenů na spáncích koně (*Kirpičnikov 1973, tab. VII*).

Obr. 9: rekonstruovaná uzdečka typu I (podle *A. N. Kirpičnikov 1973, 41*)

Ohlávka typu II je na spáncích spojena ze tří řemenů, tedy zde chybí členka (*Kirpičnikov 1973, 31*). Uzdečková ohlávka typu III (obr. 10) byla zrekonstruována díky raně středověkým ikonografickým pramenům. Je to poměrně jednoduchá ohlávka, bez nánosníku, od udidla vedou pouze lícnice bez křížení s dalšími řemeny. Nelze vysledovat vývojovou a chronologickou posloupnost (*Měchurová 1984, 281*). Nejrozšířenější po celé Evropě byla uzdečková ohlávka typu I, i když existovalo mnoho různých jiných místních variant. Uzdečková ohlávka typu I se dále používala i v rozvinutém středověku a nadále je využívána za základní dodnes (*Měchurová 1984, 280*).

Obr. 10: Rekonstruovaná uzdečka typu II (podle *A. N. Kirpičnikova 1973, 51*)

Zprávu o koňských postrojích (zejm. uzdečky a sedla) máme z Nestorova letopisu z poloviny 10. století, kde je popsáno, že „Slované i Rusi přicházeli se zbožím do Prahy, kde kupovali sedla a uzdy potřebné v jejich zemích“ (*Kirpičnikov 1973, 34*). Tapisérie z Bayeux z roku 1066 nám ukazuje, že rytíři v drátěných košilích používali stihlová udidla. S nástupem těžkého brnění se pravděpodobně stal opět pákový systém uzděním hlavním. Pákové udidlo se začalo vyvíjet a rostlo až do nevídaných obludných rozměrů. Roubíky u páky dosahovali dokonce délku 55 cm a měli velmi silný účinek na

koňskou hubu (*Edwards 2008a*, 28-29). Rytíři v těžkém brnění patrně potřebovali, aby byl kůň ovladatelný pouze jednou levou rukou. V levé ruce spolu s otěžemi drželi ještě dlouhý štít. Pravá ruka uchopovala meč, kopí anebo palcát. Kůň musel být vycvičen tak, že reagoval na jemnou manipulaci s otěžemi a dlouhými ostruhami s bodci či kolečky. Udidla vrcholného středověku byla velmi ostrá a tak pokud chtěl jezdec koně zadržet, stačilo mu pouhé jemné zvednutí ruky. Stačilo koni pohrozit silnějším tlakem, nemuseli vykonat jeho celý účinek působení. Podobné principy udidel využívali kromě středověkých rytířů také renesanční jezdecké školy a i dnešní jezdci z Iberského poloostrova a Kalifornie. Ve středověku jezdci velmi často využívali pákové udidlo s dlouhými rameny (*Edwards 2008a*, 30). V renesančním období začaly vznikat klasické jezdecké školy, které vycházely z dřívějších byzantských škol. Několik školitelů se podílelo na vzniku nových propracovanějších udidel. Například Federico Grisone (první klasický mistr), začal využívat velmi tvrdá udidla. Anebo Francois Robichon de la Guériniérea, který přišel s tzv. „falešnou“ připevněnou ke kroužkům kovového obnosku. Tímto způsobem byl kůň ovládán pomocí účinných pákových udidel. Daleko účinnější se stala „*newcastelská průvlečka*“, díky ní se docílilo silnějšího ohnutí vazy a tím se nosní linie koně držela ve svislé poloze. Ještě tvrdší donucovací pomůcka byla „*musrole*“ vyrobená z krouceného železa. „*Kvůli její tvrdosti kůň drží nos v prostřední výšce tak jako jestřáb zobák*“ (*Edwards 2008a*, 34). Od 19. století začalo vznikat několik málo druhů nových udidel a uzdění. Vyrcholení vývoje udidel s důmyslným zlepšením se nastartovalo od 20. století až do vypuknutí druhé světové války (*Edwards 2008a*, 35-38). V dnešní době vládne stihlové udidlo. Velmi malá část z dnešních jezdců ví, jak se páka používá, tak aby došlo ke správnému držení těla koně.

Nelze zcela rozlišit využití udidla pro jezdecké a tažné účely ve středověku. V pozdním středověku a novověku se pro tah kočárů koňmi používala páková jednodílná udidla s ohbím pro jazyk. Z. Měchurová vychází z té to skutečnosti a uvažuje nad využitím jednodílných udidel k zápřahu a lomených udidel pro jízdu na koni již od raného středověku (*Měchurová 1984*, 264-265).

4.2. Třmeny

4.2.1. Dějiny bádání a typologie

Pro středoevropský prostor vytvořil typologie třmenů od nejstarších exemplářů až k vrcholně a pozdně středověkým třmenům A. Demmin (1869; 1891). W. Świetoslawski sumarizoval nálezy třmenů z raného středověku až po pozdní středověk, ovšem pouze pro Polské území (Świetoslawski 1990, 13-19). Pro období raného středověku vznikly typologie pro třmeny od Z. Měchurové, A. Ruttkaye a A. N. Kirpičnikova (Kirpičnikov 1973, 43-46; Ruttkay 1976, 353-356; Měchurová 1980, 187-193; 1981, 75-88; 1983, 61-89; 1985, 69-84). A. N. Kirpičnikov vyčlenil celkem 10 typů třmenů s variantami z období 9. – 13. století ze Staré Rusi (Obr. 11; Kirpičnikov 1973, 91).

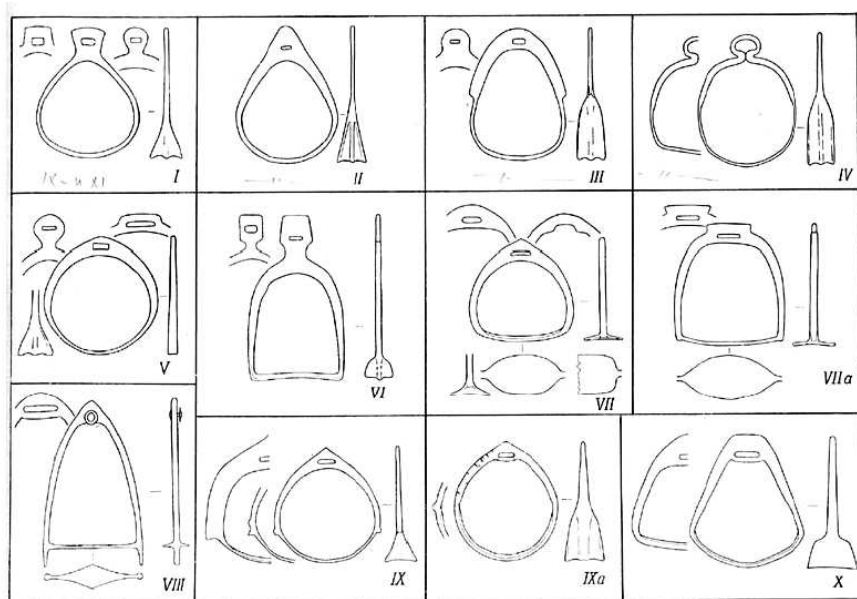
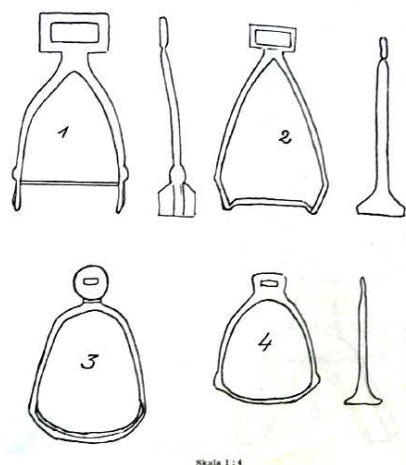

Рис. 29. Стремена IX—XIII вв. Типологическая схема.

Obr. 11: Typologie třmenů z 9. – 13. století ze Staré Rusi (podle A. N. Kirpičnikova 1973, 91, obr. 29).

V. Burian popisoval nalezené třmeny z hradu Tepence a z kartouzky v Dolanech (Burian 1981, 25-28). Z. Měchurová patrně vycházela z jeho vytvořených popisů a vyčlenila tak třmeny nalezené v Konůvkách na lichoběžníkovité, vakovité, hruškovité podle tvaru závěsu s příčkou nebo se záštitou (Měchurová 1997, 101-103). Dále Z. Měchurová (1983) vydala publikaci, ve které popisuje obecně raně středověké třmeny a utvořila typologii, která je téměř totožná s typologií A. Ruttkaye (1976, 353). Vyčleňuje

4 základní typy s jejich variantami (Měchurová 1983, 83, tab. 1). Ve svých souborných pracích o zbraních a výstroji popsali J. Kalmár (1971) a A. Nadolski (1954) i třmeny. Třmeny, které uvádí J. Kalmár jsou spíše honosné (Kalmár 1971, 345-349). A. Nadolski uvádí dva typy třmenů (obr. 12), typ I má trojúhelníkový tvar, který se vyskytuje od Švýcarska po Rus, ve Skandinávii a Maďarsku. Typ II je kruhového nebo oválného tvaru a jeho analogie spatřuje A. Nadolski ve Švédsku, Rusi a Maďarsku. Oba tyto typy jsou datované do 10. – 11. století (Nadolski 1954, 89-90). K typu I od A. Nadolského je přiřazen L. Košnarem i třmen ze Zbečna (Košnar 1982, 54). Nejvíce pokulháva ovšem studium, třídění vrcholně středověkého materiálu. R. Krajíc dodává, že je to způsobeno malým množstvím dochovaných exemplářů a publikováním doposud maximálně 4 nálezů z jednoho naleziště (Krajíc 2003, 115). R. Krajíc ve své práci vyčlenil třmeny na symetrické a asymetrické s jejich variantami na základě nálezů třmenů ze Sezimova Ústí s datací od 13. do 15. století (Krajíc 2003, 114-118).

Obr. 12: Typ I a II od A. Nadolského datované od 10. do 11. století (podle A. Nadolski 1954, 281).

A. Ruttkay (1976) zavedl typologii třmenů na Slovensku. Základním kritériem typologie třmenů je podle něj jejich celkový tvar a konstrukční způsob zavěšení řemene. Vyčlenil 6 typů (Ruttkay 1976, 353-356, obr. 74):

Typ I-III je složen z rovného či dovnitř vklenutého stupadla a samostatným závěsem pro řemen
Typy IV a V jsou staromaďarské formy (občas se ve staromaďarském materiálu objevuje typ II a typ III)
Typ VI patrně přežívá ze slovansko-avarského období a napodobuje kožené prototypy.

Později A. Ruttkay svou typologii pozměnil a zahrnul do ní velkomoravské období (Ruttkay 1982, 177 – tab. II). Typologie Z. Měchurové (1983, 73, 74, 75, 83, tab. 1) obsahuje zařazení nových variant od Ruttkaye, dělí je na 5 typů s variantami:

Typ I (Ruttkayův typ IV) – třmen má tvar obloukovitý až mírně zašpičatěle oválný. Stupadlo je široké, rovné nebo dovnitř vyklenuté, občas se vyskytuje i plastické podélné žebro. Závěs pro řemen je obdélníkový s odsazeným krčkem (obr. 13).

Varianta 1 = má hladký oblouk ramen, největší množství třmenů z 9. – 10. století

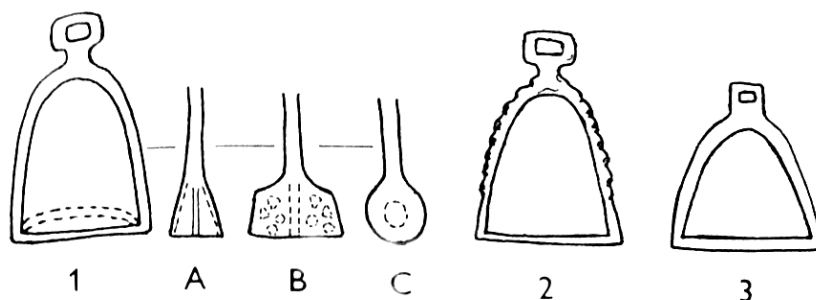
1A > třmeny s trojúhelníkovými postranními ploškami

1B (Ruttkayův typ IV b) > třmeny s pětiúhelníkovými ploškami i s prolamovanými postranními ploškami

1C > třmeny s kruhovými ploškami a většinou vsazeným stupadlem

Varianta 2 (Ruttkayův typ II) = třmeny zdobenými plastickými vývalky, výskyt na počátku 9. století

Varianta 3 (Ruttkayův typ IV c) = třmeny nízkého oblouku, závěs bez krčku, datace spadá do 2. poloviny 9. století až počátku 10. Století

Obr. 13: Třmeny typu I (podle Z. Měchurové 1983, 83) a typ IV (podle A. Ruttkaye 1982, 177).

Typ II – (Ruttkayův typ III) třmen s rameny gotického lomeného oblouku, široký obdélníkový závěs (obr. 14), 2. polovina 10. století

Varianta 1 = třmen s dovnitř vyklenutým stupadlem, nepřesahujícími pod stupadlo, datace polovina 9. století – 11. století

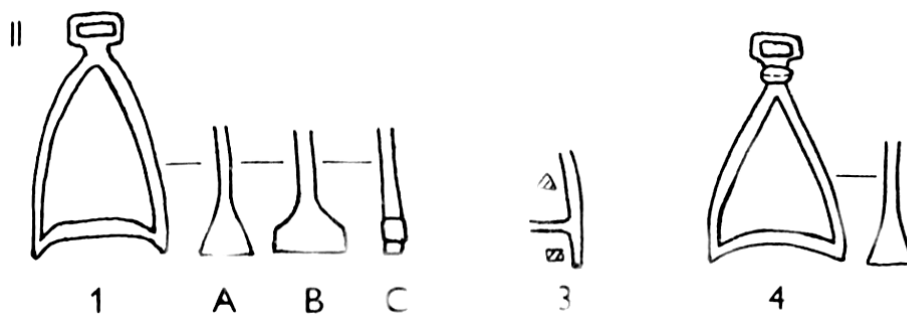
A > s trojúhelníkovými postranními ploškami

B > s pětiúhelníkovými ploškami

C > bez postranních plošek

Varianta 2 = třmen se stupadlem rovným a masivními rameny přesahujícími pod úroveň stupadla, u tohoto typu se objevuje rozdílná datace: všeobecně datován do 12. – 13. století, stejně datuje tento typ i A. N. Kirpičnikov (1973, 91), ale označuje je jako typ VIII, ovšem podle nálezových okolností je datován spíše do 9. – 10. století (Měchurová 1983, 73).

Varianta 3 = třmen s vývalkem na krčku, datace do závěru 9. století a poloviny 10. Století

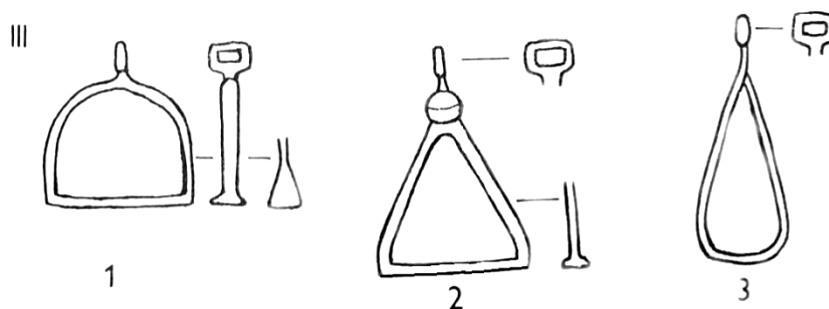
Obr. 14: Třmeny typu II (podle Z. Měchurové 1983, 83), typu III (podle A. Ruttkaye 1982, 177).

Typ III (Ruttkayův typ V) – třmen s kolmo nasazeným závěsem pro řemen k ramenům a stupadlu (obr. 15). Datace od 8. – 10. století.

Varianta 1 -> třmen s nízkými obloukovitými rameny, datace 8. - 9. století

Varianta 2 -> třmen trojúhelníkového tvaru s kolmo nasazeným závěsem bez postranních plošek, s vývalkem na krčku, z 9. - 10. století

Varianta 3 -> vysoký trojúhelníkový třmen smyčkovitého tvaru, datace 9. století, patrně je starší než varianta 2

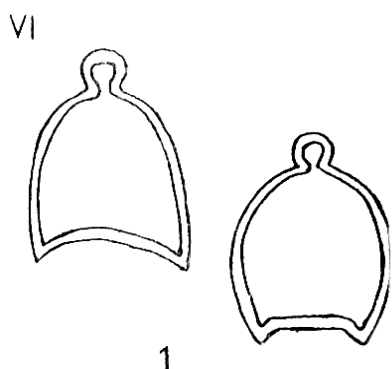
Obr. 15: Třmeny typu III (podle Z. Měchurové 1983, 83), typu V (podle A. Ruttkaye 1982, 177).

Typ VI (Ruttkayův typ VI) – třmen smyčkovitého tvaru (obr. 16).

Varianta 1 -> třmen s obloukovitými rameny a úzkými postranními ploškami, dovnitř vyklenutým stupadlem a obdélníkovým či nepravidelným závěsem i okem. Datace 8. - 9. století.

Varianta 2 -> třmen obloukovitého tvaru s rovným stupadlem a trojúhelníkovým smyčkovým závěsem i okem (nemají zástupce na našem území)

Varianta 3 -> třmen smyčkovitého tvaru s oválným tělem a kruhovým závěsem, přežívá dlouho do středověku, 12. - 13. století (Ruttkay 1976, 355). Podle A. N. Kirpičnikova jde ve všech případech o napodobeniny kožených prototypů (Kirpičnikov 1973, 48). Nemají zástupce na našem území.

Obr. 16: Třmeny typu IV (podle Z. Měchurová 1983, 83), typu VI (podle A. Ruttkaye 1982, 177).

Ve své studii o železných předmětech pocházejících ze slovanských depotů uvedla svou typologii třmenů Andrea Bartošková (Bartošková 1986) a rozčlenila nálezy třmenů do třech typů s dalšími variantami:

Typ I – třmen obloukovité či podkovovitého tvaru s uchem vykováným do obdélníku

A > ramena jsou ukončena postranními pětiúhelníkovými ploškami přecházející ve stupadlo, které je dovnitř prohnuté.

a) stupadlo s postranními ploškami ramen, uprostřed zesíleny plastickou lištou, datace do 7. – 8. století s přesahem do 9. století

b) plošky i stupadlo je zdobeno talií, občas i prolamováním, datace do 9. století

c) vykované oko obdélníkového tvaru je kolmé na rameno ve tvaru gotického oblouku, datace 8. – 10. století

B > třmen se vsazeným stupadlem, analogie na slovansko-avarských pohřebištích v Holiarech a Štúrově.

Typ II – Třmen obloukovité či podkovovitého tvaru se smyčkovým uchem

A > užší postranní plošky ramen přecházejí v dovnitř prohnuté stupadlo, postraní plošky i stupadlo je posíleno uprostřed plastickou lištou, datování do 2. poloviny 7. století a přežívá až do přelomu 8./9. století.

B > třmen se vsazeným stupadlem, současný s typem II A

Typ III – Vysoký třmen trojúhelníkového tvaru se širokým obdélníkovým uchem kolmým na stupadlo, ucho je propojeno s rameny pomocí delšího tenčího krčku, v germánském prostředí se objevují v 8. století a od 9. století se velmi sporadicky vyskytují ve vikinském prostředí (Bartošková 1986, 83-84).

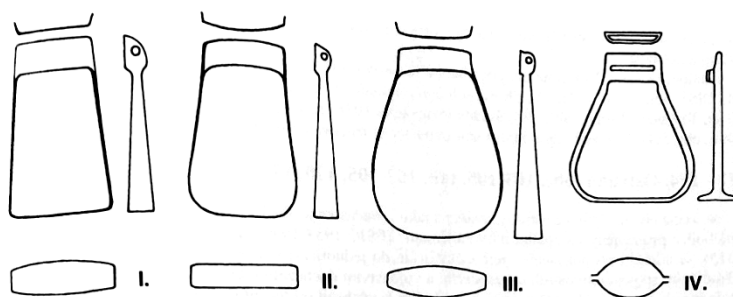
R. Krajíc vyčlenil nálezy třmenů vyskytující se nejčastěji, slouží tak jako pojítka pro budoucí typologii (2003, 116). Svě typy odvozuje ze starší terminologie od Z. Měchurové (1980, 191), které doplňuje hodnotami prokazatelnými na vrcholně středověkých produktech. Pro období 13. – 15. století R. Krajíc podle nálezů ze

Sezimova Ústí vyčlenil 2 skupiny výrobků na základě symetrických a asymetrických tvarů (Obr. 17; *Krajíc 2003*, 116):

Symetrické třmeny se dále dělí podle tvarů:

- 1) vakovité (oblé) třmeny s páskovým závěsem, rozevřenými rameny a obloukovitě připojeným prohnutým stupadlem
- 2) lichoběžníkovité tvary třmenů s rozevřenými rameny, rovným stupadlem a rozdílně tvarovaným závěsem, někdy se záštitou anebo příčkami
- 3) třmeny s podkovovitým či kruhovým vyhnutím ramen, rovné stupadlo bez speciální závěsové úpravy nebo různě tvarované závěsné oko
- 4) třmeny s jednoduchou profilací horní části závěsu (bez pásu či uzavřeného oka), tento typ připomíná starší tvary

Asymetrické tvary zahrnují tvary třmenů s lichoběžníkovitými rameny, nejčastěji s jedním ramenem vyhnutým a druhým kolmým, stupadlo je esovitě prohnuté (*Krajíc 2003*, 116).

Obr. 102: Železně součásti z výstroje koně a jezdce ze Sezimova Ústí – typologie třmenů.

Abb. 102: Eisenbestandteile des Pferdegeschirrs und der Reiterausrüstung aus Sezimovo Ústí – Typologie der

Obr. 17: Typologie třmenů 13. – 15. století (podle *R. Krajíce 2003*, 117)

4.2.2. Vývoj třmenů

Kdo první vynalezl třmeny je těžké soudit. Patrně jedni z prvních, kdo používali třmeny, byli Hunové. V bojích proti Číňanům Hunové začali používat těžší zbroj a tak se usuzuje, že s příchodem nového brnění se objevují i třmeny, pro lepší oporu takto vybaveného jezdce, kolem 2. století př. n. l. (*Sidney a kol. 1995*, 20). V Indii ve 2. století př. n. l. vkládali jezdci své nohy do jednoduchých kožených pásků, tento způsob už je velmi podobný funkci třmenů. Okolo roku 50 př. n. l. je datováno nejstarší zobrazení třmenů pocházející ze severoindické lokality Mathurá (*Nevizánský 1978*, 388). První zaručený důkaz využívání třmenů dokládá nález z Číny v hrobce dynastie

Jin roku 302 n. l. (*Hobson 2004*, 103). Na keramice z hrobu máme vyobrazeného jezdce používající třmeny. Dále víme, že byl výrobek postupně rozšířen po celé Číně a to díky písemným zprávám z roku 477 (*Měchurová 1983*, 66). Čínské třmeny se až nápadně podobají dnešním moderním třmenům, měli širší opěrnou plošku oproti klasickým kočovnickým kulatým třmenům (*Sidney a kol. 1995*, 20). Skytové využívali při jízdě na koni kožených smyček (*Koch 1961*, 49) anebo kožené třmeny s dřevěným stupadlem, tzv. trojboké formy (*Kleemann 1956*, 117-118). Nomádi jako první jezdili se zkrácenými třmeny, využívali tento moderní sed k jezdeckému stylu lučištníků orientovaných na rychlou jízdu. I maďarští husaři využívali též temperamentní a hbitý způsob jízdy na koni s krátkými třmeny. Skrčený sed byl později v letech 1874-1933 zaveden americkým žokejem Todem Sloanem, který se dostihovém sportu využívá dodnes (*Edwards 2008a*, 18).

Do Evropy třmeny přináší divoký kmen Avarů v polovině 6. století. Avari byli slavní pro svou velmi hrozivou a efektivní jízdu za pomoci třmenů. V 6. století se znalost třmenů dostává do Byzance (*Měchurová 1983*, 66). Dochovala se nám zpráva z roku 580 n. l., kdy císař Flavius Mauricius Tiberius nechal vydat vojenský manuál, ve kterém je popsána jízdni technika a nutnost zařazení používání třmenů. Tento dokument je tím pádem první zmínkou o třmenech v evropské literatuře (*Gawronski 2004*, 31-40; UNESCO Courier, FindArticles.com). Přes Germány se třmeny dostávají do západní Evropy a vzniká trojboký typ karolinsko-vikinského třmene (*Kirpičnikov 1973*, 43). Vikingové se s těmito předměty patrně seznámili prostřednictvím jejich výprav do Ukrajiny, Rusi a oblastí východoevropských etnik (*Mühlen 1975*, 46-47). Třmeny z organického materiálu se podle A. N. Kirpičnikova (*1973,44*) v 9. - 13. století přestaly užívat. Reliéf z 8. století patrně zobrazuje řemenový třmen v kostele St. Julien v Brioude (*Měchurová 1981*, tab. II:1; *Demmin 1891*, 355, 649). Ale naopak na jezdecké soše Karla Velikého z roku 860 nejsou zobrazeny třmeny (*Měchurová 1981*, tab. I:2, *Braunfels 1968*, 105 - obr. 41). V roce 732, kdy se uskutečnila bitva u Poitiers, kde Frankové zabránili Maurům dalšímu pronikání za Pyreneje, využili třmeny při jízdě (*Watsonová – Lyon – Montgomeryová 2003*, 73). Hlavní užití třmenů v západní Evropě nastalo až v 8. století (*Ruttikay 1976*, 353).

Pomocí písemných, ikonografických a archeologických pramenů můžeme zkoumat původ a rozšíření třmenů. Ovšem důležité je i studium podoby a používání

třmenů u jednotlivých historických etnik, zda docházelo i k přenášení jejich znalostí do nových oblastí (*Měchurová 1980*, 187-189; 183, 61-67; *Kirpičnikov 1973*, 43-44; *Ruttkay 1976*, 353). Podle O. Kleemanna (*1956*, 118) byly možné dvě cesty rozšíření třmenů z východu na západ:

- 1) jižní cesta – přes pozdně antický a germánský svět
- 2) severní cesta – z východní Evropy do Skandinávie

Třmen slouží jako opora pro nohu jezdce v sedle. Tvar, velikost a materiál, ze kterého byl třmen vyroben, byl ovlivněn teritoriálním i sociálním prostředím, i způsobem jízdy na koni a výzbrojí jezdce (*Krajíc 2003*, 114). Třmen je složen ze dvou ramen, závěsu pro řemen s okem a různotvarým stupadlem. Ramena třmenu spojují závěs se stupadlem, jsou morfologicky různě tvarovaná. Ramena třmenů raně středověkých se na koncích rozšiřují do různě tvarovaných postranních plošek, nejčastěji trojúhelníkového či lichoběžníkového tvaru (*Měchurová 1980*, 191, 191; *Krajíc 2003*, 116). Závěs je tvořen buď to prohnutím horní části oblouku, kdy je opatřen různě tvarovaným a orientovaným okem, anebo je oko přímo umístěné v horní části ramenního kloubu (*Ruttkay 1976*, 353, obr. 74; *Měchurová 1980*, 191, tab. III; *Krajíc 2003*, 116). Třmeny jsou k sedlu připevněné třmenovými řemeny. Dnes si jezdec může nastavit libovolnou délku třmenů, v závislosti na výšce postavy. Z. Měchurová usuzuje, že měly zpočátku třmeny určitou stálou délku a ta se měnila v závislosti s vývojem sedla a způsobem boje (*Měchurová 1980*, 189). Je možné, že někteří jezdci si mohli nechat zhotovit sedlo na míru, spolu s délkou třmene odvislou od velikosti muže. Možná nález z Pohanska u Břeclavi může poukázat na variantu využití nastavitelných třmenů. V objektu 77 byly nalezeny třmeny spolu se dvěma většími obdélníkovými přezkami. Šířka strany přezky, kde byl veden řemen, je shodná se šířkou otvoru závěsného ouška třmene. Podle Jany Vignatiové se jedná o třmeny s nastavitelnou výškou zavěšeného třmene na řemeni nebo to mohly být přezky k sedelnímu popruhu (*Vignatiová 1980*, 187).

Trojúhelníkovitý tvar třmenů ze severského prostředí je možná určitým dokladem toho, že mohly napodobovat kožené prototypy (*Kleemann 1956*, 118). Trojboký třmen se širokým šterbinovým okem je brán jako západní a severní typ (*Měchurová 1981*, 81). Třmen typu Immenstedt se vyznačují protáhlým trojúhelníkovým nebo kapkovitým tvarem, smyčkové ouško je buď jednou či dvakrát

přetočené a kolmé ke stupadlu. Tento typ je typický pro 8. století v Německu, méně v Rakousku a v 9. století se vyskytuje ve vikinském prostředí (*Nevizánský 1978*). Nomádi používali jednoduché třmeny kruhového nebo obloukovitého tvaru s čtvercovým nebo smyčkovým závěsem a stupadlem, které je u druhého typu přímé, dovnitř prohnuté nebo vsazené mezi ramena třmene (*Čilinská 1966*, 189-192). Nomádi nosili boty s měkkými podrážkami (*Měchurová 1983*, 66) a tak je třmen s dolů prohnutým stupadlem, široce vyklenutými rameny nebo s celkově okrouhlým tvarem přiřazován k východnímu-kočovnickému typu. Podle A. Nadolského (*1954*, 89) jde o typ II. Tento typ byl nalezen např. při hromadném nálezů v Prachovských skalách.

Do 7. století nejsou prokázány třmeny u Germánů a ani pro merovejské období, objevují se až v karolinském období. Z. Měchurová soudí, že mohli využívat třmeny dřevěné anebo kožené smyčky (*Měchurová 1981*, 80) Od 8. století se začínají třmeny vyskytovat na saských řadových pohřebištích. Mají smyčkovitý až trojúhelníkový tvar s největším rozpětím ramen u stupadla a jsou ozdobeny tauzií bronzovým drátkem (*Stein 1967*, 85). Staromaďarské třmeny utváří několik typů (*Ruttkay 1976*, 354-355):

- 1) Kruhové, oválné nebo hruškovité s obdélným závěsem pro řemen, bez krčku i s krčkem a rozšířeným stupadlem
- 2) Oválné třmeny bez krčku s okem v rozšířeném horním oblouku ramen a s dolů prohnutým stupadlem
- 3) Trojboké tvary s krčkem, širším obdélníkovým závěsem a nahoru vyklenutým stupadlem

Výjimečně se vyskytují třmeny s kolmo nasazeným závěsem ke stupadlu (*Ruttkay 1976*, 354-355). Z. Měchurová rozmýšlí, zda tento typ germánských třmenů nemohli Maďaři potkat již ve východní Evropě od severních Vikingů-Varjagů (*Měchurová 1981*, 82). Na západě se třmeny vyvíjí, v souvislosti s využíváním pevného obutí s tvrdou podešví a s existencí těžkého jezdeckva s volněji spuštěnou nohou, v trojboký tvar s nahoru vyklenutým či rovným stupadlem a širokým šterbinovým okem (*Ruttkay 1976*, 353). Východní Slované si nejen přisvojily nomádský typ třmene, ale také podle A. N. Kirpičnikova (*1973*, 44) i jezdecké zkušenosti od nomádů. Podle Z. Měchurové je střední Evropa určitou hranicí, kde se prolínají prvky západní a nomádské. V západnějších částech Evropy se vyskytují karolínské formy a v karpatské kotlině jsou třmeny nomádské (*Měchurová 1983*, 66). Podle Z. Měchurová (*1983*, 67)

působil na slovanské třmeny z 9. - 10. století trojí vliv: nomádský – starší avarský a mladší staromaďarský a západní – karolinský.

Slované patrně znali třmeny již od 6. – 7. století. Podle L. Niederleho (1953, 419) se tato znalost k nim dostala z obou stran (z východu i západu). Z. Měchurová se domnívá, že se hojněji využívaly třmeny z organického materiálu anebo se nepoužívaly žádné, jak tomu bylo i v jiných částech Evropy. Usuzuje tak na základě strohého archeologického výskytu třmenů (Měchurová 1983, 67). Pro období velkomoravské se na našem území vyskytují různé tvary třmenů, které jsou v 8. století pod vlivem Karpatské kotliny a v 9. – 10. století jsou ovlivněny západním prostředím. Čechy obecně více ovlivnil západ a Moravu i Slovensko spíše východ. Od 10. století je vliv ze západu markantnější a sahá i více na Moravu. Třmeny mají rovné nebo dovnitř vyklenuté stupadlo, tento tvar poukazuje na nový druh boty, tedy boty s pevnou podrážkou. Chronologická posloupnost se v různých oblastech odlišuje. Třmeny nepatří k přesným datujícím artefaktům, datace je určena na základě nálezového celku s ostatními předměty a často podle analogií (Měchurová 1983, 76).

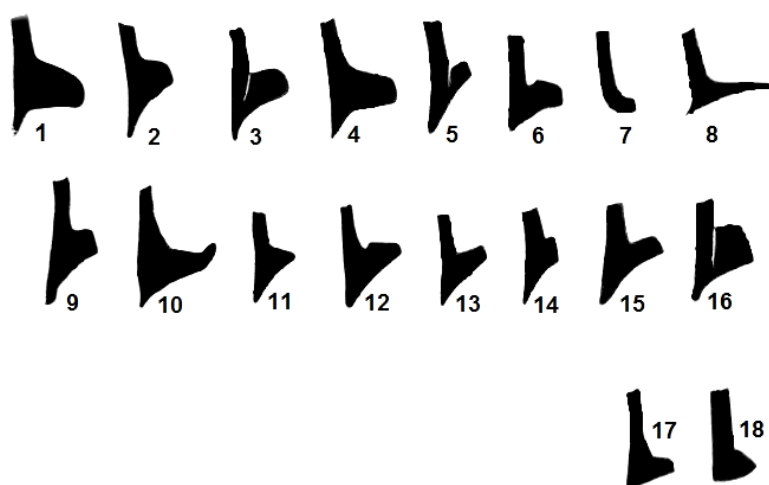
U vrcholně středověkých třmenů je závěs ve tvaru vodorovného širšího pásu, který bývá rozšířen o vystupující záštitu nebo má na bocích kruhové otvory pro 1-2 příčky (Drda 1978b, 83, obr. 6:7; Krajč 2003, 116). Dnes využívající název můstek třmene, tedy stupadlo se přizpůsobilo optimální poloze jezdcovy nohy. Častým jevem ve vrcholném středověku byly ozdobné doplňky, které nikterak nesouvisely s funkcí třmenů (Krajč 2003, 116). Mezi speciální tvary patří například třmeny s držákem na světlo, třmeny ve tvaru boty a další (Demmin 1891, 648-656). Nabývají i nových podružných funkcí, např. ostruhový třmen s bodce, třmen na uchycení praporce či korouhve (Demmin 1891, 651).

4.3. Podkovy

4.3.1. Dějiny bádání

Vznik, příčina, místo a vývoj podkování je neustále neuzavřené téma evropské archeologie, které je rozebíráno již od poloviny 18. století (Baxa 1981, 425). V 19. století byla prosazovaná teorie o původu podkov z keltského prostředí, především od francouzských badatelů (Baxa 1981, 425). Další snahy začaly v Německu, kdy se

počátky podkov přičítaly Germánům. R. Braungart (1893, 337-342) zavedl tzv. germánskou podkovu. Hledal se i původ podkov v nomádkém prostředí (Zippelius 1903). Mezi 19. a 20. stoletím vzniklo několik přínosných publikací s vyhodnocením sbírek historických podkov z různých oblastí Evropy, které se ovšem nezaobírají, proč vznikly podkovy a na základě čeho se tak stalo. P. Baxa kritizuje dřívější zkoumání podkov pouze na základě hmotnosti a velikosti podkovy. Dodává, že je důležité zaměřit se na nálezový kontext, rozbor nevyhází z exaktní stratigrafie v rámci uzavřeného časového horizontu (Baxa 1981, 425). Na našem území s narůstajícím počtem archeologických nálezů postupně vznikly publikace např. od K. Jiřiny (1937; 58) J. Eisnera (1948) či V. Hrubého (1965). Ve druhé polovině 20. století došlo k rozvíjení bádání o vývoji podkování. Nastartovaly se znovu diskuze o počátcích podkování a nové pokusy o analýzy (Baxa 1981, 428). M. Beranová se ve svém článku věnovala nejstarším slovanským podkovám (Beranová 1970, 15-19). D. Šaurová zpracovala soubor 80 podkov ze zaniklé vsi Konůvky datovaných do 13. – 15. století, ze kterého vyčlenila 18 typů podle ozubů (obr. 18; Šaurová 1979, 295-301).

Obr. 18: Typy ozubů podkov 13. – 15. století (podle D. Šaurová 1979, 297, obr. 1)

B. Novotný popisoval soubor nálezů podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká zahrada u Dolních Věstonic (Novotný 1979, 287-294). Z. Měchurová se také ve svých pracích zmiňuje o podkovách (Měchurová 1980; 1981). V. Nekuda při zpracování Mstěnic popsal i nálezy podkov (Nekuda 1985, 129-135).

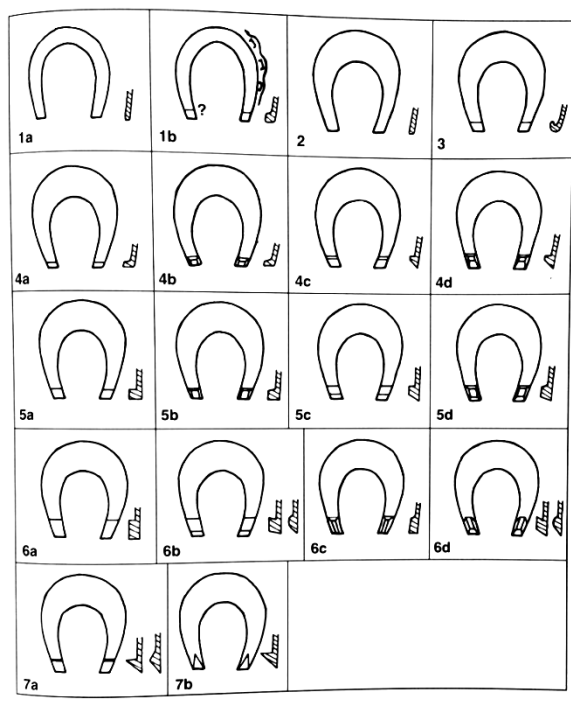
V. Burian publikoval nálezy podkov z hradu Tepence a zařadil nalezené podkovy do typologie J. Kaźmierczyka (Burian 1984, 12-17). O pár let později V.

Vránová a J. Vrána (2012, 733-746) vyhodnocovali soubor 150 podkov z hradu Tepence a ke svému zhodnocení využili typologii podkov na základě ozubů zhotovenou R. Krajícem (2003, 100-109). Obecně jsou podkovy poměrně častým nálezem, avšak nejsou až tak vzorně zpracovávány. Z větších datovaných souborů můžu zmínit například soubor ze Semonice z počátku 14. století, dále z Bolkova u Libče z přelomu 13. - 14. století (Hejna 1962) a v poslední řadě soubor ze Sezimova Ústí z 13. - 15. století (Krajíc 2003, 100-109). Často jsou podkovy pouze zmíněny ve výčtu ostatních nálezů, např. Čaplovič 1999; Hanuliak 2002; Vařeka-Holata-Prerostová-Švejnoha 2008; Fusek 2008; Rusnák 2009; Procházka 1989 a další. R. Krajíc hodnotil svůj soubor podkov ze Sezimova Ústí na základě tvarování výrobků (šířku ramen i přední části podkovy, ukončení ramen a formování vnějšího okraje) a vyčlenil tak dvě skupiny (Krajíc 2003, 102):

Skupina I = zahrnuje v sobě podkovy malé velikosti s úzkými rameny, přední části relativně neměnně šíře (průměr cca 20 mm), s ozuby (s jedním či se dvěma) a někdy se objevuje i zvlnění okraje. R. Krajíc vyčlenil pro tuto skupinu ozuby typu 1a a 1b (obr. 19).

Skupina II = představuje malé a střední podkovy s rozšiřujícími se rameny, přední částí širokou v průměru 30-40 mm ve srovnání se šířkou zadního okraje ramen (průměr 10-20mm), okraje jsou již nezvlněné, mají dva ozuby (výjimečně bez ozubů – označen jako typ 2). Skupina II zahrnuje vrcholně středověké podkovy, u kterých je důležitý hodnotící prvek tvar ozubu. R. Krajíc (2003, 102) vyčlenil pro tuto skupinu tvary ozubů do typu 2 -7: vodorovně obdélný, kvadratický, příčně obdélný, klínovitý, prosté ohnutí zadního okraje, či bez ozubů (obr. 19).

V zahraničí se podkovám věnoval A. N. Kirpičnikov (1973, 155- 157), J. Kalmár (1971), Clark (2004) a mnoho dalších badatelů. Na Slovensku významně zpracoval podkovy a vytvořil typologii P. Baxa. Věnoval se podkovám z 11. – 13. století, které rozčlenil na 4 základní typy, oddělit podkovy srpkovité, varianty podkovy orientálního typu IV a podkovy ortopedické (Baxa 1981, 427, obr. 3, 4).

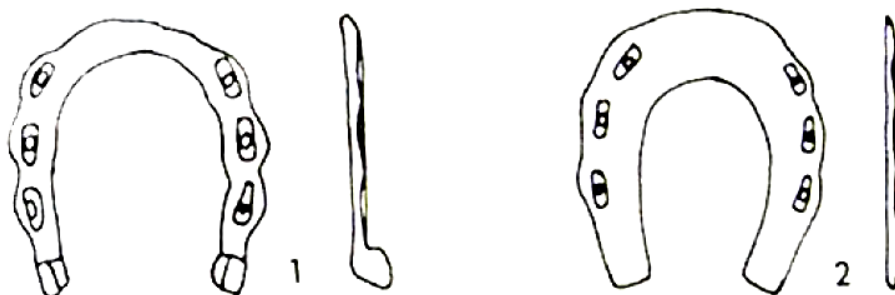
Obr. 19: Typologie ozubů podkov 13. – 15. století (podle R. Krajíce 2003, 105, obr. 95)

Ortopedické se dělí na podkovy s překrytou středovou částí, částečné-neúplné podkovy a podkovy s jednostranným ozubem (Baxa 1981, 431, obr. 7). Dále zpracoval nálezy z hradu Šariš spadající do 13. – 17. Století a přiřadil je do jeho vytvořených skupin, ozuby rozčlenil do 9 typů (Baxa 1982, 495-497). Podle P. Baxi je stav typologií podkov je velmi chaotický (1981, 426).

Typologie podkov podle P. Baxi (1981; 1982):

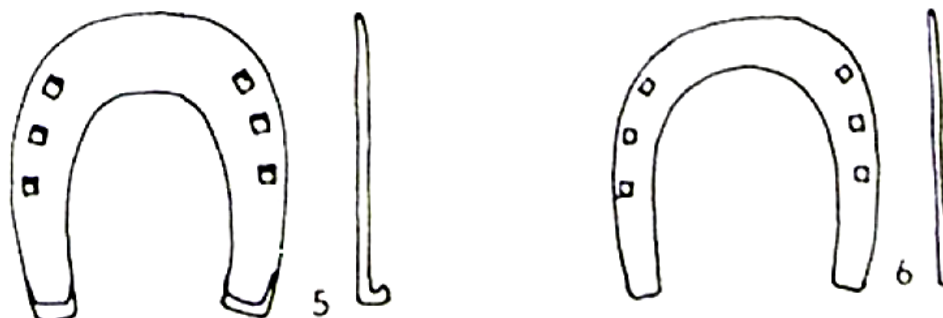
Typ podkovy I (obr. 20) = zvlněné okraje, podkováky s masivní hlavičkou, sestavené do jehlanu, často se vyskytují v podobě pantoflicové – tedy bez ozubu. Podkovy jsou označovány jako keltské nebo podkovy se zvlněným okrajem. Podkova typu I je přiřazena v klasické literatuře do doby latéské, ale její výskyt již v době latéské je stále otázkou. P. Baxa považuje podkova typu I prokázanou v období od 9. do 14. století (Baxa 1981, 426). Typické zvlnění okraje vzniklo na základě přirozeného důsledku technologie výroby (Carnat 1953, 138-139)

Podkova typu I se člení na dvě varianty. První varianta zahrnuje obvyklý tvar s úzkými a zvlněnými rameny s ozubami anebo bez nich. Druhou variantu podkovy typu I zavedl G. Ward (1941, 16-17) jako winchesterský typ. M. Moser (1966, 82) ji blíže popsal jako tzv. starý typ se širokými a tenkými rameny bez ozubů.

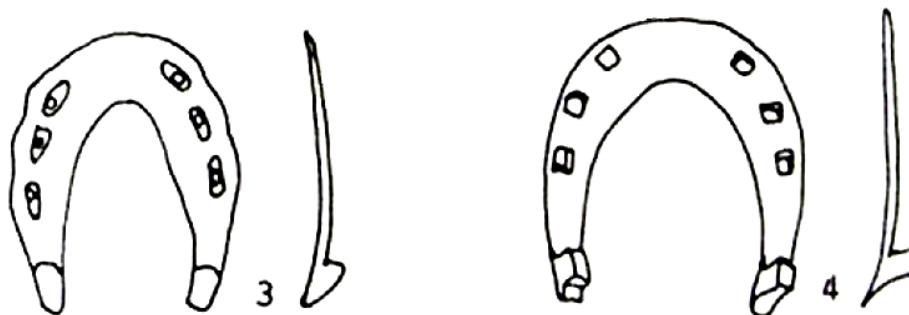
Obr. 20: Podkova typ I - tzv. keltská (Podle *P. Baxa 1981, 427, obr.1*)

Typ podkovy II (obr. 21) = se vyznačuje silnými širokými rameny, rovným okrajem a často se žlábkem. V průběhu času se výrazně nemění, pouze ve 13. století se přesouvá hmotnost do přední části podkovy a zvětšují se trochu její rozměry (*Baxa 1981, 431*). Bývá spojována s tzv. germánskou - staroněmeckou podkovou (*Ebertz 1896, 491*). Počátek podkov typu II je spojen s podkováním v době laténské a známe je také u Slovanů v 10. – 12. století (*Beranová 1970, 16, tab. I*). Na přelomu 13. a 14. století se nacházejí současně s podkovami typu III (*Huml 1967, tab. IV: 7*). Podle mnohých badatelů je tento typ podkovy datován ze široka, od doby laténské až po konec 19. století (*Baxa 1981, 427*).

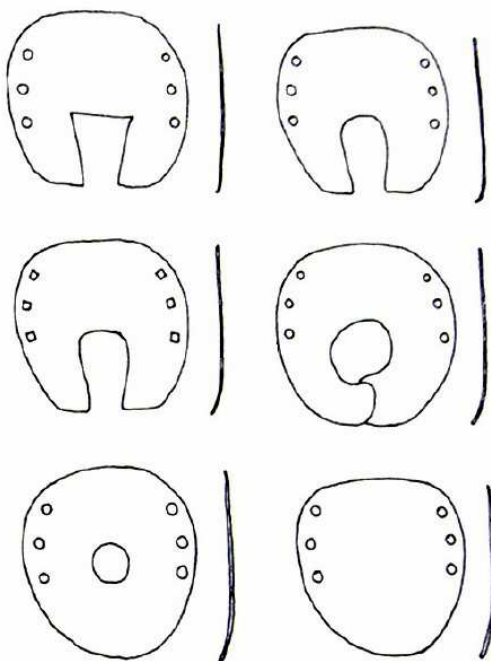
Obr. 21: Podkova typ II – tzv. germánská - německá (podle *P. Baxa 1981, 427, obr. 1*).

Typ podkovy III (obr. 22) = prohnutá ramena, konce vytáhlé do kopytní strany a šikmé ozuby. Ve starých publikacích je uvedena pod vícero názvy, např. např. španělská podkova (*Rueff 1864, 23*), typ germánské podkovy nazvaný Pantoffeleisen (*Braungart 1893, 416*), podkova s člunkovitou nosnou stranou (*Walter 1937, 276-281*) a pojem Klinkstolleneisen podle M. Mosera (*1966, 77-91*). Výskyt těchto podkov se dával do spojitosti s pohybem španělských žoldnéřských vojsk z třicetileté války (*Gross 1850, 16*). Podkovy typu III jsou přiřazeny do období 11. – 13. století. Mezi 13. - 14. stoletím dochází k určitým změnám ve skladbě nálezového materiálu. P. Baxa se domnívá, že podkova typu III vznikla ve 13. století, vývojem z podkovy typu I (*Baxa 1981, 431*).

Obr. 22: Nalevo přechodný typ mezi II a III, napravo typ III (podle *P. Baxa 1981, 427*)

Typ podkovy IV (obr. 23) = je označen jako druh orientální podkovy. Jedná se o deskovou podkovu s otvorem ve středu a po stranách jsou okrouhlé otvory pro podkováky (*Baxa 1981, 427*). Vyskytuje se především v oblasti J Slovenska a je spjat s pohyby Turků. Tento typ se vyráběl zvláštní výrobní technikou, tj. vysekáváním ze železné desky (*Kalmár 1971, 368*) a rozčleňuje se na další čtyři varianty. *P. Baxa* se domnívá, že podkova typu IV je výsledkem spojení domácích tradic s tureckým podkovářstvím a tak vznikla po-evropská podoba této podkovy (*Baxa 1981, 439; 1982, 497*). Výskyt podkovy typu IV v Evropě je spjat s tureckou okupací v oblastech, které spadaly ve 14. - 17. století pod Osmanskou říši (J Slovensko, Maďarsko, Chorvatsko a J Evropa s balkánskými státy). Těžko ovšem říci do jaké míry se dá spojovat s tureckým etnikem (*Baxa 1982, 495*).

Obr. 23: varianty typu IV (podle *P. Baxa 1981, 427*)

Základní metodická studie je brána práce polského badatele J. Kaźmierczyka, který publikoval svou typologii podkov z 10. – 16. století na základě nálezů podkov z největších center osídlení ve Ślasku (*Kaźmierczyk 1978*). Vyčlenil celkem 7 typů s několika variantami:

Typ I/1 -> plochý rámeček, zvlněná dispozice, hluboké otvory a jsou poměrně tenké oproti ostatním. Tento typ je produkován hlavně v 11. a 12. století, sporadicky se může vyskytovat ještě ve 13. století (*Kaźmierczyk 1978*, 29). Délka podkovy: 9,5 – 11,5 cm, rozpětí ramen: 9,6-12,4 cm. Tento typ byl nalezen i na našem území.

Typ II/1-> ploché ramena, zvlněná dispozice, jeden ozub, hluboká hnízda. Od prvního typu se liší výskytem ozubu. Délka podkovy: 10,5-13,2cm, rozpětí ramen: 10,2-12,2cm, tloušťka: 0,3-0,5 cm. Tento typ je datován do 12 až 13. století (*Kaźmierczyk 1978*, 33).

Typ II/2 -> ploché ramena, zvlněná dispozice, hluboké otvory, jeden ozub, hluboké otvory, jeden ozub: trojúhelníkový, trapézový a nejčastěji obdélníkový (*Kaźmierczyk 1978*, 36). Délka podkovy: 10,2-12,2 cm, rozpětí ramen: 10,0 – 11,8cm, tloušťka: 0,3-1cm. Datované jsou do období 11. – 13. století, nejstarší pochází z Opole a je datovaná do 10. – 11. století (*Kaźmierczyk 1978*, 43).

Typ III/1 -> ploché nebo vymodelované ramena, zvlněný okraj, dva ozuby (odlišují se tím od předchozích typů). Délka podkovy: 10,7-11,3 cm (střed 10,9cm), rozpětí ramen: 8,7 – 11 cm, tloušťka: 0,4 cm - 1,2 cm. Počátky výroby sahají až do 11. století, hlavní rozvoj ve 13. století (*Kaźmierczyk 1978*, 45, 48-49).

Typ III/2 -> ploché nebo vymodelované ramena, zvlněný okraj, převážně hluboké hnízda, dva ozuby. Délka podkovy: 9,8 – 12,9 cm, rozpětí ramen: 9,5-12,6 cm, tloušťka: 0,4-0,7 cm. Datování toho typu je do 10. -13. století (*Kaźmierczyk 1978*, 50, 54-55).

Typ III/3 -> ploché i sporadicky vymodelovaná ramena, zvlněný okraj, hluboké hnízda, rýha je buď dokola, nebo segmentová mezi otvory, dva ozuby: trojúhelníkový, obdélníkový a trapézový. Od předešlého typu se liší výskytem rýhy (*Kaźmierczyk 1978*, 56-57). Délka podkovy: 9,8-13,6 cm, rozpětí ramen: 8,5 – 11,9 cm, tloušťka: 0,3-0,8 cm. Umístění do 11. – 12. století (*Kaźmierczyk 1978*, 48-49).

Typ III/4 -> ploché nebo vymodelované ramena, někdy pravděpodobně přizpůsobené na pravou či levou končetinu, zvlněný okraj, převážně hluboká hnízda, 2 ozuby a hmatec. Liší se od předchozího ve výskytu hmatce (*Kaźmierczyk 1978*, 61). Délka podkovy: 10 – 13,2 cm (střední 109 mm), rozpětí ramen: 8,6 – 11,5 cm, tloušťka: 0,4-1,3 cm. Datování podle Kaźmierczyka 12. - 13. století a hlavně ve 13. století (*Kaźmierczyk 1978*, 64-65).

Typ III/5 -> ploché nebo modelované ramena, zvlněný okraj, hluboké hnízda, 2 ozuby a hmatec. Délka podkovy: 10,6-13,3 cm, rozpětí ramen: 9,6-12,2 cm, tloušťka: 0,4-0,8 cm. Data se pohybuje mezi 12. – 13. století (*Kaźmierczyk 1978*, 65-68).

Typ IV/1 -> mají často vymodelovaný sklon rámu a pozdvihnutý předek, usměrněná dispozice okraje ramen, snížení hloubky hnízd, rýha, velká šířka ramen, 2 ozuby. Nový konstrukční model. Délka podkovy: 10,9 – 14,5 cm, rozpětí ramen: 10 – 13,6 cm, tloušťka: 0,4-1,1 cm. Data 10. – 1 polovina 13. století. Několik nálezů je ale datovaných do 14. – 15. století (*Kaźmierczyk 1978*, 70, 72, 74). Nález např. ze Sezimova Ústí posouvá použití tohoto typu až do 15. – 16. století (*Beranová 1975*, 46, obr. 14: 3, tab. 4: 3, 4)

Typ IV/2 -> vymodelovaná ramena, aerodynamický tvar povrchu ramen, málo se vyskytují hnízda a rýha, dlouhá šírka ramen, dva ozuby. Délka podkovy: 9,5-12,1 cm, rozpětí ramen: 8,2 – 11,2 cm, tloušťka: 0,3-0,7cm. Datace konec 13. století, spíše ale 14. – 15. století (*Kaźmierczyk 1978, 75-77*).

Typ IV/3 -> vymodelovaná ramena a zvednutý předek směrem nahoru, aerodynamický okraj ramen, málo se vyskytují hnízda a rýha, velká šírka ramen, 2 ozuby. Délka podkovy: 10,8-13,4 cm, rozpětí ramen: 10,1-11,6 cm, tloušťka: 0,3 – 0,6 cm. Nejstarší datovaná podkova tohoto typu pochází z Opole a spadá do konce 12. – 1 poloviny 13. století (*Kaźmierczyk 1978, 80-82*). Z Čech pochází nález podkovy tohoto typu z 13. století (*Smetánka 1972, 418-422, obr. 3*).

Typ V/1 -> silně vymodelovaná ramena i sklon, aerodynamický tvar okraje ramen, nedostatek hnízd, přítomnost rýhy, dlouhá a široká ramena, zdecimované ozuby. Délka podkovy: 10,8 - 12,4 cm, rozpětí ramen: 10,4 -11,6cm. Datování asi od 13. století do 14. století či 1. poloviny 15. století (*Kaźmierczyk 1978, 83-86*).

Typ V/2 -> značná šírka ramen, chybí hnízda a rýha, ozuby, datování asi do 13. století – 1. poloviny 15. století, objevovány ve střední Evropě (*Kaźmierczyk 1978, 86*).

Typ VI/1 -> vymodelovaná ramena, aerodynamický tvar okraje ramen, málo hnízd nebo zakrnělá forma, minimální výskyt rýhy, dlouhé a široké ramena, zdecimované ozuby i patka. Délka podkovy: 11,2-12,7cm, rozpětí ramen: 9,6-11,2 cm, tloušťka: 0,2-0,3 cm. Datace: 2. polovina 13. století – 2. polovina 14. století (*Kaźmierczyk 1978, 87, 89*).

Typ VI/2 -> vymodelovaná ramena, někdy přizpůsobené podle končetin zvířete, aerodynamický tvar okraje ramen, obvykle postrádají hnízda i rýhy, dlouhé a široké ramena, dva ozuby. Délka podkovy: 9, 4- 15,7 cm, rozpětí ramen: 8,9 – 13,2 cm, tloušťka: 0,2-0,8 cm. Datování 2. polovina 13. století. – 15. století (*Kaźmierczyk 1978, 93-97*).

Typ VI/3 -> odlišují se výskytem rýhy od předešlého typu, datace do 13. – 15. století (*Kaźmierczyk 1978, 97*).

Typ VI/4 -> vymodelovaná ramena, aerodynamický tvar okraje ramen, postrádají hnízda, rýha, dlouhé a široké ramena, dva ozuby. Délka podkovy: 9,8 – 15,9 cm, rozpětí ramen: 9,4 – 13,2 cm, tloušťka: 0,3-0,8 cm. Nejstarší podkovy pocházejí z 2. poloviny 13. století - 15. století, občas se vyskytují i v 16. století (*Kaźmierczyk 1978, 100, 103*).

Typ VII/1 -> aerodynamický i vymodelovaný tvar ramen, s pravidelně vytáhnutým sklonem, který spolu s velkou šířkou ramen utváří dojem prolamované plochy o vejčité formě. Délka podkovy: 13,2cm, rozpětí ramen: 11,4 cm, tloušťka: 0,8 cm. Datace: 14.vstoletí – 1. Polovina 15. století (*Kaźmierczyk 1978, 104-105*).

4.3.2. Popis a využití podkov

Definice podkovy podle R. Krajíce: „*železná podložka pod kopyty koní nebo jiných tažných zvířat, aby zvíře mělo pevnou chůzi a kopyta se chránila před poškozením*“ (*Krajíc 2003, 100*).

Definice podkovy podle Z. Měchurové: „*plochý masivní pás železa, tvaru neuzavřeného kruhu, který chrání kopyto před přílišným opotřebením rohoviny*“ (Měchurová 1980, 192).

Podkova je rozčleněna na obloukovitou **přední část** a dvě ramena, která jsou rozčleněna na **postraní** a **patní část** ukončenou zadním okrajem (Čermák 1963, 142-143; Měchurová 1980, 191-192). Podkova má horní – nosnou plochu, která směřuje ke kopytu a spodní – půdní, která leží přímo na zemi. Na spodní-půdní ploše podkovy v patní části ramen se velmi často objevují vykované ozuby. Ozuby mají různé tvary anebo jsou pouze hladké (Měchurová 1980, 192). Poměrně často se vyskytují ozuby klínové či hranolové, které nejsou na obou stranách stejné. D. Šaurová uvádí, že hlavním důvodem byla individuální úprava podkovy pro kopyto s uvědomělou péčí a ohledem na jeho výkon (Šaurová 1979, 296). Podle veterinárních poznatků má být ostrý ozub umístěn na zevním okraji kopyta a tupý ozub na vnitřním a tím by měly tyto podkovy pocházet z pravých nohou koně (Šaurová 1979, 298). V přední části podkovy se může někdy na spodní části objevit výstupek – hmatec využívaný v průběhu vrcholného až pozdního středověku (Beranová 1980, 244; Měchurová 1986, 164; Krajíc 2003, 100), v novověkém období se na horní ploše podkovy vyskytuje tzv. čapka. Hmatce, lidově někdy také nazývané štůlna (z něm. Stollen), které patrně sloužili ke zmírnění opotřebením podkovy nebo proti uklouznutí anebo k regulaci závady v jeho chůzi. Jsou různě tvarované a podle veterinářů jsou tyto výčnělky vhodné pro koně trpící tzv. stíháním, tj. nepravidelná chůze koně, kdy zadní kopyto zasáhne stejnostrannou končetinu přední (Kráal 1950; Šaurová 1979, 296). Zpočátku byly tyto hmatce považovány za mladší prvek na podkově, spadající mezi 16. - 17. století, ale patrně se vyskytovali již dříve kolem 14. – 15. století, neboť z tohoto období byly datované nálezy z Konůvek (Šaurová 1979, 298; Baxa 1982, obr. 1:4; Žákovský 2011, 500). Na některých podkovách se na spodní straně podkovy objevuje vykovaná rýha, která tzv. obkresluje podkovu po obvodu. Uvnitř rýhy jsou umístěné otvory různých tvarů pro podkováky. Tyto otvory byly proražené pomocí čtverhranného či obdélného předmětu za tepla (Žákovský 2011, 500). Na jednom rameni je častý počet 3-4 otvorů, vyskytují se i tzv. hnízda pro lepší umístění hlav hřebíků (Krajíc 2003). Občas se v ní objevují hlubší zádrhy, které mohou být způsobeny pracovní technikou či zdrsněním spodku podkovy. Chronologické hodnocení přítomnosti a absence drážky zatím není

možné určit, pro nedostatečné zpracování větších souborů (Šaurová 1979, 300). Podkováky, které drželi podkovy, se nachází buď ještě přímo v podkově anebo mimo, zdeformované. Podkovák je doformován hned, jakmile je kůň okut. Jejich tvar je protáhlý, jehlancovitý s dříkem a na jedné straně záměrně rozšířeným, patrně pro správné usazení v požadovaném úhlu do rohoviny kopyta (Šaurová 1979, 298). V 11. – 13. století se využívaly dva druhy různých podkováků na upevnění podkovy: podkováky s mohutnou vysokou hlavou lichoběžníkového tvaru a podkováky s menší hlavou ve tvaru písmene T (Baxa 1981, 436). První typ podkováků se využíval k podkování podkov typu I. Typické zvlnění podkovy typu I je právě zapříčiněno podkovákem s předimenzovanou hlavou. Tento typ podkováků se používal pouze do přelomu 13. - 14. století, zmizel spolu s podkovou typu I. Druhý typ podkováků s hlavou ve tvaru T je hojně využíván od 14. do 19. století (Baxa 1981, 436). D. Šaurová naopak zařazuje podkováky s hlavicí tvaru T, podle jejich malé velikosti, spíše do staršího období (Šaurová 1979, 298). Objevují se nám občas i kovářské značky situované v přední spodní části podkovy, výjimečně na ramenech (Krajíc 2003, 100). Na některých podkovách můžeme vidět určité stopy různě silné po vrypech způsobené dlátem, je to důkaz správného postupu při kování koní (Šaurová 1979, 300). Do kategorie malých podkov jsou řazeny podkovy s obvodem do 330 mm, do střední kategorie podkovy s rozměrem do 420 mm a velké jsou podkovy s obvodem nad 420 mm (Šaurová 1979, 296; Burian 1984, 13-14; Krajíc 2003, 101).

Používání podkov má u koní pozitivní i negativní stránky (Beranová 1970, 17-18; 1980, 243-244; Baxa 1981, 438; Krajíc 2003, 101). Při volném pohybu koně na přiměřené půdě se mu přirozeně opotřebovává rohové chodidlo do určité míry, do které naroste rohovina, která se neustále vytváří na kopytní škáře. Přirovnat by se dalo koňské kopyto k našim lidským nehtům. Také neustále rostou a musí se o ně pečovat. Úměrné zkrácení délky stejně jako u koňského kopyta nezpůsobuje bolest. Při práci a především na tvrdším povrchu se koni daleko rychleji opotřebovává rohovina, kopyto je velmi citlivé a není dostatečně chráněno. Kůň může začít odlehčovat nohy, někdy i kulhá, není schopen podat vysoký výkon a hrozí u něj poranění kopyt, tudíž úplné vysazení jeho pracovní síly. Podkovy sice zabrání poranění kopyta, ale na druhou stranu se přestane narůstající rohovina opotřebovávat, kopyto se prodlužuje a ztrácí svůj přirozený tvar. Podkova uvádí koňské kopyto do nepřirozené polohy, kdy se kopyto

zvedne od země, zabrání také přirozenému opotřebení rohoviny, kopyto se tím postupně lehce deformuje a ztrácí tak svůj původní charakteristický tvar. Tímto počinem se pak musí neustále koňské kopyto obnovovat, v podobě strouhání narostené rohoviny. Spolu s úpravou kopyta se vymění i opotřebované podkovy. (Beranová 1975, 45-46). Tvar podkovy se odvíjí od tvaru kopyta pochopitelně a ten od plemene koně a terénu, po kterém se pohybuje. Široké kopyta mají chladnokrevní koně a koně, kteří se pohybují na měkkých půdách. Naopak teplokrevní koně mají kopyta užší a stejně tak koně, kteří se pohybují na tvrdém podkladu (Baxa 1981, 436). J. Kaźmierczyk vyčlenil kopyta podle velikostí: kopyta malých velikostí: 9-11 cm, střední velikost: 11,1 – 13 cm a velké ráme: 13,1 – 15,9 cm (Kaźmierczyk 1978, 157). Pravidelná kopyta jsou formovaná tak, že přední mají kruhový tvar, ale zadní kopyta jsou tvaru eliptického až srdcovitý (Štěpánek 1887; Čermák 1963, 143). Ovšem velká část koní má nepravidelný tvar kopyt až tak, že nemusí mít vůbec stejné ani obě přední či zadní kopyta. Kopyta jsou členěné na ostroúhlé, tupoúhlé, medvědí, sbíhavé, rozbíhavé, křivé a diagonální (Čollák – Hanulay 1957, 26-27). Příklad asymetrických podkov je doložen ve Wartenbergu (Maurer – Bauer 1961, tab. X) nebo v Bolkově (Hejna 1962, obr. 3).

Podkování je nutné neustále opakovat, podkova sama o sobě se opotřebovává a stává se úzkou a krátkou a zároveň je nutné upravovat koňské kopyto, aby kůň netrpěl. Další nepříznivý účinek podkování je v tom, že se kopyto nepřirozeně zvedne od země, končetiny navazující na kopyto se dostanou do jiného úhlu, více se natahují svaly, noha je těžší a podkováky, které jsou vbité do kopyta ničí rohovou stěnu (Baxa 1981, 438-439). Opotřebení podkovy v přední části ukazuje na vadnou chůzi koně – ploužení (kůň nedostatečně zvedá končetinu a vleče tak přední část rohoviny po zemi), vyskytuje se u ochablých koní na zadních nohách (Král 1950). Kůň může mít ale i kopytu úzké způsobené vývojem. Patrně jsou kopyta koní postupně měněna a již i dědičně, důsledkem trvalého podkovávání (Šaurová 1979, 297).

V dnešní době se kováři soustředí na mnoho faktorů při vyhotovování podkov. Zaměřují se na velikost kopyta, rozlišují podkovy podle zdravotního stavu koně a od druhu vykonávané práce. Tloušťka podkovy je určena podle druhu půdy, na které se pohybuje, délka podkovy se odvíjí od druhu práce. Vyčleňuje se proto několik typů podkov: pantoflice, podkovy s ozuby, podkovy s hmatcem a speciální (Čollák – Hanulay 1957, 77, 91; Šaurová 1979, 296). Pantoflice je plochá a úzká podkova,

nejméně náročná na výrobu a minimálně deformuje kopyto. Tato podkova se využívá u jezdeckých koní až dodnes. Často to jsou podkovy značně deformované, D. Šaurová se domnívá, že se jedná o podkovy vysokého stáří, i když uznává, že je třeba datovat s rezervou (Šaurová 1979, 256). U těžkých pracovních koní se využívají podkovy těžší, nejvíce podkovy s ozuby a hmatcem. Při výrazném pracovním vytížení kůň zatěžuje své nohy s kopyty daleko více než koně jezdeckí či transportní (soumaři). V takovém případě jsou pro ně podkovy značnou pomůckou při těžké celodenní práci. Podkova mu poskytne lepší zapření v tvrdém terénu, tím se také zvýší jeho síla a výkon (Beranová 1975, 46).

4.3.3. Vývoj podkov

Předpokládá se, že dříve mohli lidé k ochraně kopyt koní využívat různé materiály, například: lýko, slámu, kůže, textilií či dřevinu, i když pouze na krátký čas (Dušek a kol. 2007, 363). Nejstarší nálezy podkov na našem území pocházejí z doby laténské (Beranová 1970, 16-17; Měchurová 1980, 189) z oppida v Hrazanech a ze Starého Hradiska (Schránil 1928, 245-246; Jansová 1965, 73, obr. 9). Další staré nálezy podkov jsou známy až z hradištního období (Beranová 1970, 15-18; 1980, 242-244), i když je kování koní doloženo v evropských římských provinciích z dob migrací Germánů (Beranová 1970, 17,18; 1980, 124, 126). Převládá názor, že v době římské přímo ve vlastní římské oblasti koně nebyli podkovaní. H. E. Mandera (Mandera 1956, 29-37) a W. Müller (Müller 1962) shromáždili doklady archeologické a uměleckohistorické z území římských provincií a domnívají se, že v těchto oblastech dále pokračovalo podkování koní. Kopyta mulů, mezků v římské říši byla chráněna tzv. botami z lýka nebo kůže opatřené železnými podrážkami sepnuty pomocí řemenů. Na našem území pro to nemám zatím přesvědčivé doklady (Beranová 1970, 17). Dříve nebylo zapotřebí jízdní koně podkovávat, cesty byly přirozené, měkké a koňské kopyto se dokázalo hravě přizpůsobit. Primitivní koně mají své kopyta více odolná a tvrdá, postupným šlechtěním koní se u pozdně středověkých a novověkých ras stala kopyta více citlivá (Beranová 1975, 46). Na hradišti Sousedovice u Strakonice byla nalezena nejstarší slovanská podkova. Další nalezené části podkov pocházejí ze Starého Města u Uherského Hradiště, ze Staré Kouřimi a z pohřebiště v Praze 1 – Bartolomějská ulice

(Beranová 1970, 15). Nejstarší podkovy z 10. – 11. století se našli také v Bulharsku v Preslavi (Čangová 1969, 2, obr. 12:1).

První písemné zmínky o podkování koní jsou zaznamenány z druhé poloviny 1. století n. l. (Demmin 1891, 668). V ikonografických pramenech začínají být podkovy zobrazovány od 12. století a to buď v podobě jednoduchého pásku na spodní straně kopyta (Souchal 1968, 85), nebo jako zubatá spodní strana kopyta, anebo jako pásek se dvěma zuby (Graus 1953, obr. 3). Nejvíce jsou takto zobrazováni jezdečtí koně (Baxa 1981, 435). Máme sice z antropologických rozborů kostí koní doložené, že se jejich růst zvyšuje od doby laténské (Boessneck 1971, 29-30), ale především až po 9. – 13. století. Není ovšem pravidlo, že se velikost kopyt odráží na velikosti koně. Existuje i pár příkladů z archeologických výzkumů se špatným časovým zařazením a přiřazené k rozdílně datovaným nálezům (Baxa 1981, 425).

Od doby laténské až do 13. století byl využit jednoduchý typ podkovy bez nijak zvláštních změn. Od 13. století podkovy mají nové progresivní prvky, které dělají podkovy dokonalejší, přesouvá se hmota do přední části podkovy a konce ramen jsou odlehčené. Objevují se již v tomto čase větší rozdíly mezi hmotností a velikostí podkov (Baxa 1981, 439). Rostoucí počet podkov je spjat se zavedením chomoutu a tím i využití koňské síly při práci (Beranová 1970, 18; 1980, 243; Krajíc 2003, 101; Měchurová 1980, 189; 1981, 76-77). Zpočátku se podkovávaly tažné koně (Carnat 1953, 85; Beranová 1970, 18; 1980, 243; Kirpičnikov 1973, 83; Měchurová 1980, 189; 1981, 77; Krajíc 2003, 101) a byly podkované pouze přední kopyta koní (Jiřina 1958). Koně při práci v terénu potřebovali vhodné okutí a díky ozubům, případně hmatce se kůň v nevhodném terénu mohl řádně zapřít a odvést tak potřebnou sílu. Koně se začali podkovávat a to z důvodu jejich šlechtění do větších velikostí, jelikož koně primitivních menších ras jsou houževnatí a mají pevnější nedrolivá kopyta oproti koním větším (Beranová 1970). M. Beranová ovšem podotýká, že Římané byli jedni z prvních, kteří chovali koně větší a těžší a měli přitom vybudovaný systém pevných cest, i tak u nich není doložené, že by koně kovali (Beranová 1970, 18). Nárůst podkov nemusí být spjat pouze s chomoutem tudíž s prací koní v zápřahu, mohl také souviset s vojenstvím. Jelikož od 11. – 13. století se zvyšuje počet jezdeckých těžkooděných složek a pěchota upadá na významu (Choc 1967, 447). Uvádí se, že byl jezdecký kůň v 11. – 13. století okutý (Choc 1967, 204). V západní Evropě je nárůst podkov pro jezdecké koně od

období křížových výprav po stoletou válku, na východě se okovaná jízda využívala až v 17. století. Podkova jako taková má svoji funkci čistě účelovou, její tvar se v průběhu nijak zvlášť nemění a tím velmi znesnadňuje chronologické zařazování (*Měchurová 1980*, 189). Z tvaru a počtu jednotlivých podkov není možné žel určit, jakou práci vykonávali takto okutí koně.

V 11. – 13. století se objevují i speciální podkovy, které patrně měly funkci ortopedickou anebo mohly sloužit k léčbě koňského kopyta. Tyto výjimečné nálezy podkov se vyskytují již v době laténské. Podle M. Mosera (*1966*, tab. 35-38) jsou speciální podkovy rozčleněny na dvě skupiny: podkovy s jednostranným bočním ozubem a podkovy s překrytou středovou částí. Speciální podkovy se středovou částí se vyskytují v několika variantách (*Moser 1966*, tab. 37:1). Zajímavá je ortopedická podkova v podobě plechové zadní části, tento typ byl nalezen např. v řece Nitra (*Baxa 1981*, 438). Ojedinelým a zvláštním typem je podkova srpovitého tvaru s ostrým klínovitým ozubem v přední části. Tento typ je známý ze Skandinávie a z oblasti Kyjevské Rusi (*Baxa 1981*, 438) až do novověku (*Kirpičnikov 1973*, 78). Podobná podkova byla dokonce nalezena i v Polsku (*Lodowski 1972*, obr. 13, 36). Vedle srpovitých podkov existují tzv. ledové klínce/hřebíky, které se používaly u lidí i u koní. Tyto klínky se objevují ve Skandinávii a Rusku již od doby stěhování národů až do 17. století (*Kirpičnikov 1973*, 80; *Palmann 1936*, 1).

V období vrcholného středověku až novověku se s rozvojem těžké i lehké jízdy ve vojenství podkovávali i koně jezdeckí napříč Evropou (*Carnat 1953*, 85, *Kirpičnikov 1973*, 83; *Měchurová 1980*, 189; *1981*, 77; *Krajíc 2003*, 101). D. Bialeková vyslovila názor, že některé nálezy podkov můžou dokládat existenci těžké jízdy již v raném středověku (*Bialeková 1977*, 149), Z. Měchurová toto tvrzení nepřijímá (*Měchurová 1981*, 86).

Obecně se badatelé sjednocují, že chronologicky nejstarší vrcholně středověké podkovy se vyvinuly ze starší tradice (*Beranová 1980*, 241, obr. 275; *Kaźmierczyk 1978*, 19-49; *Novotný 1979*, 287-291; *Baxa 1981*). Tzv. přechodné podkovy mají užší souměrné tvary bez ozubů, s jedním ozubem či se dvěma, občas se u nich vyskytoval zvlněný okraj (*Baxa 1982*, 496-497; *Kaźmierczyk 1978*, 49-68; *Nekuda 1985*, 131). Mezi 13. a 14. století podkovy nabývají na mohutnosti ramen a jsou opatřené dvěma ozuby často různých tvarů. Objevila se i rýha, ve které bylo umístěno 6-8 otvorů pro

podkováky, rýha byla buď celá spojená anebo byla v přední části přerušena (*Baxa 1982*, 495-497; *Burian 1984*, 12-17; *Kazmierczyk 1978*; *Kouřil 1979*, 131, 132, obr. 2; *Nekuda 1985*, 129-135; *Polla 1986*, 256, obr. 127-128; *Richter 1982*, 166, 167, obr. 113; *Šaurová 1979*, 259-301). U podkov z 15. – 16. století se začíná vyskytovat hmatec, i když to nemusí být vždy pravidlem, který bývá přikován k podkově. Podkova nabývá na velikosti oproti předcházejícímu období, ozuby jsou vykovány z jednoho železa a mají různé tvary, více se objevují kolmější a širší ozuby než u starších podkov. V 15. století se objevují podkovy s jedním koncem vychýleným, jsou tak upravené pro koně s vadnou chůzí/zraněním (*Beranová 1975*, 47).

Podle R. Krajíce je důležité pro rozpoznání a vyčlenění vrcholně středověkých podkov využít základních kritérií (*2003*, 102):

1. Celkový tvar podkovy s důrazem na formování ramen (šířka, okraj) a přední části
2. Počet a tvar ozubů

Při výtečně zachovalém stavu podkovy se podle R. Krajíce (*2003*, 102) pozorují další vlastnosti: výskyt hmatce, charakter rýhy, tvar a počet otvorů pro podkováky, způsob výroby apod.

4.4. Ostruhy

4.4.1. Dějiny bádání

Na konci 19. století vznikly první práce zabývající se zpracováním ostruh a to od A. Demmina (*1891*), dále od autorů R. Zschile – R. Forrer (*1891*) a od N. G. Nagyho, který se zabýval nálezy z Uher. Vytvořil 4 skupiny středověkých ostruh od 11. do 15. století a pojmenoval je podle vládnoucích panovníků či celých dynastií (*Nagy 1898*, 60-64). A. Demminu se podařilo vytvořit první větší chronologii ostruh zahrnující větší oblast Evropy (*Demmin 1869*, 362-368). V maďarské oblasti vznikla ještě další práce, např. od J. Kalmára, který popisoval zbraně, koňské postroje i ostruhy, jeho práce byla spíše zaměřená na honosnější nálezy (*Kalmár 1971*, 359-367). A. N. Kirpičnikov zpracoval ostruhy ze Staré Rusi a vyčlenil 5 tvarových typů s dalšími možnými variantami na základě bodců a ukončení ramen (*Kirpičnikov 1973*, 56-70). Na Britských ostrovech se utvářejí typologie jednak z nálezů uložených ve starých sbírkách, ale také

na základě porovnání s ikonografickými prameny z náhrobků ze 14. – 16. století (Ward-Perkins 1967). Na ostruhách sledují tvarové varianty bodců, úchytů a morfologické odlišnosti jejich ramen. Např. ramena z 15. století vyčleňují na několik typů: A1, A2, B1 a B2 (Ward-Perkins 1967, 94-112, 107, obr. 33; Mazáčková 2012, 393). A. N. Kirpičnikov vycházel z tohoto anglického rozčlenění (obr. 24), které využil ve své práci (1973, 127, obr. 35).

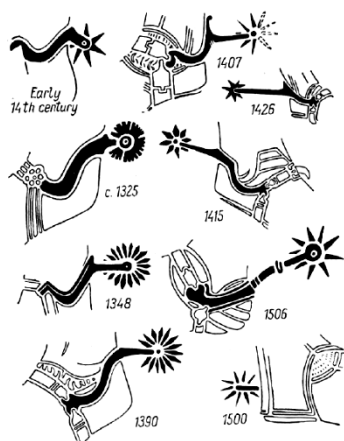

Рис. 35. Шпора на ноге (с английских надгробных памятников XIV—XVI вв.). Надпись под каждым рисунком — дата.

Obr. 24: Ostruhy s kolečky z anglických náhrobků 14. – 16. Století (podle A. N. Kirpičnikov 1973, 127, obr. 32).

Poměrně novou práci napsal J. Clark, zaměřenou na středověkého koně a jeho postroje v období 1150 – 1450, kde samozřejmě nechybí kapitola o ostruhách (Clark 2004, 124). V Německu se struhami zabývali autoři E. Nickel (1961), N. Goßler (1998) a R. Koch (1962, 62-63). E. Nicke začlenil nástup ostruh s kolečky již mezi 1210-1220 na základě analýzy jezdeckých soch v bamberském dómu (Nicke 1961, 288-293). N. Goßler vytvořil katalog ostruh od 9. do 14. století, kde si všiml určitých vlastností a vyčlenil několik základních skupin A- F podle prohnutí ramen a tvarové variability bodců a 5 základních skupin ukončení ramen (Goßler 1998, 500-508, 584):

Skupina A – rovná ramena, bodce směrem nahoru

Skupina D – rovná ramena, krátký bodce se tyčí rovně, pokračuje v délce ramen

Skupina F – prohnutá ramena, krátký bodce směřuje dolů

Skupiny B, C, E – se různě tvarově prolínají všemi předcházejícími typy

Úchyty:

- I. Destičky s nýty
- II. Úchyt v ose ramene
- III. Háčky

- IV. Úchyty se změnou osy napojení na rameno
- V. Kombinované úchyty

V Polsku se ostruhám věnovali: A. Nadolski (*Nadolski 1950*), Z. Hilczerówna (*Hilczerówna 1956*), Z. Żygulski (*Żygulski 1975*, 86-87), S. Kolodziejski (*Kolodziejski 1985*, s. 161-179) a A. Żaki (*Żaki 1974*, 279-285). A. Nadolski napsal shrnující práci o zbraních, částečně se věnuje i koňským postrojům a ostruhám u kterých vyčlenil 4 typy (*Nadolski 1950*, 80-85). Z. Hilczerówna vytvořila typologii ostruh do 14. století, kde rozlišuje 3 základní tvary s podtypy (*Hilczerówna 1956*, 7-11).

Typ I – podtyp 1: ostruhy s dlouhým bodcem směřujícím rovně, rovná ramena, půdorys tvaru U, úchyty ve formě ploténky, občas s jedním či dvěma očky.

Typ I – podtyp 2: Ostruhy s rovnými rameny, bodce se vychyluje směrem dolů, půdorys ramen je mezi tvarem písmene U a V, objevuje se plastická výzdoba na ramenech

Typ II – podtyp 1: rovná ramena, bodce ve formě hrotu a směřuje rovně, půdorys ramen ve tvaru U

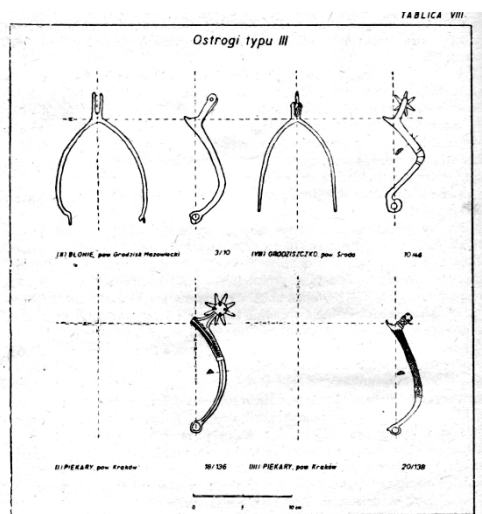
Typ II – podtyp 2: rovná ramena, hrotitý bodce směřuje rovně nebo vybočuje, plastická výzdoba na ramenech, jednoduchý úchyt s jedním či se dvěma očky, půdorys ramen mezi tvarem U a V.

Typ II – podtyp 3: ramena jsou mírně prohnutá, hrotitý bodce směřující dolů, půdorys tvaru U i V

Typ II – podtyp 4: ramena mírně až výrazně prohnutá, hrotitý bodce směřující dolů, půdorys ve tvaru V

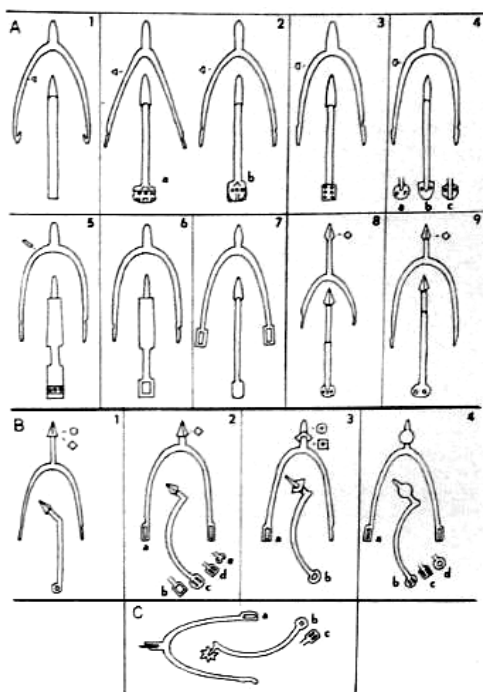
Typ II – podtyp 5: výrazně prohnuté ramena, bodce směřuje pod větším úhlem směrem dolů, půdorys už spíše ve tvaru V.

Typ III (obr. 25): výrazně prohnutá ramena, bodce směřuje dolů a je ve formě kolečka, půdorys spíše tvarově připomíná písmeno V, ramena jsou ukončená jednoduchým očkem (*Hilczerówna 1956*, 21-69).

Obr. 25: Ostruhy typu III (podle Z. Hilczerówna 1956, str. 66, tab. VIII).

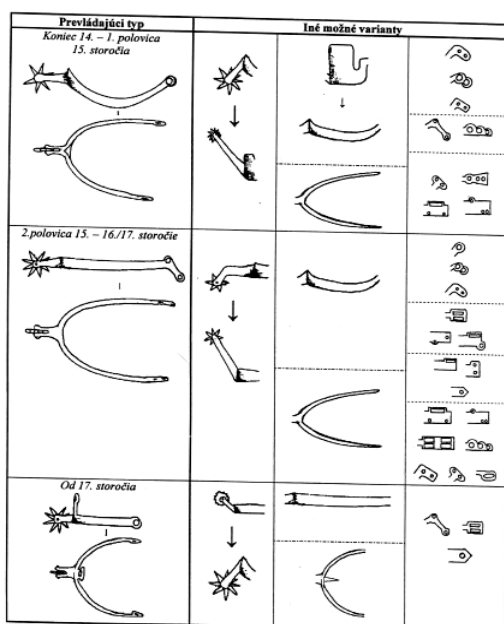
S. Kolodziejský se zabýval ostruhami ze 14. – 15. století a vyčlenil 7 variant ostruh s vidlicí a kolečky (*Kolodziejski 1985*, 161-179). Na Slovensku se ostruhám věnovalo více badatelů, kteří se podíleli na vytvoření chronologické řady ostruh od raného středověku až po raný novověk. Chronologii militárií, koňských postrojů, kde byly i ostruhy z 9. – 14. století (obr. 26) vytvořil A. Ruttkay (*Ruttkay 1975*, 118-216; *Ruttkay 1976*, 344-361). Mladšími středověkými ostruhami z 11. - 17. století a technologií výroby ostruh se zabýval M. Slivka (*Slivka 1980*, 244-252; *Slivka 1981*, 218- 288). Na základě nálezů z Nemešan – Zalužanech a z Bratislavy věnovala B. Polla pozornost i ostruhám (*Polla 1962*; *Polla 1979*, 217-218). Detailním studiím ostruh se věnovala P. Koošová. Nejprve zpracovala ostruhy z 11. – 16. století ve své diplomové práci (*Košová 2003*), dále napsala shrnující práce, kde nastínila možnou klasifikaci vrcholně středověkých ostruh z 12. – 15. století (*Košová 2004*) a ostruh z pozdního středověku až časného novověku, z 15. – 17. století (obr. 27; *Košová 2007*).

Obr. 26: Typologie ostruh od 9. – 14. století (podle A. Ruttkay 1976, 347, obr. 72).

Na našem území se mnoho badatelů zabývalo velkomoravskými ostruhami, V. Hrubý (*Hrubý 1955*), J. Poulík (*Poulík 1963a*; *Poulík 1963b*), B. Dostál (*Dostál 1966*), B. Kavánová (*Kavánová 1976*), N. Profantová (*Profantová 1994*, 60-84), T. Mořkovský (*Mořkovský 2001*) a na Slovensku D. Bialeková (*Bialeková 1977*, 103-106). B. Kavánová sleduje morfologické znaky u ostruh a dělí je podle vnějších znaků

na ostruhy s háčky, ostruhy s očky, ostruhy s ploténkami a ostruhy s dlouhými bodci (Kavánová 1976, 10). D. Bialeková vyčlenila 5 typu ostruh (Ostruhy s háčky, ostruhy s očky, ostruhy s pásovými rameny, ploténkové ostruhy s parabolicky rozevřenými rameny a ploténkové ostruhy s rozevřením do tvaru U) na základě nálezů z hradiště Pobedimi datovaných do 9. – 10. století (Bialeková 1977). Vycházela v podstatě z rozdělení ostruh od V. Hrubého, který vytvořil 3 typy klasických velkomoravských ostruh s ploténkami z nálezů z velkomoravského pohřebiště ve Starém Městě „Na Valách“ (Hrubý 1955). B. Dostál také vychází z typologie od V. Hrubého (Dostál 1966). V. Nekuda vyčlenil ve své práci při zpracování nálezů ze Mstěnic 3 typy (Nekuda 1985, 136-138).

Tab. 2 – Typológia ostrůh z územia Slovenska od konca 14. do 17./18. storočia

Obr. 27: Typy ostruh převládající od konce 14. století do 17. století na Slovensku (podle P. Koošová 2007, 260, tab. 2)

Dále se ostruhami zabýval T. Drobný, který si vytvořil vlastní shrnující typologii z ostruh z 11. – 16. století, avšak svou diplomovou práci na toto téma nepublikoval (Drobný 1995). Jeho typologie obsahuje 9 typů (obr. 28) od 13. do 15. století, které ve své práci uvedla J. Mazáčková (2012, 399, obr. 239):

Typ 1 – ostruha s prohnutými rameny ukončenými kruhovým očkem, bodec s nasazenou kuličkou, vyskytuje se od 11. do 13. století

Typ 2 – ostruhy s kolečkem, mírně prohnutá ramena ukončená kruhovým očkem, polovina 13. století

Typ 3 – první polovina 14. století, tento typ je masivnější, upevnění kolečka je pomocí větších nýtů

Typ 4 – u tohoto typu dochází k výraznějšímu prohnutí ramen a jednoduchý úchyt s kruhovým očkem se vychyluje z osy ramen

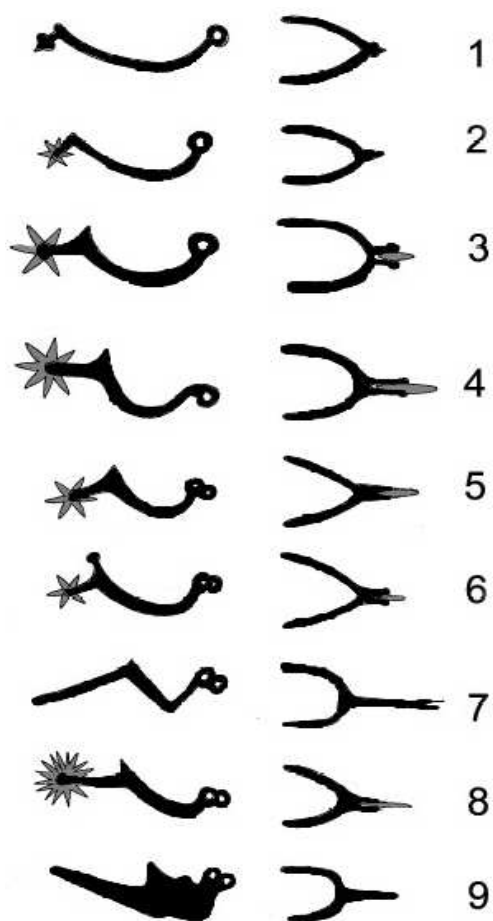
Typ 5 – půdorys ramen se podobá tvaru písmene V, kdežto u předchozích typů se vyskytoval tvar písmene U, ukončení ramen je v podobě dvou oček za sebou, poslední třetina 14. století

Typ 6 – závěr 14. století, ostruha je menší od předchozích typů, půdorys ramen ve tvaru V, ukončení ramen ve tvaru dvou oček za sebou, v oblasti ramen a lomeného oblouku se vyskytuje kulička

Typ 7 – ramena mají lomený tvar s prodlouženým krčkem bodce pro kolečko, půdorys ramen je ve tvaru U, úchyty na konci ramen mají stále dvě očka za sebou, první třetina 15. století

Typ 8 – dlouhý krček bodce, kolečko má velký počet paprsků, mírně prohnutá ramena, úchyt na konci ve tvaru dvou oček za sebou, půdorys ramen ve tvaru U, první až třetí třetina 15. století

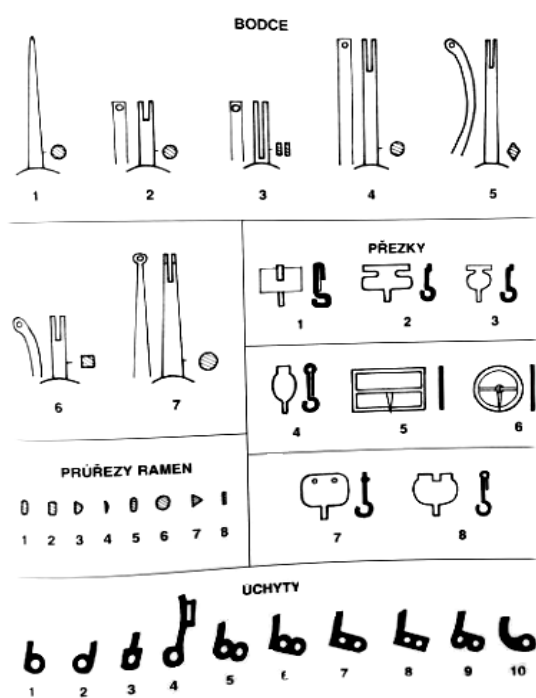
Typ 9 – dlouhý krček bodce, půdorys ramen ve tvaru U, nově je zde vytažená manžeta z ramen, přecházející v tzv. koš, polovina 15. století (*Drobný 1995, 108-110*).

Obr. 28: Typologie ostruh 13. – 15. století (podle *T. Drobný 1995; Mazáčková 2012, 399, obr. 239*).

Antropolog T. Mořkovský vytvořil antropologickou analýzu jezdeckých ostruh, ve které se snažil zjistit, zda mohli mít Slované vyráběné ostruhy na míru (*Mořkovský 2001; Mořkovský 2005*). Na našem území ovšem chybí práce, která by se zabývala

ostruhami od 13. století a dále do mladšího období. Porovnávají se proto nálezy ostruh u nás s typologicko-chronologickými systémy ze zahraničí, především se slovenskými, polskými, německými a ruskými pracemi (Mazáčková 2012, 393). Další přínosné práce přinesl V. Burian a R. Krajíc (Burian 1982, 23-29; Krajíc 2003, 118-126). V. Burian zpracoval nálezy z Tepence a dolanské kartouzky a R. Krajíc soubor ze Sezimova Ústí, oba soubory zahrnují pouze kratší časový úsek. R. Krajíc sledoval ve svém zpracovaném souboru ostruh ze 13 – 15. století 3 části: ukončení bodce, tvar ramen a formování úchytů (Krajíc 2003, 118-126). Rozčlenil 4 skupiny s 19 variantami na základě tvarování ramen a jejich průřezů. Úchyty na konci ramen vyčlenil do 10 typů (obr. 29) a bodce jsou zastoupeny dvěma variantami, buďto jednoduchý bodec v podobě trnu anebo v podobě kolečka na vidlici. Bodce i přezky rozdělil do 7 skupin (obr. 29) na základě jejich délky a tvarování (Krajíc 2003, 119).

Obr. 29: Typologické rozčlenění podle R. Krajíc (2003, 121, obr. 105).

Typ I se vyznačuje obloukovitými rameny ve tvaru U, výrazným rozšířením u konce s úchyty s jedním kruhovým otvorem. Ramena mají trojúhelníkový profil, na vnější straně upevněné kolečko s 8 paprsky. Tento typ je datován před rokem 1420.

Typ II a má rovná ramena či obloukovitě prohnutá, v půdoryse jsou ve tvaru V a bodec je ve formě kolečka s vidlicí. Datace spadá do druhé poloviny 14. - počátku 15. století.

Typ II b je složen ze širšího lomeného oblouku. Ramena jsou buď mírně (typ IIb/1) nebo výrazně (typ IIb/2) obloukovitě prohnutá, anebo je výrazné prohnutí až v místě úchytů (typ

IIb/3) s obdélnou ploténkou se dvěma kruhovými otvory. Bodec se zužující kónicky s kolečko má krátkou vidlici. Datace: 14 – počátek 15. století

Typ III a představuje nevýrazný lomený oblouk se sbíhavými konci, obloukovitě prohnuté ramen. Úchyty: obdélníková ploténka se dvěma kruhovými otvory. Kolečko se skládá z 8 paprsků a krátké vidlice. Datace: první polovina 14. století.

Typ III b má ramena spojená do lomeného oblouku, kruhově rozevřená a konce se sbíhají. Dále se skládá z velkého kruhového úchyty s jedním okem, kolečkem s krátkou vidlicí s 8 paprsky. Datace: 14. století.

Ramena **typu IV a** jsou spojena do lomeného oblouku a na konci se rozevírají. Prohnutí ramen: mírné (typ IVa/1), výrazně (typ IVa/2) obloukovitě prohnuté anebo výrazně prohnutá až u úchyťů na konci ramen (typ IVa/3) či ploché-mírné prohnutí ramen (typ IVa/4). Úchyty: ploténka se dvěma kruhovými otvory. Všechny ostruhy mají bodce s kolečkem, různých typů: kolečko upevněné v krátké vidlici, dlouhý bodce s vidlicí a se speciálně tvarovaným kruhovým otvorem pro osazení příčky kolečka se 6 paprsky. Datace: druhá polovina 14. století až rok 1420.

Typ IV b má ramena spojená do lomeného oblouku a na konci se rozevírají. Prohnutí ramen: mírné (typ IVb/1), výrazně obloukovitě prohnuté (typ IVb/2). Úchyty: ploténky se dvěma kruhovými otvory. Ostruhy s kolečkem jsou sestavené buďto s krátkou vidlicí, anebo s masivní delší vidlicí. Datace: před 1420.

U **typu IV c** jsou ramena spojená do lomeného oblouku a na konci se rozevírají, prohnutí ramen je nevýrazné, ploché (typ IVc/1), obloukovitě (typ IVc/2) se zalomením téměř do pravého úhlu (typ IV c/3), esovitě (typ IVc/4), ploché s prohnutím ramen až těsně na konci za úchyty (typ IVc/5), hluboké téměř polokruhovitě (typ IVc/6). Úchyty: kruhový s jedním otvorem, ploténky se dvěma úchyty. Datace: druhá polovina 14. století – rok 1420 (*Krajíc 2003*, 122-123).

4.4.2. Vývoj ostruh

Ostruha se skládá ze dvou ramen, které jsou buďto rovná, různě prohnutá anebo lomená. Obrys ramen má dvě základní podoby, tvar písmena U anebo V. V oblouku ramen je umístěný bodce, který je různě tvarovaný. Od 13. století začínají převládat ostruhy s bodcem ve tvaru vidlice s kolečkem. Další typy často vyskytovaných bodců, např.: kónický hrot-hrotitý, pyramidový bodce, často rozdělen ještě ploténkou a další (*Koóšová 2004*, 525). U bodce se sleduje kromě samotného tvaru i jeho směr, nahoru, dolů anebo rovná pozice, pokračování ramen. Konce ramen jsou ukončeny v podobě očka, opět různých tvarů, kde prochází řemen k upevnění ostruhy na jezdcovu nohu a to způsobem buďto vertikálním nebo horizontálním (*Koóšová 2004*, 256). Tento řemen se nám nedochovává, občas se nám dochovají přezky různých tvarů, kterými byl řemen stažen. Starší ostruhy mají místo oček háčky, ploténky anebo velmi malé očka, nazvané spíše dírkami (*Koóšová 2004*, 525). Ostruhy jsou chronologicky zařazované podle tvarů

bodce a jeho rozměrů, tvaru ramen a podle ukončení ramen ostruhy pomocí různě tvarovaných otvorů (Žákovský 2011, 501-502). Ostruhy jsou řazeny do skupiny „výstroj jezdce“ a případně „výstroj koně a jezdce“ (Krajíc 2003, 118). Nemohu souhlasit se zařazením ostruh do tzv. kategorie předmětů k údržbě koně podle Z. Měchurové (1980, 189). Stejně tak je nesprávně zařazen i bič. Oba tyto předměty slouží jako pomůcky jezdce při jízdě na koni, nikoliv k jeho péči. K údržbě koně jsou správně zařazené hřebľa, a dále se do této kategorie může přiřadit i kopytnatý nůž, nalezen např. na lokalitě Zalužany (Čapkovič 1999, 51).

Podle Charles de Lacyho existovaly primitivní dřevěné ostruhy, které byly využívány primitivními národy (1911, 79). P. Koošová popisuje, že nejstarší ostruhy měly pouze připevněný bodce z organického materiálu k noze (Košová 2004, 526). První kovové ostruhy nejjednodušší formy byly lehce konstruované, přidělané k patě s malým bodce za účelem mírného bodnutí koně (Lacy 1911, 79). Laténské ostruhy jsou doložené v oblasti Alp (Měřínský 2002, 402). T. Drobný je názoru, že se ostruhy nosily již v době římské (Drobný 1995, 14), P. Koošová dodává, že toto tvrzení není podloženo na ikonografických pramenech (Košová 2004, 526). L. Niederle předpokládá nestarší původ ostruh z karolínského prostředí (Niederle 1953, 419). Pro raně středověké období jsou typické ostruhy s háčky, ostruhy s očky, ostruhy s ploténkami a ostruhy s dlouhými bodci, které se přetransformovaly do vrcholně středověkých typů.

Ostruhy s háčky

J. Žak se jako první začal zabývat ostruhami s háčky a došel k závěru, že pocházejí z území sasko-durynského kolem 3. století n. l. (Žak 1959). Z Durynska se ostruhy s háčky postupně dostávají do středního Porýní (6. - 8. století) a v průběhu 6. století se objevují ve slovanském prostředí, v povodí Odry, Visly a Moravy (Kavánová 1976, 10). Ostruhy se odlišují od durynských, jsou vykuty z jednoho prutu železa. J. Eisner (1948, 384; 1952, 304) hledal původ ostruh s háčky ze západu, naopak J. Werner a J. Poulík tvrdí, že pocházejí z Byzance (1963, 40, 112; 1975, 43). V 7. a 8. století na našem území jsou ostruhy s háčky dávány do spojitosti s existencí slovanské jezdecké elity (Klein – Ruttkay – Marsina 1994, 66). H. Preidel (1968, 25) nepokládá ostruhy s háčky za významného činitele pro datování, neboť se podle něj vyskytují od 6. do 10. století. J. Žak (1959) vytvořil typologii ostruh s háčky na základě techniky výroby a

rozdělil je na tři typy, které se dále chronologicky vyčleňují do 6 ti stupňů A-F. První typ zahrnuje lité ostruhy využívané v 5. – počátku 7. století (Žak 1959, 80). Ostruhy typu II jsou dvoudílné, datované do počátku 6. století až poloviny 7. století (Žak 1959, 81). Poslední typ III je vykut z jednoho kusu a vyskytuje se od poloviny 6. století až do poloviny 10. století (Žak 1979,81). B. Kavánová zdůrazňuje ve své práci (1976, 11-) určité nesrovnalosti v dataci J. Žaka (1959) s dalšími novými nálezy ostruh s háčky.

Ostruhy s očky

Termín ostruha s očky zavedl J. Poulík a byla nalezena v předvelkomoravské sídlištní vrstvě na hradišti v Mikulčicích (Poulík 1957, 270, obr. 50:6). První ostruhy s očky v Evropě známe z doby římské (Jahn 1921, obr. 74, 78, 80). Ostruhy s očky mají široký střed s trnem, tyčinkovitá ramena v širokém oblouku, trapézovité průvleky a bodce jsou ve tvaru kužele, postupně se však zužují. Vyráběné jsou domácí technikou, vzniklou na základě římských výrobních tradic (Kavánová 1976, 16-17).

Ostruhy s ploténkami

U ostruh s ploténkami je patrný jednak jejich samotný vývoj a rozdílný původ jednotlivých prvků a to se odráží v rozdílném vzhledu. B. Kavánová rozeznává několik forem, nejstarší horizont je označen jako typ I, dále typy II, III, IV a V (Kavánová 1976, 18). B. Kavánová pro stanovení nejstaršího horizontu ostruh s ploténkami vyhledala nálezové celky obsahující ostruhy prokazatelně nejstarší na pohřebištích (Kavánová 1976, 18). Ostruhy mají masivní vzhled a velké rozměry, oblouk ramen není ustálený, podle J. Schránila mají oblouk ramen parabolický či tzv. „románský“. Vyznačují se širokým klenutím při bázi bodce a jsou téměř rovnoběžná anebo lehce sbíhající (Schránil 1925, 165). Ploténky mají přibližně lopatkovitý či čtvercový tvar, směrem dolů zúžené a dolní hrany jsou zaoblené. Středové žebro je umístěné na ploténce a napojuje se na rameno ostruhy (Kavánová 1976, 19). Tyto ostruhy se vyráběly podle zkušeností získaných v dílnách v oblasti bývalých římských provincií. Ostruhy s ploténkami typu I se vyskytují v 8. – 9. století (Kavánová 1976, 23). Velkomoravské ostruhy typu II určitými prvky vychází z typu I, mají parabolická ramena, malý válcovitý nebo dvoukónický bodce se špicí a ploténky jsou půlkruhové či čtvercové s jednou řadou nýtů v horní části (Kavánová 1976, 28). Typ II je dále rozčleněn na varianty A, B a pod varianty B1, B2 a B3. Varianta II a pod varianta B1 jsou datované kolem poloviny

9.století (*Kavánová 1976, 30*). Pod varianta B2 zdobená plastickými žebry se vyskytuje mimo centrálních pohřebišť (*Kavánová 1976, 31*). Pod varianta B3 je zdobená použitím jiného materiálu. Podle B. Kaválové se jedná o ostruhu velkomoravského umění, s datem do druhé třetiny 9. století (*Kaválová 1976, 32*). V. Vendtová předpokládá tuto ostruhu za ohlas karolinského umění (*Vendtová 1969, 204-205*). Ostruhy s ploténkami typu III v celkové podobě a technice výroby navazují na domácí vývoj, ale v detailech provedení záchytných plotének je patrný vliv chorvatské kultury (*Kavánová 1976, 35*). Dělí se na pod typy III A a III B. Ostruhy se rozšířily i do lokalit vzdálenějších od centra státního útvaru. Patří zde i ostruhy honosného vzhledu, projevují se na nich různé vlivy a způsobují tak jejich výjimečnost (*Kavánová 1976, 40*). Díky tomu nám poskytují příležitost objasnit vztahy společensko-výrobní z velkomoravského prostředí k jiným výrobním oblastem, především k jižní a západní Evropě (*Kavánová 1976, 45-46*). Ostruhy typu IV se vyvinuly z předešlého typu III, došlo ke změnám na ploténkách, jsou podmíněné masovou produkcí, staly se více praktičtější a jednodušší (*Kavánová 1976, 46*). Pro tento typ ostruh neznáme nikde jinde analogie než na Moravě, vyskytují se i na Slovensku a či Maďarsku (*Nagy 1913, 205-251*), jde však stále o oblast Velké Moravy. Podobné tvary pocházejí i z Čech, jsou to však ostruhy s dlouhými bodci a velmi malými ploténkami se dvěma nýty. A tyto typy zase naopak nenajdeme na Moravě. B. Kavánová předpokládá, že ostruhy typu IV našly pokračování ve vývoji ostruh s dlouhými bodci na území českého státu (*Kavánová 1976, 50*). U ostruh se širokými rameny typu V neznáme ani předchůdce a ani vhodné analogie. Ostruhy mají široká ramena a jsou rozčleněná podle vzhledu do 4 variant A-D (*Kaválová 1976, 51*).

Ostruhy s dlouhými bodci

Vznikly patrně z typu II syntézou s prvky typu IV od ostruh s ploténkami. Postupně se prodlužoval a zvětšoval bodce, až vznikl nový typ ostruh s dlouhými štíhlými bodci a malými ploténkami (*Kavánová 1976, 54*). Možné důvody zavedení takto dlouhého bodce jsem nastínila v kapitole společenského významu ostruh. M. Šolle datoval tyto ostruhy do 10. století (*Šolle 1959, 402*). B. Kavánová upřesňuje dataci na 1. polovinu 10. století (*Kavánová 1976, 57*). Podle publikovaných nálezů odvozuje závěr, že ostruhy s dlouhým bodcem pravděpodobně vznikly na Moravě v poslední třetině 9. století (*Kavánová 1976, 58*). V Polsku se tyto ostruhy objevují až později a Z.

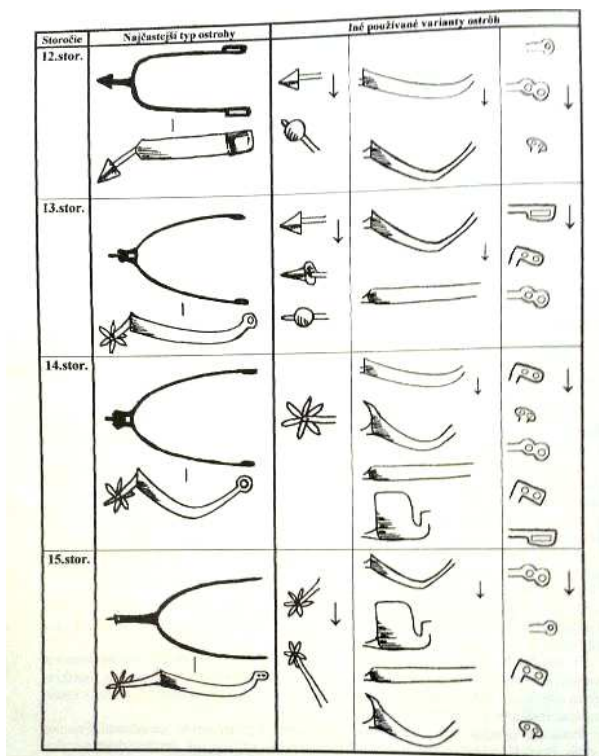
Hilczerówna je zařadila do typu I/1 datovaného do 10 - 11. století (*Hilczerówna 1956*, 30, 33). Na moravské ostruhy s dlouhými bodci navazují ostatní ostruhy z Čech (*Kavánová 1976*, 59).

Obecně ostruhy nezměnily nijak výrazně svoji podobu od období klasického Řecka do konce 13. století (*Oakeshott 1960*, 276). V 11. století se změnilo sedlo a s tím souvisí i změna usazení jezdce v sedle, jezdili s napnutýma nohama. Jezdci postupně natahují nohu a při bojích ji dokonce posunou směrem dopředu. Bodec na ostruze se odklání z rovné osy a od 12. století se ramena ostruhy prohýbají (*Koóšová 2004*, 527). Morfologická různorodost ostruh odráží nejen módu, ale i potřeby jezdce v boji (lehká, těžká jízda), také styl jízdy a přizpůsobení brnění jezdce i koně. Pokud měl kůň pevnou a hrubou příkrývku, tak byl vyhotoven bodec masivnější (*Koóšová 2004*, 527). Zavedení radikálních ostruh s kolečky začalo kolem 13. století a rozšířily se téměř po celé Evropě. Z. Hilczerówna uvádí, že pochází z karolínského prostředí a patrně vyvstaly z římského prostředí (*Hilczerówna 1956*, 58-59). Záhy na to se začaly vytvářet extravagantní formy a velikosti, které byly vedené tempem výstředního oblečení (*Lay 1911*, 80). Vedly se určité diskuze, jestli měly ostruhy s kolečkem za úkol zvýšit nebo zmírnit traumatizující účinek při pobízení koně. Z. Hilczerówna uvedla, že došlo spíše ke zmírnění traumatu, snížení krvácení plochy, kolečko nepronikalo hluboko do svalové tkáně koně (*Hilczerówna 1956*, 69). Řemínky pro uchycení ostruhy mohly být buď to přinýtované k úchytnům a sepnuty přezkou nebo u kombinovaných tvarů úchytnů nastalo protažení řemínku přes jeden otvor úchytnu a ve druhém byly umístěné konce řemínků s přezkou k sepnutí. Od 14. století se objevuje nový způsob upevnění 2 řemínků na jednu ostruhu pomocí kování. Pod podrážkou byl upevněn do úchytnů pomocí dvou nákončí spodní řemínek a vrchní řemínek byl přidělán k jednomu otvoru pomocí kování a nakonec se sepnul přezkou v protilehlém úchytnu (*Mazáčková 2012*, 393).

Podobu ostruh z 12. – 15. století můžeme přirovnat s ostruhami ze Slovenska, které rozčlenila P. Koóšová (obr. 30) podle ohnutí ramen, tvaru bodce a jeho délky z velkého souboru o 245 položkách, následovně (*Koóšová 2004*, 527):

Ostruhy z 12. století jsou vyhotovené ze železa, výjimečně se objevuje výzdoba v podobě měděné tautie, bronzového bodce anebo plastického dekoru. Typické bodce pro toto období: jehlanovitý bodec, jehlanovitý bodec předělený ploténkou a bodec s kuličkou, a směřovaly buďto dolů nebo rovně. Ramena jsou především rovná či mírně

prohnutá ve tvaru písmene U. Ukončení ramen je nejvíce v podobě vertikálního podélného otvoru, méně zastoupené jsou jednoduché okrouhlé očka či dvojice oček. Ostruhy z 12. století mají velikost převážně mezi 10,1 – 15 cm, délku ramen 5,1 – 15 cm, rozpětí ramen 5,1 – 10 cm a délka bodce 3,1 – 6 cm (Koóšová 2004, 530).

Obr. 30: Typologie ostruh 12. – 15. století na Slovensku (podle P. Koóšové 2004, 540, tab. 1).

Na ostruhách ze 13. století se výzdoba vyskytuje méně často. Převládají ostruhy s kolečkem, daleko méně již ostruhy s jehlancovitým bodcem či jehlanovitým bodcem rozděleným ploténkou a minimálně se vyskytují ostruhy s bodce ve tvaru kuličky. Kolečka mají nejvíce 6 paprsků, výjimečně 8-12 paprsků a bodce převážně směřuje dolů, ojediněle rovně. Ramena ostruh jsou mírně prohnuté a nově se vyskytují i výrazné prohnutí. Půdorys ramen opisuje tvar písmene U, ojediněle tvar V. Ukončení ramen je v podobě jednoduchého okrouhlého očka či vertikálního podélného očka (Koóšová 2004, 530). Rozměry ostruh ze 13. století: délka ostruhy je kolem 10,1 – 15 cm, délka ramen kolísá mezi 5,1 – 10 cm a bodce mezi 0 - 3 cm, kolečka nepřesahují 2,5 cm (Koóšová 2004, 533).

U ostruh ze 14. století se vyskytují se pouze kolečka, nejčastěji s 6 paprsky, ale i s 7-8 a 10 paprsky na kolečku. Bodce jsou vyhotovené rovně anebo ve směru dolů. Typické pro 14. století je prohnutí ramen ostruh, výjimečně se nachází s rovnými

rameny nebo s košem. Půdorys ramen převažuje tvar písmene U a ukončení je v podobě jednoduchého očka či dvojicí oček. Rozměry ostruh ze 14. století: délka 10,1 – 15 cm, délka ramen 5,1 – 10 cm, rozpětí ramen nepřesáhne 10 cm, velikost bodce je do 6-ti cm a průměr kolečka je 2,6 cm (Koóšová 2004, 533). Výzdobné prvky na ostruhách z druhé poloviny 14. století a více v 15. století jsou zhotovené pomocí tepání, rytí, probíjení anebo jsou plátovány jiným kovem, např. mědí či stříbrem (Krajíc 2003, 125-126).

Ostruhy z 15. století mají stále převažující kolečka se 6 paprsky a směřují ve více případech rovně, méně směrem dolů či nahoru. Ramena se nejvíce vyskytují mírně ohnutá, méně už ramena výrazně ohnutá či s košem a nově se znovu objevují ramena rovná. Půdorys ramen je vytvarován do písmene U. Ramena jsou ukončená podélnou ploténkou se zaoblenými rohy a na ní jsou proražená dvě okrouhlá očka (Koóšová 2004, 536). Osmičkovité úchyty se vyskytují od poloviny 15. století (Denkstein 1969, 167-195). Obloukovitě prohnuté vidlice směrem nahoru se vyskytují u náročných tvarů z 15. – 17. Století (Krajíc 2003, 126-126). Rozměry ostruhy z 15. století: velikost se pohybuje mezi 15,1 – 20 cm, délka ramen i rozpětí je kolem 5,1 – 10 cm, bodce často přesahuje délku 6,1 cm, průměr kolečka je 2,6 cm, koš ostruh je vyšší jak 3,1 cm (Koóšová 2004, 536).

P. Koóšová navázala na vrcholně středověké ostruhy svou další studií zaměřenou na ostruhy vrcholně středověké až raně novověké. Ostruhám z přelomu 14. – 15. století se vytvářel na jejich ramenou hrot a následovně se zformoval do tvaru koše (tzv. manžetové ostruhy). Bodce jsou dlouhé a kolečka nabraly větší rozměry (Koóšová 2007, 262). Ve druhé polovině 15. století se ramena ostruh vyrovnali, bodce i kolečka se postupně zmenšují. Od 17. století se ostruhy postupně zmenšují, stávají se jednodušší a tím i praktičtější, objevuje se nový typ – malé trojramenné ostruhy, připevněné k botě pomocí nýtů (Koóšová 2007, 262-263). Převážná část byla vyrobená ze železa a plastická výroba se vyskytovala na 20,6%. Délka těchto ostruh se pohybovala mezi 10,1 – 15cm, délka ramen kolem 5,1-10,0cm, rozpětí ramen mezi 7-9 cm. Ramena ostruh byla rovná ve tvaru U a jejich ukončení se různě zformovalo, buďto dlouhá plotýnka s jednoduchým očkem, anebo s dvěma malými okrouhlými očky. V tomto období značně stoupla variabilita ukončení ramen. Upevňovací mechanismy měly nejčastěji obdélníkové nebo oválné spony. Bodce měli délku kolem 3,1-6 cm a směřovali opět nahoru nebo dolů na osu ramen. Počet paprsků byl 5, 6, 8 a 9 a v průměr měli 1,6-3,0cm

(*Koóšová 2007, 266*). Podle P. Koóšové jsou vhodné datovací pomůcky dobové ikonografické prameny, hlavně náhrobky šlechticů v plné zbroji. Ovšem je značný problém je detailněji, zblízka prozkoumat. Prozkoumala 9 náhrobků, na kterých jsou zachycené ostruhy, datované jsou od konce 15. do konce 16. století (*Koóšová 2007, 271*). P. Koóšová uvedla, že její analýza ostruh pozdně středověkých a časně novověkých odpovídají více-méně ikonografickým zobrazením (*Koóšová 2007, 272*).

4.4.3. Společenský význam

Ostruhy jsou vnímány jako určité ukazatele vyššího postavení. Společenské postavení vykazoval také sám kůň, kdy svého pána demonstrativně odděloval od nižších tříd. Už jenom tím, že byl výš a sledoval dění ze sedla, z patra dolů. Předpokládá se, že koně patřili knížeti. Rolníci si koně nemohli dovolit. Zpočátku se výskyt ostruh na lokalitách pokládal za znak jejího nezemědělského charakteru (*Kavánová 1976, 65*). Později se odkryla malá venkovská pohřebiště, kde se mezi chudou výbavou či žádnou vyskytuje jedinec se zbraní a ostruhy. Tento lid z vesnic, tím pádem jezdil na koních. B. Kavánová uvádí, že nelze předpokládat, že se jedinec zabýval pouze vojenskou činností. Spíše byla v takovéto situaci rozhodující symbolika ostruh, která prezentovala určité společenské postavení zemřelého v jeho okolí (*Kavánová 1976, 65*). Naopak J. Žemlička zmiňuje svobodné sedláky, kteří byli vázání vojenskou povinností knížeti. Označuje je za bojovníky druhého řádu, s předpokladem, že se z nich později stala nižší šlechta (*Žemlička 1997, 51*). J. Klápště uvádí, že existovali lidé svobodní, kteří vlastnili koně (*Klápště 2005, 31*). Velkomoravská aristokracie měla patrně dědičné právo, související s jízdou na koni (*Klápště 2005, 25*). D. Bialeková předpokládá, že slovanské jezdecktvo bylo již ve velkomoravském období diferencováno (*Bialeková 1977, 129*). Určitý doklad jsou pro to dětské hroby vybavené miniaturami jezdecké výstroje. Například na lokalitě Uherské Hradiště- Sady se u pohřbeného dítěte v kostele našly malé symbolické ostruhy a nůž (*Galuška 2005, 203*). Objevují se i nálezy jedinců pouze s jednou uloženou ostruhou v hrobě. Pokus by tento způsob uložení v hrobě souvisel s vysloužením ostruh, které patrně nějakou dobu trvalo, tak by vysloužené ostruhy museli mít jedinci staršího věku. Na toto téma byly provedeny studie, kdy se nahlíželo na počet ostruh a stáří jedince. V Mikulčicích se tato teorie prokázala, ale naopak

v Pohansku u Břeclavi tomu nálezy nenasvědčovaly (*Profantová-Kavánová 2003*, obr. 14a, 14b a 14c). Je těžké tedy určit, co mohlo znamenat pohřbení jedince s jednou ostruhou v raném středověku. Podle Měchurové se jedná o jízdu na neosedlaném koni, tzv. „na lehkou“ (*Měchurová 1981*, 85). Ostruha byla připevněna na levé noze, aby jezdec nezranil koně při nasedání (*Měchurová 1981*, 75). Tento názor mi nepřijde zcela adekvátní, spíše se přikláním k názorům souvisejícím s určitým stupněm vyššího postavení anebo se získáním ostruh vysloužením. Čin nebyl natolik velký, aby jedinec získal hned dvě ostruhy a tak mu byla dána pouze jedna.

Zajímavá je i studie T. Mořkovského (*2001*), který se snažil zjistit, zda ostruhy ze slovanských pohřebišť byly vymodelované na míru jejich nositele. Využil k tomu 316 použitelných kompletních ostruh, co nejméně zdeformovaných s dochovaným upínáním z Mikulčic a Pohanska u Břeclavi. Rozměřoval nohy zemřelých bojovníků z hrobů, kteří nosili ostruhy. Dospěl k závěru, že ostruhy nebyly dělané jezdcům na míru. T. Mořkovský se pokusil nalézt souvislosti ještě ve velikostech obuvi Slovanů z 9. – 10. století (*2005*, 7). Zjistil jednak, že o rozměrech bot panují velké dohady, ale také, že si Slované ovinovali nohy v oblasti kotníku pruhy látek. Podle T. Mořkovského tímto způsobem vyrovnávali velikostní nesoulad mezi obuví a nohou (*Mořkovský 2005*, 7). Na základě mým zkušeností z nošení ostruh malinko nesouhlasím s T. Mořkovským. Uvedl ve svém článku, že se ostruhy dnes využívají minimálně a snad jen při rekonstrukcích historických událostí apod. V dnešním jezdeckém světě mají ostruhy samozřejmě jiný význam, nepovažují se již za symbol válečníka a společenského postavení. Ale stále se hojně využívají a to i do nejvyšších jezdeckých disciplín i olympiád. Tím chci naznačit, že by se eventuelně také mohly dělat ostruhy na míru, ale není to zapotřebí. Jelikož při koupi nových nepoužitých ostruh si je jezdec připevní na obuv a vytvaruje, tzn. „přimáčkne“ obě ramena k sobě tak, aby obepínaly jezdcovu nohu těsně. Kvalitně vyhotovené ostruhy by měly držet stálý tvar, pokud ovšem jezdec použije jiný typ boty natolik odlišný (tzn. větší velikost) od předchozích, tak tím roztáhne ramena ostruhy a může tak poničit její získaný tvar. Slované, ale i další středověké populace mohli tímto způsobem nosit ostruhy a nemuseli je mít vyrobené na míru. Zmíněné ovinutí nohy od T. Mořkovského (*2005*, 7), mohlo znamenat ochranu před otláčením pevně sepnuté ostruhy, anebo určitá vystýlka v případě roztažení ostruhy větší botou, aby na menší botě lépe držela. T. Mořkovský se dále zabýval ostruhami

z dětských hrobů. Podařilo se mu zjistit, že dětské ostruhy mají velikosti vyrobené na míru. Předpokládá, že některé děti s malými ostruhami opravdu mohly jezdit, ale na druhou stranu dokázal, že tyto ostruhy byly vloženy do hrobu dětí i poměrně malých od 1 do 7 let. Některé malé ostruhy dokonce byly menší než samotný rozměr nohou malého jedince. Pak jsou v dětském hrobu uloženy pouze jako symbolický předmět sociálního postavení ve společnosti (*Mořkovský 2005*, 8).

Co vedlo k prodloužení bodce ostruh v 9. století? H. Lowmiański popisuje, že se vojsko stává nástrojem knížete a vládnoucí společenské vrstvy a nastává zpětná vazba mezi vzrůstem majetku a vojska (*Lowmiański 1970*, díl IV, 150-151). Podle J. Žaka je prodloužení bodce upravené tak, aby mohl mít jezdec částečně uvolněné obě paže, příčinou bylo rozšíření brnění pro jezdce i koně (*Žak 1959*, 138). Ovšem v tomto čase nemáme ani v západní Evropě doložené brnění, objevuje se až od 13. století (*Choc 1967*, 204, obr. 2-5). H. Lowmiański usuzuje, že prodloužené bodce dokládají určitou reorganizaci vojska, zdůraznění jízdní síly odrážející vývoj vojenské a pravděpodobně i správní organizace (*Lowmiański 1970*, díl IV, 163). Tendence prodloužení bodce je jistě nápadná v čase na konci velkomoravského období (*Kavánová 1976*, 66). Úprava prodlouženého bodce mohla třeba i souviset se změnou konstrukce sedla, A. N. Kirpičnikov zobrazuje usazení jezdce v sedlech a sedlo z 9. – 10. století (*Kirpičnikov 1973*, 77, obr. 30) se značně proměnilo (došlo k prohloubení posedlí a zvýšení rozsochy) oproti předchozímu období. Noha jezdce se mohla výrazněji posunout dopředu a s kratším bodcem nemuselo dojít na patřičnou pobídku koně a tak muselo dojít k prodloužení bodce.

Ve středověku měly ostruhy význam urozenosti, vyššího statusu a rytířského řádu, jelikož vlastnit jezdeckého koně si mohl dovolit šlechtic, příslušník vládnoucí feudální třídy (*Měchurová 1980*, 189). B. Kaválová tvrdí, že ostruha ve středověku musela mít ideový obsah, který nabyla buďto svou vlastní materiální hodnotou anebo hodnotami přenesenými (*Kaválová 1976*, 61). Většina ostruh nepatří k výrobkům technologicky náročným, kromě zdobených exemplářů z drahých kovů, nebyla materiální hodnota ostruhy příliš vysoká a tím v ní nespočíval ideový obsah symbolu společenského postavení (*Kavánová 1976*, 62). Ostruhy se dávali dlouhou dobu i do hrobů. Zobrazovaly se i na náhrobcích feudálů (*Košíšová 2004*, 544). A poměrně často byly odebírány poraženým vojákům či zajatcům. R. Krajíc zdůrazňuje, že kromě upření

pozornosti na zvýraznění sociálního statusu ostruhami, je nutné se zaměřit i na nálezy vrcholně středověkých ostruh ze sociálně nižšího prostředí. Jak je tomu v jeho případě, při zpracování souboru ostruh 13. – 15. stletí z předměstí Sezimova Ústí (*Krajíc 2003*, 118). Tzv. „vysloužené ostruhy“ jsou spojeny s discipline - výchovou a správným chováním, a získány byly za prokázané skutky. Na konci této výchovy došlo k ceremoniálu pasování rytíře a kromě známého poklepání mečem na ramenech a předání meče se připínaly i ostruhy (*Hilczerówna 1956; Slivka 2002*, 597). Středověká miniaturní knížka *Summa de Vitiis* z roku 1225, jejíž autor je Vilém Peraldusa, popisuje jednotlivé části zobrazeného rytíře ve zbroji, sedlo představuje symbol křesťanství, třmen indikuje předsevzetí dobrého skutku, štít rovná se věrnost, kopí vytrvalost, ostruhy značí disciplínu a kůň je symbol dobré vůle (*Slivka 2002*, 592). V pozdně gotické básni druhé poloviny 15. století „Ritterschaft jsou ostruhy zmiňované v souvislosti s pokáním, zpovědí a pokutou (*Slivka 2002*, 597). Nohy rytíře s ostruhami měli určitý symbol vydání se na cestu, začít jízdu či boj (*Koóšová 2004*, 543). Dlouhou dobu jezdec na koni vzbuzoval respekt. Mezi koněm a jezdcem je vytvořené tzv. „bratrstvo ve zbrani – *fraternitá d’armi*“ (*Cardini 1992*, 17). Pěstoval se tzv. kult síly a zbraní, kde meč, opasek a i ostruhy hráli důležitou roli ceremoniální. Honosné ostruhy, bohatě zdobené nosila šlechta či panovník pouze na ceremoniály, nebyly využívány běžně do boje. Pouze podtrhávali celkový dojem výše postaveného s honosnou zbrojí. Honosné ostruhy na středověkých malbách jsou často umístěné na nohách rytířských světců či vítězných hrdinů (*Koóšová 2004*, 545).

4.4.4. Technologie výroby ostruh

Technologické pozorování nám může výrazně pomoci s odhalením otázky původu slovanských i středověkých ostruh na našem území. Materiál pro výrobu ostruh je ponejvíce využíváno železo a minimálně je použit bronz. V jiných oblastech se využívá kombinace dvou materiálů (např. bronzová ostruha se železným bodcem). B. Kavánová předpokládá, že použití 2 kovů je v oblasti, kde se předmět nejvíce namáhá (nýty přidržující řemen), nebylo určeno pouze k ozdobě (*Kavánová 1976*, 7). Bronzové ostruhy byly většinou odlévány vcelku, ojediněle se objevuje přinýtování a upevnění pomocí jiného kovu. Ostruhy vyrobené ze železa někdy nesou stopy po dodatečném

vsazení železného bodce. Zhotoveny byly také z jednoho kusu železa, dokladem jsou například ostruhy s háčky. J. Žak popsal, jakým způsobem byly ostruhy z jednoho kusu vyrobené (Žak 1959, 41-42, obr. 13): „*Železná tyčinka různého průřezu byla ohnuta do oblouku, odpovídajícího pozdějšímu tvaru ramen. Uprostřed byl vytažen bodec skováním přehnuté tyčinky a nakonec byly upraveny konce ramen do háčků.*“ B. Kavánová dodává, že není jisté, zda byly ostruhy s ploténkami tímto způsobem také vyhotovené. Zdá se, že byly ploténky v různých případech rozdílně upevněné, způsob připevnění máme málo doložený. Ostruhy se širokými rameny mají patrně přinýtované bodce (Kavánová 1976, 8).

Ostruha je výrobek kovářský, který byl na vysoké úrovni již v době slovanské. Zkušenosti Slované přebírali z pozdně antických dílen v Podunají a u většiny zkoumaných nálezů je doložené využití složitých technologických pochodů, pravděpodobně se vyráběly ve specializovaných dílnách (Pleiner 1967, 93-4, 138). Na Rusi jsou doloženi specializovaní řemeslníci, kteří kromě koňských postrojů vyrábí i ostruhy (Koločin 1953, 196). Z. Hilcerówna uvádí písemné zprávy o malé skupině ostružníků ze 14. – 16. století, kteří se sdružují s jinými cechy (Hilcerówna 1956, 115-116). Vyskytují se i obyčejnější ostruhy vyráběné ze železa různé kvality a některé byly vyrobené i v dílnách zaměřených na širší okruh výstroje a výzbroje (Pleiner 1962, 171). Ostruhy jsou zdobeny pomocí plastické výzdoby, tausie, vrubořezem u ostruh z bronzu, pozlacení povrchu a jeho napodobeniny v železném materiálu. Lité ostruhy jsou zdobené plasticky buďto rytím nebo v odlévací formě. Výzdoba pomocí tausie zanechá na ostruhách určité souběžné linky příčně i šikmé na osu ramene a bodce, nebo v obloučkových kombinacích, křížcích, kroužcích a klikatkách (Kavánová 1976, 9). Objevuje se u nás i kombinace těchto všech výzdobných technik. Ojedinelé použití granulace a filigránu na plátovaném povrchu představuje nález ostruh z Kolína (Lutovský 1994, 49, obr. 4). Ploténky jsou zdobené individuálně, nejčastěji mají ozdobené členění okrajů nebo plastické členění celého povrchu (Kavánová 1976, 9). Podle B. Kavánové je potřebné udělat rentgenové snímky nekonzervovaného materiálu, konzervace by se měla uskutečnit následovně, jelikož některé druhy konzervace neudrží ostruhy v zachovalém stavu a také poškozují jejich vypovídající společenskou a historickou hodnotu. Tímto způsobem jsou ostruhy solidně zpracované (Kavánová 1976, 5-6).

5. NÁLEZOVÉ SITUACE PŘEDMĚTŮ ZE STARÉ SBÍRKY

Obecně téma týkající se nálezů souvisejícími s koňmi patří na našem území k málo probádanému, především pro vrcholný středověk až novověk. Nikdo se zatím na našem území nezabýval do detailu nálezovými kontexty těchto předmětů. Často předměty pocházejí ze starých sbírek, kde nálezový kontext má informaci typu: dar od pana Fouska apod., kde ani nevíme místo nálezů. V Případě staré hradecké sbírky koňských postrojů z Muzea východních Čech podrobnosti nálezových kontextů neznáme. Sbíрка vznikala postupně z dob konce 19. století a počátku 20. století a často obsahuje náhodné nálezy bez dokumentovaných archeologických výzkumů a kontextů. Vytvořila jsem tabulky, ve kterých jsou uvedené místa nálezů, odkud předmět ze sbírky pochází a rok (pokud byl uveden). Zkratka HK představuje slovo Hradec Králové. Informace v závorkách vysvětlují dnešního umístění zastaralých výrazů, které mi poskytl Mgr. R. Bláha z Muzea východních Čech.

číslo	předmět	místo
2310_711	udidlo	HK: Malšovice dar od pana Francka
2001_709	udidlo	HK: hradby naproti dnešnímu Adalbertinu
3329_712	udidlo	HK: dům p. Jihlavce
3416_713	udidlo	Poděbrady
4093_715	udidlo	HK: Grand hotel čp. 295
4091_414	udidlo	Černilov
238	udidlo	neznámá lokalita
4874_239	udidlo	neznámá lokalita
2493	udidlo	HK: dům p. Jihlavce na ČSA
2012_230	třmen	neznámá lokalita
2011_231	třmen	Opočno
2009_233	třmen	HK: dům p. Jihlavce, čp 543
2010_232	třmen	HK: dům p. J. Bauhna, čp. 144
236	třmen	neznámá lokalita
3415_235	třmen	HK: Grand hotel čp. 295
2413	třmen	Pouchov, piletický potok
4872	třmen	neznámá lokalita

číslo	Předmět	Místo	Rok
3372_728	ostruha	Labe, u železničního mostu	1910
2006_716	ostruha	HK: Pražské předměstí	
2790_727	ostruha	HK: Lípa (asi směrem na Jičín), dar p. Stránského	
2005_719	ostruha	HK: v hradbách	
2789_736	ostruha	HK: Pražské aleje, stavba vodovodu	1911
2485_732	ostruha	HK: Divadelní (Klicperova) ulice, kanalizace	1911
2312_723	ostruha	HK: okresní stravovna, čp. 439	
2476_717	ostruha	HK: u záložního úrad (dnešní Galerie moderního umění)	
2489_733	ostruha	Hradec Králové čp. 148	
11.640_738	ostruha	Běleč, poloha Zabítý	1887
2488_726	ostruha	HK: hradby za Slezskou bránou (dnešní stará nemocnice)	
11.637_737	ostruha	Běleč, poloha Čipičárka	1887
2311_730	ostruha	HK: staré město, stavba vodovodu	
2475_731	ostruha	Třebešov - Černikovice, u Mlýnu	
2486_725	ostruha	regulace Labe	
2786_721	ostruha	HK: hradby, naproti dnešnímu Adalbertinu	
11.786_739	ostruha	HK: čp. 61, u rektorátu	
2480_724	ostruha	HK: hradby za Grand hotelem	
11.787_740	ostruha	HK: u vily prof. Viplera (u staré nemocnice)	
11.802_741	ostruha	HK: Tomkova ulice	
2787_735	ostruha	regulace Labe	6.8.1910
2775_734	ostruha	HK: hradby na Pražské straně	
3370_849	ostruha	Nový Hradec Králové, les na císařským	1912
3372_728	ostruha	HK: Labe u železničního mostu	
3373	ostruha	HK: Divadelní (Klicperova) ulice, kanalizace	1911
2487	ostruha	HK: dům p. Jihlavce, čp.543	
2496	ostruha	Hradec Králové	
2477	ostruha	Hradec Králové	
1340/05	ostruha	HK: pivovar	

čísla	typ předmětu	místo	rok
2560_395; 2558_484; 2561_485; 2559_453	podkova	HK: úvěrové domy - Hostinec na Krétě (dnešní budova Českého rozhlasu)	
2972_402	podkova	HK: Divadelní (Klicperova) ulice, stavba vodovodu	1911
2964_400; 2951_492	podkova	HK: Pražské aleje (dnešní třída Karla IV.), stavba vodovodu a kladení rour	1899; 1911
2841_404	podkova	HK: u továren, hloubení příkopu (dnešní Wonkova ulice)	1999
2724_394	podkova	HK: velké náměstí	
2998_497; 2267_490	podkova	Hradec Králové	
2708_393	podkova	HK: hradby na pražské straně (směrem k Ulrichovu náměstí)	
2695_390; 2696_3901; 2697_392	podkova	HK: Grand hotel	1903
2946_430; 2947_431	podkova	HK: Grand hotel přístavek	1911
2814_474	podkova	HK: hradby u důstojnických sadů (dnes u zimního stadionu)	1908
2729_482; 2730_498	podkova	HK: v hradbách pevnostních	
2995_447	podkova	HK: v pevnostních hradbách u Slezské brány	
2999_486	podkova	HK: u stavebního dvora (dnešní sokolovna Flošna)	
2204_487; 2205_488; 2207_489	podkova	HK: dům p. Jihlavce, čp. 556	
2973_435; 2974_436; 2975_437; 2976_438	podkova	HK: dům p. Fejgla	
2940_427; 2941_428; 2942_429; 2982_444; 2805_467	podkova	HK: regulace Orlice	
2980_442; 2981_443	podkova	HK: záložní úvěrový ústav, stavba kanalizace (dnes Galerie moderního umění)	
2985_445; 2986_446	podkova	HK: Hotel Beránek čp. 31 (vedle kostela Nanebevzetí Panny Marie)	
2996_448	podkova	Plotiště nad Labem (severní část) - dar od p. Doležala	1927
3065_451	podkova	HK: Věkoše - regulace piletického potoka	1911
3066_452	podkova	HK: Pouchov - regulace piletického potoka	
2801_466	podkova	Předměřice nad Labem - ulice Vyšehradská (p. Morávek)	1908
2908_458; 2909_459; 2913_460	podkova	Obědovice, rybník, tvrzíště	1909
2914_461; 2915_462; 2916_463; 2917_464	podkova	Kostelec nad Orlicí - regulace Orlice	12.12.1909
2859_413; 2860_414; 2853_408; 2854_409; 2855_410; 2857_411; 2870_418; 2848_406; 2869_420; 3103_433; 3016_450; 2858_412; 2886_415; 2867_416; 2868_417; 2955_419; 2847_405; 3101_432; 3104_434; 2889_499	podkova	HK: Stavba muzea	1909
2961_398; 2968_401; 2840_403; 2963_399; 2835_396; 2823_476; 2959_496; 2825_477; 2824_481; 2826_478; 2828_479; 2812_472; 2811_471; 2838_480; 2950_491; 2977_439; 2978_440; 2930_421; 2931_422; 2937_425; 3000_449; 2900_454; 2901_455; 2907_457; 2918_465; 2810_468; 2827_470	podkova	HK: Regulace Labe	1908 - 1911
2813_473	podkova	HK: regulace, mezi mosty (Pražský a železniční)	
2818_475	podkova	HK: regulace Labe, levý břeh u severního dvora (sokolská tělocvična)	
2954_493	podkova	HK: regulace Labe u mostu - Plácka	1911
2979_441	podkova	HK: regulacová Labe nábřeží	1911
2932_423; 2938_426	podkova	HK: regulace Labe od železničního mostu k nábřeží	1910
2935_424	podkova	HK: regulace Labe u elektrárny Hučák	1910
2904_456	podkova	HK: regulace Labe u důstojnických sadů (dnešní Jiráskovy sady)	
2819_469	podkova	HK: regulace Labe pravý břeh, Hostinec na Krétě	

Vlastními předměty ze sbírky nepomohu v dalším rozvoji popisu nálezových kontextů. Právě dokumentování nálezových kontextů může pomoci v dalším rozvoji při bádání u těchto předmětů a přinést do toho nové světlo. Mohli bychom vysledovat, jestli se postroje z různých sociálních prostředí od sebe odlišovaly či naopak byly jednotné.

6. VYHODNOCENÍ PŘEDMĚTŮ ZE STARÉ SBÍRKY A SROVNÁNÍ S NÁLEZY Z NAŠEHO ÚZEMÍ

Jednotlivé artefakty ze sbírky, které níže vyhodnocuji a srovnávám, uvádím pod inventárním číslem_přírůstkovým číslem pro lepší orientaci a spojení s katalogem a kresebnou přílohou, která je uvedena pod názvem (Tab.) s příslušným číslem.

6.1. Zhodnocení a srovnání udidel

Stará sbírka obsahovala celkem 9 udidel, z toho 4 stihlová a 5 pákových. Udidlo s kruhy 2001_709 (Tab. 1) má průřez udítka obdélníkový se zaoblenými rohy, napojení na kruh je hranatého tvaru. Celková délka udítka je 16,6 cm a kruhy mají v průměru 4,9cm. Druhé udidlo s kruhy 4093_715 (Tab. 1) má vytvarované udítko do šestibokého hranolu, napojení na kruh je opět hranatého tvaru. Oproti předchozímu udidlu je o něco větší, délka udítek $L = 20$ cm, kruhy jsou větší (5,8cm) a také kruhového tvaru. Obě udidla (2001_709; 4093_715) jsem přiřadila k typu 2a podle R. Krajíc (2003, 110, obr. 98) Podobné typy udidel s kruhy byly nalezeny např. na hradě Bolkov (Hejna 1962, 456, 457), na hradě Templštejn (Kouřil 1979, 131-133), v zaniklé vsi Pfaffenschlag (Nekuda 1975, 138, 143), Konůvky (Měchurová 1985, 74 – udidlo má spíše čtvercový průřez), na hradě Lopata (Novobilský 2008, 99), na nížinném hradišti Vysoká Zahrada castrum Strachotín u Dolních Věstonic (Novotný 1979, 293, opět stejný typ, pouze kruhový tvar průřezu), v lesním porostu v poloze Háj u Luže na katastru Mravín a Mentour (Vích 2013, 724) a samozřejmě v Sezimově Ústí (Krajíc 2003, 110). Na Slovensku se tento typ vyskytl např. v Krásnej nad Hronom (Polla 1986, 261, 262) nebo v Posádkách pri Gajaroch (Polla 1962a, 116, 121, 122). Udidla s kruhy jsou poměrně jednoduchá, funkční a často vyskytující se typ, který se hojně využívá i dnes. Řekla bych, že je velice problematické určit u tohoto typu udidla určité časové rozmezí. Uváděná obecná datace udidel s kruhy spadá do 13. – 15. století (Unger 1974, 196; Kouřil 1979, 113). Udidla ze staré sbírky řadím k vrcholně či pozdně středověkým nálezům. Udidlo s postranicí 3329_712 (Tab. 1) má tulejkovitý tvar, u kloubku tenký kruhový průřez a směrem k postranici se rozšiřuje, průřez udidla je obdélníkového tvaru se zaoblenými rohy, postranice ve tvaru D má kruhový průřez. Celková délka udítka je

16,2 cm a délka postranice je 13 cm. Nejblíže odpovídá Typu 4a podle R. Krajíce (2003, 110, obr. 98). Tulejkové udidlo je pokládáno za vyspělejší typ, vzniklý z udidla tyčinkového (Měchurová 1985, 74; Nekuda 1985, 135). Podobný typ postranice, jako má udidlo 3329_712 se vyskytl na zaniklé vsi Konůvky (Měchurová 1985, 72), či na hradě Rábí (Durdík 1989, 284). Výskyt tulejkového udidla máme doložen na lokalitách: Konůvky (Měchurová 1985, 72), Mstěnice (Nekuda 1985, 136, obr.192a), Pfaffenschlag (Nekuda 1975, 143), Bolkově (Hejna 1962, obr. 1:8), Semonicích (Huml 1967, tab. I.), Templštejně (Kouřil 1979, 131), Rokštejně (Mazáčková 2012, 418) a Sezimově Ústí (Krajíc 2003, 110). Na Slovensku jej známe například z lokalit Posádky u Gajar (Polla 1962a, 137) či Šariše (Slivka 1980, 259, 279). R. Krajíc (2003, 112, 114) typ 2a a 4a datoval do 14. – 15. století. Pravděpodobně tedy stihlová udidla pod čísly 2001_709, 4093_715, 3329_712 (Tab. 1) můžeme letmo datovat do 14. – 15. století. Ovšem udidla s kruhy se patrně vyskytovaly v daleko větším časovém rozsahu, tím méně zařazení do 14.-15. století nemusí být konečné. Udidlo s postranicemi pod číslem 2493 (Tab. 1) se vyznačuje oválným tulejkovým tvarem udítka a uprostřed se vyskytuje článek s rohy. Postranice je složená z podkovovité zástity a horní konec přechází do očka. Na zaniklé vsi Konůvky se našla část postranice, která se podobá postranici udidla ze staré sbírky pod č. 2493. Z. Měchurová pokládá zlomek této postranice za udidlo pákové (Měchurová 1985, 74). Obdobné udidlo je uloženo i v muzeu města Jičín. K bližší a přesnější dataci těchto předmětů by mohlo dojít až po vytvoření kvalitní typologie z většího souboru a časového rozptylu než obsahuje práce R. Krajíce (2003) a i má práce.

Páková udidla ze staré sbírky jsou po stránce morfologické velmi výrazné a každý typ je ojedinělý. Pro nedostatečný stav bádání pákových udidel na našem území se mi nepodařilo u většiny najít vhodné analogie. Pákové udidlo 3416_713 (Tab. 3) se skládá z jednoduchého dvoudílného, lomeného udítka, na kterém jsou zavěšené kuličky. Postranice na vrchní části vybíhá do očka, uprostřed má podkovovitý tvar, kde je napojena na udítka a v dolní oblasti část vybíhá v jakousi plošku s trnem a druhá část pokračuje v délce postranice, která je prohnutá do oblouku. Udidlo s kuličkami na udítka se dodnes využívá pod názvem „sněhulák“. Svou podobou je blízké k pákovému udidlu z hradu Karlštejn, které je datováno do 15. století (Petráň a kol. 1985, 752). Mírně podobné je také maďarské páce datované do 16. – 17. století (Kalmár 1971, 195,

obr. 47). Z pákového udidla 2310_711 (Tab. 3) se dochovala pouze jedna část udítka a postranice. Udítko je poměrně tenké o průměru kolem 1cm. Postranice je taktéž podkovovitého tvaru, nahoře se protahuje do očka a ve spodní části blíže k udítku je vytvarovaná do oblouku, který se narovná a pokračuje dolů rovně a na konci je ukončen očkem. Délka postranice je 18,5 cm. Podařilo se mi najít tvarově příbuzné pákové udidlo z území Maďarska, nalezené na lokalitě Visegrád a datované do 17. století (*Kalmár 1971*, 195, obr. 45). Pozoruhodné je pákové udidlo 238 (Tab. 2), které se nápadně podobá pákovému udidlu, které bylo nalezené na lokalitě Keszthely (*Kalmár 1971*, 194, obr. 41). Tento typ pákového udidla má hýbla vespod spojená tyčinkou a v oblasti napojení na stranách se vyskytují kruhy (patrně pro upevnění oteží, řemene). Na druhé straně na horní části hýbel jsou umístěné také kruhy. Udítko je jednodílné se středovým delším výčnělkem, na jehož konci je umístěn velký kruh o průměru 10,1 cm. Pákové udidlo 4091_714 (Tab. 3) má poměrně dlouhá hýbla 21cm, které jsou také spojené vespod do mírného oblouku tenkou tyčinkou. Samotné udítko je jednodílné obloukovitě vytvarované. Po celé délce hýbel se vyskytují 4 očka pro uchycení řemení. Tento typ pákového udidla je velmi ostrý pro hubu a jazyk koně, stačilo jemné zatáhnutí k manipulaci, jezdec musel dávat pozor, aby koni silným působením nezapříčinil zranění. Poslední pákové udidlo ze sbírky s číslem 4874_239 (Tab. 2) se vyznačuje zdobenými hýbly, vrchní část je zakončená očkem na tyčince a spodní část je prohnutá do oblouku se zdobením ve tvaru malých dvojitých oček. Udidlo je opět obloukovitě jednodílné. U těchto posledních dvou pákových udidel se mi nepodařilo najít vhodné podobné analogie.

6.2. Zhodnocení a srovnání třmenů

Ve staré sbírce bylo celkem 8 třmenů, z toho 5 třmenů je značně poničeno. Ani jeden z nich nejde zcela s jistotou přiřadit ke zmiňovaným typologiím (viz. kapitola dějiny bádání a typologie třmenů). Pokusila jsem se aspoň o přiřazení k podobným typům. Třmen 4872 (Tab. 7) je obdélného tvaru s čočkovitým stupadlem a závěsem ve tvaru oka, ramena třmenu mají relativně kruhový tvar a jsou po celé délce rovná. Třmen 4872 se nejvíce blíží svou podobou třmenům typu 3 podle A. Ruttkaye (*1982*, 177) a typu 10 podle A. N. Kirpičnikova (*1973*), datovanými do 9. – 11. století. Velmi nápadně

podobné třmeny s typem 4872 (Tab. 1) se našly v hrobě 248 a 477 na pohřebišti v Holiarech. Jedná se o slovansko-avarské třmeny datované do 9. století (*Čilinská 1961*, 333, obr. 11, 335, obr. 16). Třmen 3415_235 (Tab. 4) má kruhový tvar, ramena pokračují ve výčnělky pod stupadlem, tvar stupadla je protáhlý čochovitý, typ závěsu není zřejmý, kvůli špatnému dochování. Tento třmen se nejvíce podobá k typům IV od Z. Měchurové (1983, 85) a typu VI od A. Ruttkaye (1982, 177), které jsou datovány do 8. – 9. století anebo 12. – 13. století. Třmen pod číslem 2314 (Tab. 6) má zakulacený tvar s rovným stupadlem, ramena jsou stejně silná, kruhového tvaru, mírně se rozšiřují směrem ke stupadlu. Závěs je v podobě jednoduchého očka. Také tento třmen (2314) se našel na pohřebišti v Holiarech, konkrétně v hrobě 2 (*Čilinská 1961*, 326, 327, obr. 2). Jeho pravděpodobná datace by mohla být do 9. – 11. století. Třmen 2012_230 (Tab. 5) má trojúhelníkový profil ramen stejně silných po celé délce, stupadlo je formulováno do obdélného tvaru s výčnělky směrem k ramenům. Celkově je třmen trojúhelníkového tvaru s vypouklými obloučky v dolní části při přechodu ke stupadlu, závěs se nedochoval. Lehce připomíná Krajícův typ 4, (2003, 114, obr. 102) datovaný do druhé poloviny 14. století až počátku 15. století. Liší se jiným tvarem stupadla a také si nejsem jistá podobou závěsu, jelikož se nedochoval. U třmenu 2011_231 (Tab. 6) se sice dochoval závěs, ale podobu těla ani stupadla neznáme. Závěs je vytvarován do samostatného očka zasunutého v dírce na horní hřbetní části, kde je ukončen knoflíkem proti zpětnému vysazení. Ramena třmene se silně rozšiřují ke konci směrem ke stupadlu dolů. Blíží se malinko k typu 3 podle A. Ruttkaye (1982, 177), datovaný do 2. poloviny 10. století. Třmen 2010_232 (Tab. 5) se sice dobře dochoval, ale i tak nezapadá do vytvořených typologií. Vyznačuje se oválným tvarem, stupadlem čochovitého tvaru, ramena jsou zakulacená, v průřezu subtilně oválná a v oblasti stupadla vybíhají výčnělky na spodní straně. Závěs třmene je vytažen směrem nahoru trojúhelníkovitě do tvaru špičky, otvor pro příčku má obdélníkový tvar s předsunutým obdélníkovým výčnělkem. Nápadně se podobá typům ze Staré Rusi, ale pouze celkovým vzhledem, v detailech se od Kirpičnikových typů (1973) liší, takže jej nelze přiřadit ke konkrétnímu typu. Mohlo by se jednat o formu domácí výroby z našeho prostředí ovlivněním z východu. Kirpičnikovy typy podobného vzezření jsou datovány do 12. – 13. století (*Kirpičnikov 1973*, 43-46). Třmen 2009_233 (Tab. 7) pro své špatné dochování není možné určit, ovšem zajímavé je jeho oválné stupadlo, které je uprostřed

rozděleno tordovanou příčkou. Poslední třmen 236 (Tab. 4) se sice také poměrně dobře dochoval, ale nezapadá do vytvořených typologií. Pro jeho klasický pravidelný tvar, podobný dnešním typům bych ho spíše řadila do pozdního středověku či novověku, ale nelze to brát za konečné stanovisko. Pouze u třmenů 2314 (Tab. 6) a 4872 (Tab. 7) se mi podařilo najít tvarově podobné analogie z pohřebiště v Holiarech (*Čilinská 1961*, 326, 327, obr. 2, 333, obr. 11, 335, obr. 16 a 344). Třmeny ze staré sbírky ani jeden nezapadají k vytvořeným typům z typologie od A. N. Kirpičnikova (1973), A. Ruttkaye (1982) ani od Z. Měchurové (1983). Pro nedostatečné zpracování třmenů na našem území se mi nepodařilo třmeny analogicky zařadit a srovnat s jinými nálezy. Nicméně tyto typy jsem popsala, nakreslila a doufám, že při dalším bádání týkajícím se třmenů zapadnou ke konkrétním typům.

6.3. Zhodnocení a srovnání ostruh

Stará sbírka obsahuje celkem 29 ostruh s různou datací. Nejvíce je ostruh s kolečky, celkem 16, z toho 7 z nich obsahují kolečka (2006_716; 2488_726; 2775_734; 2787_735; 2789_736; 2477; 2496) a zbytek tvoří 8 ostruh (2786_721; 2480_724; 2486_725; 2311_730; 2489_733; 11.637_737; 11.640_738; 11.802_741) s dochovanou pouze vidlicí a 1 dochované kolečko (2487). Další typy ostruh mají bodce vymodelované do různě tvarovaného hrotu, zastoupeny jsou v počtu 8 kusů (2476_717; 2312_723; 3372_728; 2485_732; 3370_849; 1340/05; 3372; 3373). Dvě ostruhy s čísly 2005_729 a 2475_731 i přes dobré dochování nezapadají do vytvořených typologií, díky svým ojedinělým tvarům. A poslední 3 typy (2790_727; 11.786_739; 11.787_740) jsou silně porušené a nelze je proto lépe vyhodnotit. Všechny ostruhy jsem zařazovala do vzniklých typologií, především od polské badatelky Z. Hilczerówny (1956), ruského badatele A. N. Kirpičnikova (1973), A. Ruttkaye (1976), T. Drobného (1995), R. Krajíce (2003) a P. Koóšové (2004; 2007). Na základě zařazení do vyjmenovaných typologií a srovnání jsem se pokusila ostruhy ze staré sbírky datovat. Jak jsem již zmiňovala v kapitole nálezové kontexty staré sbírky, nemohu porovnat dataci určenou po stránce morfologické s nálezovou situací a kontextem, jelikož stará sbírka obsahuje pouze informace z místa nálezů, popřípadě roku.

Největší zastoupení ve staré sbírce mají ostruhy z 13. – 14. století a 15. – 16./17. století. Vyskytují se i ostruhy již od konce 10. – 11. století a to konkrétně 3370_849 (Tab. 10), 3372 (Tab. 9) a 3373 (Tab. 10). Jedná se o ostruhy s rovnými rameny, oblouk ramen je vytvarován do písmene U, úchyty mají podobu ploténky se dvěma očky a bodec je vytvarován do hrotu, který je u každé z nich malinko jiného průřezu. Ostruha s číslem 3373 má bodec s kratším krčkem s délkou 2,7 cm, kdežto u ostruh 3372 a 3370_849 je krček delší, a to 4,5 a 4,3 cm. Jejich naměřené hodnoty celkové délky nejsou také stejné (viz katalog ostruh), ostruha 3070_849 je největší, její délka činí 15,8 cm, rozpětí ramen 8,6 cm a délka bodce je 4,3 x 2 cm. Podobné typy k ostruhám ze staré sbírky s číslem 3370_849 a 3373 se našly například na hradišti Vysoká Zahrada u Dolních Věstonic (*Novotný 1979*, 292, tab. 5) či v Brně-Polní (*Zapletalová 2009*, 195, obr. 3). Ostruha s číslem 3372 má podobné analogie také na hradišti Vysoká zahrada u Dolních Věstonic, ale i v Litoměřicích, v Opoli-Ostrówku a jeden kus je uložen v muzeu hlavního města Prahy (*Novotný 1979*, 292, tab. 5; *Zápotocký 1973*, 13, obr. 4:4, 5:4; *Wachowski 1984*, 47-48, obr. 29 a, c; *Petráň a kol. 1985*, 756). Datace ostruh z uvedených lokalit spadá spíše do 11. - 12. století. Podle typologie A. Ruttkaye (1976) ze Slovenska a Z. Hilczerówny (1956) z Polska zapadají do typů z 10. – 11. století. Je tedy možné, že tento typ se u nás mohl vyskytovat již v 10. století, ale rozšířil se až v 11. – 12. století.

Do 11. – 12. století jsem zařadila ostruhy pod čísla 2312_723 (Tab. 11), 3372_728 (Tab. 13), 2485_732 (Tab. 10), které se vyznačují půdorysem ramen ve tvaru U, u dvou z nich je dochován úchyt ve tvaru ploténky se dvěma očky, ovšem v jednom případě ramena nasedají přímo na střed mezi dvě očka (3372_728) a ve druhém případě jsou ramena přidělané k jednomu konci oka a druhé oko je situované vedle horizontálně (2312_723). Bodce jsou ve formě hrotu, který oproti předchozímu typu nesedí na delším krčku, ale je umístěn přímo na ramenu ostruhy. Z ostruhy 2485_732 se dochoval pouze bodec a na základě jeho tvaru jsem ostruhu takto přiřadila (11. – 12. století). Analogie k ostruze 2312_723 pocházejí opět z hradiště Vysoká Zahrada (*Poullík 1948/50*, obr. 117). Podobné typy jako ostruha s číslem 3372_728 se nachází ve Svinici u Košic, v hrobě č. 2 na lokalitě Pokrzywica Wielka a v muzeu v Praze (*Čaplovič 1999*, 53, obr. 8; *Janowski – Kurasiński 2003*, 664, obr. 10; *Petráň a kol. 1985*, 756). Pro ostruhu 2485_732 známe příbuzné typy z hradiště Vysoká Zahrada u Dolních Věstonic,

z Hrádku u Čáslavi či z Levého Hradce (*Novotný 1979*, 292, tab. 5; *Čermák 1904*, 37, tab. 8; *Niederle 1893*, 643, obr. 437-9). Datace ostruh podle zmíněných lokalit se různí 10. - 11. století a 11. – 12. století. Podle morfologických tvarů zapadají do 11. – 12. století. Pouze dvě ostruhy spadají do 12. – 13. století, a to 2476_717 (Tab. 10), 1340/05 (Tab. 9) jejich ramena již nejsou rovná, ale zahnutá do oblouku, půdorys ramen již není ve tvaru čistého písmene U, spíše se blíží V a to pouze u ostruhy 2476_717, jelikož druhá ostruha 1340/05 má poničen celkový rámec. Úchyty jsou v podobě kruhu, v jednom případě (2476_717) je utvořena kruhová dírka, která se dále vyskytuje po delší dobu (12. – 17. století). Bodce jsou rozdílné, u ostruhy 2476_717 je bodce vytvarován do hrotu a mezi ním a rameny je oválná plná příčka z obou stran ještě ohraničená páskou, ostruha 1340/05 má bodce v podobě několika úhelného hrotu. Blízké typy s ostruhami 2476_717 a 1340/05 pocházejí z hradu Rokštejn, z Hrádku u Čáslavi a z Levého Hradce (*Mazáčková 2012*, 402, obr. 244; *Čermák 1904*, 37, tab. 8; *Niederle 1893*, 643, obr. 437-9). Datace relativně koresponduje s daty z lokalit a typologií.

Celkem 6 ostruh s čísly 2006_716 (Tab. 10), 2480_724 (Tab. 11), 2311_730 (Tab. 13), 2489_733 (Tab. 14), 2775_734 (Tab. 14), 11.802_741 (Tab. 15) jsem zařadila do období 13. – 14. století, kdy je pozorovatelná výrazná změna na ostruhách. Ramena se začínají prohýbat, ve 14. století prohnutí vrcholí, nastupuje nový tvar bodce a to vidlice s kolečkem. Kolečko se nám zachovalo pouze u dvou případů (ostruhy 2006_716 a 2775_734), bodce směřuje nahoru. Ostatní mají dochované pouze kratší vidlice a také směřují nahoru. U všech z nich se vyskytuje jednoduchý úchyt s očkem, pouze ostruha 2480_724 má zdobenou ploténku z vnější strany v podobě květiny rozdělené do šesti částí, bodce u toho typu směřuje rovně a objevuje se na něm plastická výzdoba v podobě malých vývalků. U ostruhy 2489_733 se na ramenu vyskytuje jemná plastická výzdoba v podobě vlnek. Všechny typy ramen jsou vytvarovány do půdorysu písmene V. Analogie podobných typů známe ze Skalky nad Váhom, z Moldavské jeskyně, Košic, z úvozové cesty v poloze Háj u Luže, z hradu Bítov, z Moravského zemského muzea v Brně (*Hanuliak-Nešporová 2001*, 339, obr. 9; *Hunka-Soják 2008*, 453, obr. 7; *Rusnák 2009*, 403, obr. 8; *Vích 2013*, 715, obr. 6; *Měřínský – Plaček 1989*, 236, obr. 5; *Mazáčková 2012*, 411, obr. 249). Ostruhy s čísly 716 a 724 mají své příbuzné tvarové analogie na hradě Rokštejn (*Mazáčková 2012*, 402, obr. 243).

Analogie ostruh 2311_730 a 2489_733 pocházejí z lokalit Rokštejn, Mstěnice, Lichnice, Bystřec, z obléhacího tábora Lopata, z Přítluk, Karlštejna a z muzea Vysočiny Třebíč (Mazáčková 2012, 402, obr. 243, 407, obr. 245; Nekuda 1985, 137, obr. 193: g, o; Frolík 2002, 403, obr. 3:3; Belcredi 2006, 371, tab. XLVI; Novobilský 2008, 91, obr. 99:1; Novotný 1971, 150-151, tab. 22: neúplná ostruha se zlomkem kolečka; Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 218, obr. 140:2 - vidlice zahnutá dolů; Mazáčková 2012, 411, obr. 249).

Do 14. – 15. století jsem zařadila ostruhy 2488_726 (Tab. 12), 2005_729 (Tab. 13) a 11.637_737 (Tab. 15), každá je malinko odlišná. Ostruha 2488_726 se vyznačuje mírnějším prohnutím, ramena jsou ve tvaru širšího V, úchyt se nedochoval a bodec má prodlouženou vidlici směřující mírně dolů s výrazně velkým kolečkem dlouhým přes 4 cm. Ostruha 11.637_737 je vzhledově blízká předcházející, půdorys ramen je spíše tvaru U, ramena se rozšiřují do šířky a v průřezu vytváří tenký ovál. Úchyt je v podobě vertikální ploténky se dvěma malými očky nesouměrně proraženými. Bodec má také dlouhou vidlici s mírným sklonem dolů, kolečko není dochované. Ostruha 2005_729 je velmi netypická, její bodec je rozdělen do dvou vybíhajících hrotů (dochoval se pouze jeden) obloukovitě prohnutých, odděleny od ramene jsou pomocí 3 pásků. Díky výrazně prohnutým ramenům a ostřejšímu půdorysu ramen ve tvaru V jsem ostruhu sice zařadila do 14. – 15. století, ale nenašla jsem k ní podobné analogické typy. Příbuzné tvary ostruh 2488_726 a 11.637_737 pochází z lokalit: Tábor, Rokštejn, Klučov, Lelekovice, Mstěnice, Sezimovo Ústí, Tepenec, Kaltenštejna, Nedakonic a Svídnice (Drda 1978b, 83, obr. 6; Mazáčková 2012, 405-406, obr. 245; Kudrnáč 1973, 122-123, 125, obr. 15:4,5; Unger 1999, 128, obr. 143: 1, 6, 129, obr. 144: 1-2; Nekuda 1985, 137, obr. 193: g, o, p; Krajíc 2003a, 93, tab. 103; Burian 1982, 25, č. 207-70; Brachtl 1995, 13; Žákovský 2011, 505; Čaplovič 1983, 387).

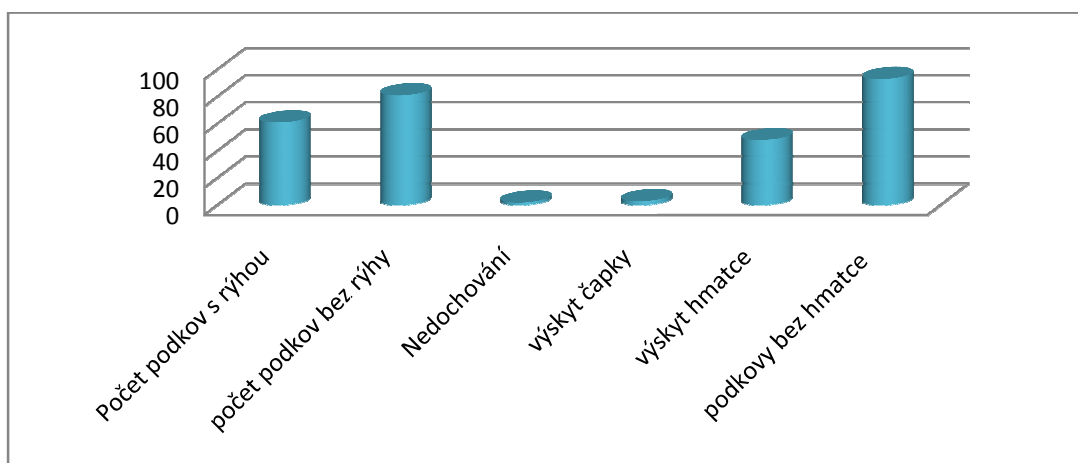
Další velké zastoupení ostruh je pro období 15. – 16./17.století kde patří ostruhy 2486_725 (Tab. 12), 2787_735 (Tab. 14), 2789_736 (Tab. 14), 11.640_738 (Tab. 15), 11.786_739 (Tab. 15), 2496 (Tab. 9). Ostruha 11.786_739 je špatně dochovaná, neznáme přesnou podobu bodce a úchytu, zařadila jsem ji podle tvarování ramen, jež má rovná a ve spodní části přes oblouk přechází do úchytu. U ostatních ostruh s kolečky již nejsou jejich ramena tak výrazně prohnutá jako u předchozích ostruh (ze 14. - 15. století), převažují rovná ramena, půdorys ramen je spíše ve tvaru U. Ostruha 2496 je

z této skupinky nejstarší a jako jediná vykazuje ještě mírné prohnutí ramen, také půdorys je stále ostrý ve tvaru V, úchyt je konstruován v podobě ploténky se dvěma otvory a bodec má protáhlou vidlici téměř v rovině s usazeným velkým kolečkem se 16-ti paprsky s délkou 6,3 cm. Ostruhy 2787_735 a 2789_736 se nápadně podobají, jejich ramena jsou rovná a půdorys ve tvaru U, na délku ramen jsou poměrně malé, kolem 5-6 cm, bodec je delší a směřuje rovně. Kolečka mají přidělané rozdílným způsobem, v jednom případě jde o menší silnější vidlici s kolečkem (2789_736) a u druhé ostruhy krček a kolečko tvoří jeden celek (2787_735). Úchyt u ostruhy 2789_736 vychází přímo z ramen prodloužením a je ukončen do špičky, uvnitř se nachází malá dírka. U druhé ostruhy úchyt vystupuje po vnější straně z ramene ve tvaru knoflíku. Ostruha 11.640_738 je zajímavá pro svou plastickou výzdobu na horním vnějším okraji ramen, přímo v oblouku, v podobě vývalků. Analogie ostruhy z číslem 2789_736 pochází z hradu Rábí, kde ji T. Durdík datoval do 16. – 17. století (1989, 285, 289, obr. 2). Příbuzné typy s ostruhou 2496 známe z Levic Baratky, Rokštejna, Klučova, Lelekovic, Sezimova Ústí a Tepence (Habovštiak 1960, 358; Mazáčková 2012, 405-407, obr. 245; Kudrnáč 1973, 122-123, 125, obr. 15:4,5; Unger 1999, 128, obr. 143: 1, 6, 129, obr. 144: 1-2; Krajíc 2003a, 93, tab. 103; Burian 1982, 25, č. 207-70). Ostruhu s číslem 2477 (Tab. 9) se mi nepodařilo přesněji datovat než do 14. – 16. století. Ostruha má ramena ve tvaru širšího V a od oblouku k úchytu se zužují, na konci přecházejí v oblouk, který se stáčí do úchytu, ten má tvar obdélné ploténky se dvěma otvory. Na profilu ostruhy vidíme na vrchu ramene vyčnívající krátký trn směřující nahoru nalevo a naproti tomu směřuje napravo delší vidlice s kolečkem se šesti paprsky. V úchytech se dochovaly přezky, které zapadají do typů 3 a 4 podle R. Krajíce (2003, 121). Také u ostruhy 2311_730 (Tab. 13) se dochovala přezka obdélníkového tvaru. Věrná kopie ostruhy 2477 byla nalezena na hradě Šemberk, která měla stejně tak dochované přezky. Autory byla datována do 15. století (Durdík – Valentová 1996, 229-230, obr. 1). Další analogie pocházejí například z Křivokláta či Rokštejnu (Petráň a kol. 1985, 756; Mazáčková 2012, 405). U ostruhy 2790_727 (Tab. 12) se nedochoval bodec, nejsem si jistá, jestli je možné ostruhu zařadit do 13. anebo 15. století. Ramena jsou mírně prohnutá, úchyt ve tvaru ploténky se dvěma očky. Podle naznačeného trnu, který se později v 15. století postupně zvětšuje, by se spíše mohlo jednat o 15. století. Na základě tvarování ramen ji můžeme analogicky srovnat s lokalitami Rokštejn, Klučov,

Lelekovice, Mstěnice, Sezimovo Ústí a Tepenec (*Mazáčková 2012*, 405-406, obr. 245; *Kudrnáč 1973*, 122-123, 125, obr. 15:4,5; *Unger 1999*, 128, obr. 143: 1, 6, 129, obr. 144: 1-2; *Nekuda 1985*, 137, obr. 193: g, o, p; *Krajíc 2003a*, 93, tab. 103; *Burian 1982*, 25, č. 207-70). Poslední ostruha ze staré sbírky ještě nezmiňovaná nese č. 2487, která se dochovala pouze v podobě většího kolečka dlouhého 6,1 cm, možná datace spadá do 13. – 16. století.

6.4. Zhodnocení a srovnání podkov

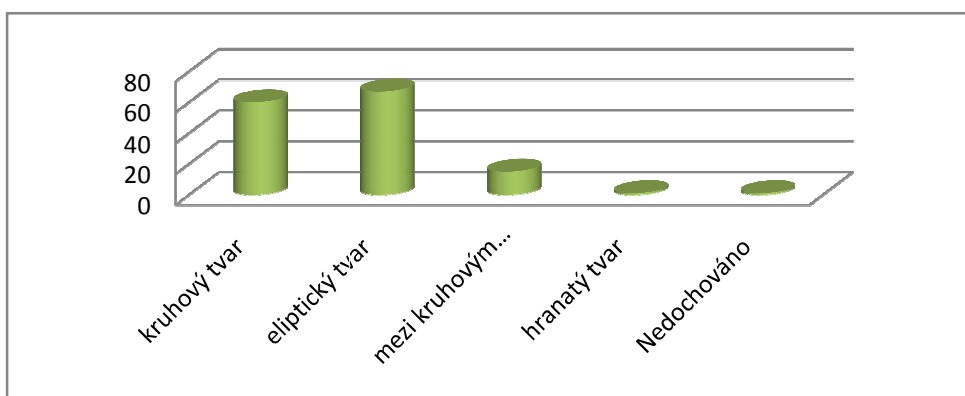
Stará sbírka obsahovala celkem 144 podkov různých tvarů. Z celkového počtu se u 61 podkov vyskytovala rýha, tedy 81 podkov se rýha neobjevila. Hmatec se vyskytl pouze ve 48 případech a čapka pouze u 3. Souhrnně můžu říci, že podkovy ze sbírky převažovaly bez rýhy a bez hmatce (viz. Graf. I.).

Graf. I: výskyt rýhy, hmatce a čapky

V grafu II. pozorujeme tvary podkov ze sbírky. Nejvíce podkov je eliptického tvaru a o něco méně kruhového tvaru. Celkem 15 podkov má napůl tvar eliptický a kruhový. Vyskytl se zde i tvar hranatý (podkova 3016_450, Tab. 39), patrně nejde o podkovu koňskou, ale určenou pro dobytek. Pro tuto podkovu zvláštního tvaru jsem nenašla podobné analogie, nezapadá tvarově do uváděných podkov pro volky. Ovšem je možné, že je to způsobeno pouze stavem bádání. Jak jsem již zmiňovala v kapitole 4.3.2. (Popis a využití podkov), pravidelná kopyta mají eliptický tvar na zadních nohou koně a kruhový tvar představuje přední nohy. Napůl kruhový a eliptický tvar může

poukazovat na nepravidelný tvar kopyta, poškození podkovy těsně po skončení její funkce anebo se deformovala až při archeologizaci.

Graf. II: Tvary podkov

Soubor podkov jsem rozdělila podle celkového vzhledu do 8 skupin s několika variantami (Tab. 44). Dále jsem vyčlenila 18 typů ozubů (Tab. 42), které se buď stále opakovaly anebo se vyskytovaly pouze jednou. Pár typů se shoduje s tvary ozubů od D. Šaurové (1979), P. Baxi (1982) a R. Krajíce (2003):

- Typ 3 – Baxův typ 5, Krajícův typu 5a
- Typ 6 – Šaurové typ 13, Baxův typ 7
- Typ 8 – Šaurové typ 12, Baxův typ 3
- Typ 9 – Šaurové typ 7, Baxův typ 9
- Typ 11 – Baxův typ 1
- Typ 13 – Šaurové typ 16

Celkem 18 podkov mělo na každém rameni jiný tvar ozubů. Na 6 podkovách jsem zpozorovala patrně podkovářské značky, ve tvaru L, I, vytačeného obdélníka, ležatého C a tvar C. Na 2 tvarově stejných podkovách se vyskytly na straně kopytní pravidelné drážky, které mohou dokládat úpravu podkovářem při nasazování podkovy. Mohlo by se jednat o pravou a levou podkovu u jednoho koně, ale tuto tezi vyvrací nálezové okolnosti. Každá podkova byla nalezena na jiném místě. Podkova s číslem 2869_420 (Tab. 35) většího rozměru měla širší zdobený hmátec pomocí protnutých rýh.

Některé mnou vyčleněné skupinky se podobaly typům ve vytvořených typologiích pro Slovensko od P. Baxi (1981; 1982) a pro Polsko od J. Kaźmierczyka (1978). Každá skupina je zastoupena určitým počtem podkov. Čtyři podkovy nezapadají do vyčleněných skupin, a jelikož jsou to pouze 4 kusy, tak jsem pro ně nevytvořila kategorii. Jedná se o podkovy 3016_450; 2857_411; 3447_382; 2909_459. První

podkovu hranatého tvaru 3016_450 (Tab. 39) jsem již zmínila výše. Podkova 2857_411 (Tab. 25) se velmi špatně zachovala a kvůli jejímu stavu se mi ji nepodařilo zařadit. Velmi dobře zachovalá je naopak podkova 3447_382 (Tab. 25), kdy se její ramena vyznačují štíhlým tvar, ozub je kvadratický, typ 3 (Tab. 42) a ve spodní části je viditelný hmátec, který není vystouplý, ale pouze zvýrazněný. Podle výskytu čapky jde patrně o podkovu novověkou, i podle stavu zachování. Podkova s číslem 2909_459 (Tab. 37) svým vzhledem přímo zapadá do skupiny orientálních podkov typ IV, vyčleněných P. Baxou (1981, 427), který je častý především na J Slovenska, ale také v Maďarsku či na Balkáně. Vyznačuje se deskovitým tvarem s otvorem uprostřed a okrouhlými otvory po stranách (4+4). Jak jsem již psala v kapitole 4.3.1. (Dějiny bádání a typologie podkov), je tato podkova typu IV spjata s pohyby Turků (Baxa 1981, 439). K tomuto typu se mi nepodařila najít stejná analogie z Čech.

Podkovy ze skupiny I patří patrně k nejstarším typům ze sbírky, jelikož je jejich okraj mírně zvlněný, který je pokládán za typický znak u podkov staršího data, dokonce již v době laténské. Podkovy v této skupině jsou menší velikosti, kruhového tvaru, ale v detailech se trochu odlišují. Dvě vykazují na povrchu ramen známky zvlnění (2947_431 – Tab. 36; 2557_378 – Tab. 19). Podkovy 2838_480 (Tab. 30) a 2878_367 (Tab. 21) sice nemají zvlněný okraj, ale díky malé velikosti a srovnáním s nálezy stejných typů z nížinného hradiště Vysoká Zahrada u Dolních Věstonic jsem je zařadila do skupiny 1. Pro tuto skupinku jsou typické ozuby 11, 12 (Tab. 42). Podkovy skupiny I zapadají k typům I/1; II/1,2; III/1 a III/2 podle J. Kaźmierczyka (1978, 45, 48-49, 50, 54-55, 43, 29), které datuje do 11. – 13. století. Podle typologie P. Baxi spadají do jeho typu I, tzv. keltské podkovy datované od 9. století do 14. století (Baxa 1981, 426). Analogicky stejné typy se vyskytovaly na lokalitách: hradiště Vysoká Zahrada u Dolních Věstonic, Šariš, Nitra – Šindolka, v poloze Háj u Luže (ka.úz. Mravín a Mentour), Sezimovo Ústí, Stará Kouřim a Sousedovice (Novotný 1979, 288 tab. 1; Baxa 1982, 496, obr. 2; Fusek 2008, 35, obr. 7; Vích 2013, 709, obr. 2; Krajíc 2003a, 84, 89, tab. 94, tab. 99; Šolle 1966, 118, obr. 58:13; Beranová 1970, tab. I:2, tab. I:3). Datace ze zmíněných lokalit spadá hlavně do 11. – 12. století, s výskytem až do 14. století. Skupinu I mohu rámcově datovat od raného středověku do vrcholného, kdy patrně postupně mizí.

Skupinu II zastupují pouze 4 typy podkov ze staré sbírky, 3101_432 (Tab. 36), 2899_377 (Tab. 23), 3426_381 (Tab. 25) a 2942_429 (Tab. 35). Podkovy jsou už většího rámce, na délku kolem 10 – 12 cm, ramena mají širší oproti předchozí skupině a ozuby jsou jednoduše zahnuté typ 9 (Tab. 42). Podle jejich celkového tvaru se podobají typu IV/2 podle J. Kaźmierczyka (1978, 75-77) a typu II, tzv. germánské podkovy podle P. Baxi (1981, 427, obr. 3). J. Kaźmierczyka (1978, 75-77) datuje tento typ do 14. – 15. století. Podle M. Beranové je podkova známa od doby laténské a také u Slovanů v 10. – 12. století (Beranová 1970, 16, tab. I). P. Baxa tvrdí, že se tento typ vyskytuje od 9. – 19. století (Baxa 1981, 421). Podobné typy se našly například v Konůvkách, Košicích, Tepenci a Mstěnici (Šaurová 1979, 299, obr. 2; Rusnák 2009, 398, obr. 4; Vránová – Vrána 2012, 740, obr. 3; Nekuda 1985, 139-135), kde se jejich datace pohybuje mezi 13. – 15. století.

Podkovy, které jsem zahrnula do skupiny III a IV zapadají do typu III podle P. Baxi (1981, 427, obr. 3). Jedná se o tzv. španělské podkovy, které jsou dávány do spojitosti s pohybem španělských žoldněrských vojsk (Gross 1850, 16). Je ale možné, že se jedná o domácí typy, jelikož je tento typ poměrně hojně rozšířen i mimo nálezy ze staré sbírky. Podkovy skupiny III mají tenká ramena mírně se sbíhající k sobě, s ozuby šikmo směřujícími. Častý je výskyt rýhy. Pro IV skupinu je typický ostřejší úhel v oblouku ramene (skoro zlom), ozuby jsou stejně tvarované jako u skupiny III, ovšem nevyskytuje se zde rýha. P. Baxa svůj typ III dělí na dva podtypy, kdy je podle něj podtyp 3 starší než podtyp 4 (1981, 435, obr. 12). Podkovy ze skupiny IV lze srovnat s Baxovým podtypem 3. K mladšímu Baxovému podtypu 4 řadím podkovy ze skupiny III. Mnou vyčleněná Skupina III zahrnuje i variantu III a, která se liší v tloušťce ozubu. Ve skupině III a IV se vyskytují ozuby typu 1, 6, 8 a pod typ 3a (Tab. 42). Obě skupiny III a IV se podobají typu VI/2 (Kaźmierczyk 1978, 90, obr. 26, 91, obr. 27). Datace těchto typů spadá podle P. Baxi do 11. – 13. století (Baxa 1981, 431) a podle J. Kaźmierczyka do 2 poloviny 13. – 15. století, s výskytem i v 16. století (Kaźmierczyk 1978, 100, 103). Podkovy ze III skupiny jsou poměrně hojně zastoupeny na našem území, nalezeny byly například v Konůvkách, na hradě Šariš, ve Svinici u Košic, v poloze „Sádky“ v Nedakonicích, Templštejně, Lelekovicích, Mstěnicích, Pfaffenschlagu, Tepenci, Bystřici a v Sezimově Ústí (Šaurová 1979, 299, obr. 2; Baxa 1982, 496, obr. 2; Čaplovič 1999, str. 44, obr. 1, 52 obr. 7; Žákovský 2011, 500, 502,

obr. 7; *Kouřil 1979*, obr. 2:3; *Unger 1999*, 124; *Nekuda 1985*, 139-135; *Nekuda 1975*, 142-143; *Burian 1984*, 15; *Vránová – Vrána 2012*, 740, obr. 3; *Nekuda 2007*, 145, obr. 138; *Krajíc 2003a*, 85, 86, 90, tab. 95, 96, 100). Podkovy z těchto vyjmenovaných lokalit jsou datované do 13. – 15. století s možným výskytem až do 17. století. Podkovy z varianty III a se vyskytovaly ve Zlatých Moravcích, Skorošici, Košicích, Tepenci a Sezimově Ústí (*RuttKayová – RuttKay 2002*, 456, obr. 10; *Kouřil – Prix 2008*, 176, obr. 4; *Rusnák 2009*, 398, obr. 4; *Vránová - Vrána 2012*, 74, obr. 3; *Krajíc 2003a*, 88, 89, tab. 98, tab. 99). Vyskytují se až od 14. Století. Je možné, že podkovy z varianty III a se vyvinuly ze skupiny podkov III. Tvarově podobné typy se skupinou IV pocházejí z lokalit Konůvky, Šariš, Košice a Sezimova Ústí (*Šaurová 1979*, 299, obr. 2; *Baxa 1982*, 496, obr. 2; *Rusnák 2009*, 398, obr. 4; *Krajíc 2003a*, 88, 89, tab. 98, tab. 99). Datace je stejná jako u skupiny III a varianty III a.

Pátou skupinu zastupují podkovy stejných tvarů jako podkovy u skupiny IV, liší se pouze tvarem ozubu, typy 7 a 16 (Tab. 42). Často má podkova na každém rameni jiný tvar ozubu. To svědčí o deformaci kopyta, kdy na jedné straně mohlo být poraněné anebo zde chyběla část rohoviny kopyta. Podkovář proto vyhotovil ozuby tak, aby měl kůň kopyto souměrné a v rovině. Patrně se tedy jedná o stejné podkovy se IV skupinou. Příbuzné typy byly objevené v Konůvkách, na hradě Šariš, v Košicích, v okolí hornických pracovišť v Kozích Horách, na tvrzišti Rakov, ve Pfaffenschlagu a v Sezimově Ústí (*Šaurová 1979*, 299, obr. 2; *Baxa 1982*, 496, obr. 2; *Rusnák 2009*, 398, obr. 4; *Doležal – Korený – Kypta 2004*, 676, obr. 6; *Skála – Waldhauser 2000*, 312, obr. 4; *Nekuda 1975*, 142-143; *Krajíc 2003a*, 88, 89 tab. 98, tab. 99). Datace skupiny V spadá také do vrcholného až pozdního středověku, jako skupina III, IIIa a IV.

Skupina VI zahrnuje větší podkovy se silnějšími rameny po celé délce a s jednoduchými ozuby typu 2, 3, 3a (Tab. 42). Vyčlenila jsem ještě variantu VI a zahrnující podobné tvary, ale větších velikostí (kolem 13 – 16 cm) a eliptického tvaru s ozuby typu 2, 3, 3a, 4, 5 a 11 (Tab. 42). Často se u obou objevují rozdílné ozuby na ramenech jedné podkovy. Otvory pro podkováky jsou po 3 či 4 na jedné straně a mají spíše čtvercový tvar až mírně obdélný (především u varianty VI a) tvar. U těchto typů se již vyskytuje hmatec, rýha se objevuje pouze občasně jen u varianty VI a. Podkova ze skupiny VI s číslem 2977_439 (Tab. 34) se trochu odlišuje, okraj podkovy je mírně zvlněn a vyskytuje se u ní rýha. Skupina VI se až nápadně podobá skupině II, je možné,

že vzešla právě ze skupiny II. Podobný typ podkovy se našel například v Konůvkách (Šaurová 1979, 299, obr. 2), kde byly datovány do 13. – 15. století (Šaurová 1979, 300).

Ve skupině VII se vyskytují podkovy se širokými rameny, která se zužují na konci u ozubů. Podkovy ve variantě VII a nemají tak výrazné zúžení jako typy ze skupiny VII, vyskytují se u nich ozuby typu 2, 3, 5, 9, 10, 11 a 12 (Tab. 42). Ve skupině VII jsou zastoupeny ozuby typu 2, 3, 4, 5, 5a, 11 a 18 (Tab. 42). Často jsou otvory pro podkováky umístěné po 4 na jedné straně, vyskytuje se zde rýha i hmatec. Skupina VII se podobá podkovám z hradu Šariš, které P. Baxa spojuje s Turky (Baxa 1982, 496-497, obr. 1). Typické je pro ně právě zúžení směrem k ozubu až do podoby špičky. Podle P. Baxi (1982, 497) se jedná o domácí výrobu ovlivněnou tureckou podkovářskou tradicí. Datace tohoto typu podkovy na severu Karpatské kotliny je do druhé poloviny 16. - 17. století (Novotný 1965). Podobné typy se dále našly v Sobôtce (Drenko 1969, obr. 3). Příbuzní zástupci pro variantu VII a pocházejí z lokalit Šariš, poloha „Sádky“ v Nedakonicích, poloha Háj u Luže (kat.úz. Mravín a Mentour), Zabrušany, Staré Město a Sezimovo Ústí (Baxa 1982, 496, obr. 2; Žákovský 2011, 500, 502, obr. 7; Vích 2013, 710, obr. 3; Beranová 1970, tab. I; Hrubý 1965, 248, 322; Krajíc 2003). Datování na základě nálezů ze zmiňovaných lokalit se pohybuje od 14. století do 17. století.

Podkovy v VIII skupině jsou vytvarované stejně jako podkovy ze skupin III, IV a V. Jejich ramena jsou menší vytvarovaná do obloučku a konce ramen směřují dovnitř. Stejně jako u předchozích označených skupin (III, IV, V) je zde umístěná rýha a nevyskytuje se hmatec. Liší se pouze tvarem ozubů a to typem 5 a 5a (Tab. 42). Analogie k tomuto typu se našly v Konůvkách, zaniklé vsi Bzík, na hradě Starý Herštejn, ve Pfaffenschlagu, v Bystřici, Sezimově Ústí, Tepenci a Kartouzce (Šaurová 1979, 299, obr. 2; Vařeka – Holata – Přerostorvá - Švejnoha 2008, 93, obr. 8; Procházka 1989, 216, obr. 1; Nekuda 1975, 142-143; Nekuda 2007, 145, obr. 138; Krajíc 2003a, 87, 89, tab. 99, tab. 97; Burian 1984, 14, 16).

7. ZÁVĚR

Kůň byl dříve neodmyslitelným pomocníkem člověka a podílel se i na utváření našich dějin. Má práce je zaměřená na artefakty spojené s koňmi, které nejsou na našem území příliš zpracované, nebo někdy dokonce jakékoliv zpracování úplně chybí. Rozhodla jsem se, že se to pokusím napravit a svou DP přispět k tomuto tématu a vyplnit tak mezeru v tomto nepřilíš probádaném oboru. Dopomohly mi k tomu předměty související s koňmi, které jsou uloženy v tzv. staré sbírce v muzeu východních Čech. Cílem mé práce bylo zpracovat tyto předměty (změřit, zvážit, vyfotografovat, apod.), vyhotovit kresebnou přílohu každého z nich a v závěru porovnat s obdobnými nálezy z našeho území. Použila jsem hodnotící znaky od R. Krajíce (2003), který ve své rozsáhlé práci o Sezimově Ústí popisoval i artefakty související s koňmi. Vzhledem ke specifickým tvarům zkoumaných předmětů jsem u některých vytvořila vlastní sledované znaky. Naměřené hodnoty u všech předmětů jsem zapsala následně do tabulek. V jednotlivých kapitolách jsem se věnovala konkrétním postrojům, tedy udidlům, třmenům, ostruhám a podkovám a snažila se je porovnat s typologiemi těchto předmětů ze Slovenska, Polska, staré Rusi a Čech. Po zpracování předmětu jsem tyto typologie použila k jejich celkovému hodnocení, dataci a srovnání.

Stará sbírka z Muzea východní Čech obsahovala celkem 9 udidel, 8 třmenů, 29 ostruh a 144 podkov. Udidla jsem rozdělila na stihlová a páková, tedy 4 stihlová udidla a 5 pákových udidel. Mezi stihlovými udidly byly dvě udidla s kruhy a dvě udidla s postranicí. Vytvořené typologie sledují spíše vývoj stihlových udidel v raném středověku s dosahem na počátek vrcholného středověku. Udidla s kruhy jsem přiřadila k typům 2a od R. Krajíce (2003, 110, obr. 98), kdy jejich datace je pouze rámcová, (14. – 15. století). Udidlo tulejkovitého tvaru s postranicí jsem přiřadila k typu 4a podle R. Krajíce (2003, 110, obr. 98). Druhé udidlo s postranicí je v detailech více propracovanější a nezapadlo tak do vytvořené typologie pro vrcholný středověk od R. Krajíce (2003). R. Krajíc popisuje pouze omezený výběr udidel, především udidel s kruhy a dalo by se říci, že se jedná o udidla z vesnického prostředí. Podobné typy se vyskytovaly i v ostatních zaniklých vsích (zmíněných v kapitole 6.1). Domnívám se, že udidla s kruhy se řadí spíše k základním typům udidel (jsou nejběžnější) a podle mého názoru je nelze zařadit pouze do vrcholného či pozdního středověku. Vyskytovaly se již v raném středověku a hojně se tento typ používá dodnes, jelikož jejich využití je

poměrně široké. Je ovšem možné, že v různých obdobích existují specifické varianty těchto udidel, které zatím nejsou vyhodnocené v celku. Udidla páková jsou na tom u nás z hlediska zpracování ještě hůř. Zatím pro ně na našem území nevznikla žádná typologie a podobné je to i v zahraničí. Páková udidla jsou z hlediska morfologie různorodá, mají mnoho různých tvarů a každé udidlo je svým způsobem jedinečné. Ke třem z nich se mi podařilo dohledat příbuzné tvary udidel z Maďarského území, které popisuje ve své práci J. Kalmár (1971). Jejich datace spadá do 16. – 17. století.

Třmeny jsou obecně zpracovány především pro raný středověk. Ani jeden z třmenů ze staré sbírky nezapadal do stávajících typologií. Dva třmeny ze staré sbírky připomínají svým vzhledem některé typy ze staré Rusi (Kirpičnikov 1973), ale v detailech se mírně odlišují. Je možné, že se jedná o domácí produkt s vlivy ze staré Rusi. Datace těchto staroruských typů třmenů spadá do 12. – 13. století, ale nedá se říci, zda je tato datace přijatelná i pro typy třmenů ze sbírky. Další dva třmeny ze sbírky se nápadně podobají třmenům nalezených na slovansko-avarském pohřebišti v Holiarech (Čilinská 1961) datovaných do 9. století. Zbytek třmenů nelze přiřadit do již vytvořených typologií pro raný a vrcholný středověk a ani se mi je nepodařilo analogicky srovnat s nálezy v sousedních zemích. Nicméně třmeny jsou kompletně zdokumentovány a předpřipraveny pro další studium. V příloze jsem také vyhotovila souhrn tvarů stupadel, závěsů, průřezů ramen a celkového tvaru (Tab. 8).

Co se týká zpracování a vyhodnocení, tak jsou na tom ostruhy oproti udidlům a třmenům značně lépe. Ostruhy jsem porovnávala s více typologiemi od polské badatelky Z. Hilczerówny (1956), ruského badatele A. N. Kirpičnikova (1973), A. Ruttkaye (1976), T. Drobného (1995), R. Krajíce (2003) a P. Koošové (2004; 2007). Z celkového počtu 29 ostruh ze staré sbírky převažují ostruhy s kolečky, zbytek ostruh má bodec vytvarován do různých typů hrotu. V příloze jsem souhrnně nakreslila tvary bodců a úchytů vyskytujících se ve staré sbírce (Tab. 16; Tab. 17). Nejvíce ostruh spadá do časového rozmezí 13. – 14. století a 15. – 16./17. století. O něco méně jsou zastoupené ostruhy z 11. – 12. století, 14. – 15. století a dokonce zde jsou i ostruhy z 10. – 11. století. Jejich datování jsem provedla na základě morfologického porovnání se zmíněnými typologiemi a také s analogiemi podobných typů nalezených na našem území.

Největší zastoupení ve staré sbírce měly podkovy v počtu 144 kusů. Převažovaly typy eliptického tvaru, bez rýhy a hmatec. Výskyt rýhy je zaznamenán u 61 podkov, hmatec se vyskytl u 48 podkov a u třech podkov je doložená čapka (výstupek je situován na straně, kde přiléhá kopyto, tedy na opačné straně, než je hmatec). Souhrn podkov jsem rozdělila do 8 skupin s několika variantami na základě jejich celkového tvaru. Vyčlenila jsem celkem 18 typů ozubů, které se ve skupinách vyskytovaly různě. Několik z nich je shodných s typy ozubů od D. Šaurové (1979), P. Baxi (1981) a R. Krajíce (2003). Soubor podkov ze staré sbírky se ovšem liší od souborů podkov těchto autorů, jelikož jejich soubory pocházejí pouze z jednoho konkrétního prostředí (zaniklá ves, hrad, vesnicko-řemeslnický areál) a především jsou z časově omezeného období. Kdežto podkovy ze staré sbírky pochází z Hradce Králové a jeho okolí a patrně z velkého časového rozpětí.

První vytvořená skupina (I) zahrnuje podkovy nejstarší, které jsou srovnatelné s vyčleněnými podkovami na Slovensku (Baxa 1981) a Polsku (Kaźmierczyk 1978), jejich datace se podle srovnání pohybuje především od 11. až 12. století. Podkovy mají malé velikosti, což souhlasí s písemnými a ikonografickými prameny, podle kterých víme, že koně byly dříve daleko menších velikostí. Předpokládám tedy, že tyto podkovy patří spíše menším raně středověkým koním. Ve skupině (II) jsou zastoupeny podkovy značně větších velikostí, které jsou také srovnatelné s typy ze Slovenska a Polska. Tento typ se vyskytuje na přelomu raného a vrcholného středověku. Podle jejich velikosti lze usuzovat na to, že patřily již větším koním, snad prvním tažným koním, jejichž využití se právě na počátku vrcholného středověku začalo dostávat do popředí. Ale zřejmě to stále nebyly tažné koně velikostně podobné dnešním mohutným tažným koním. Podkovy ze (III) a (IV) skupiny jsou opět stejné s vyčleněnými typy na Slovensku a Polsku. Objevují se ve vrcholném středověku a jejich datace není zcela omezená, 13. – 17. století. Podle jejich subtilní šířky ramen a celkové velikosti je řadím k jezdeckým podkovám. Ve vrcholném středověku se koně začali již více využívat na jízdu a patrně došlo i k vyšlechtění větších plemen, jak můžeme sledovat na velikosti podkov. Rozvoj jízdy na koni dokládá i hojné zastoupení podkov tohoto typu na našem území. Skupina (V) zahrnuje podkovy stejného tvaru jako skupina (IV), liší se pouze tvarem ozubů a častým výskytem rozdílných ozubů na ramenech jedné podkovy. Jde patrně o podkovy podpůrné, které vyrovnávaly nerovnosti rohoviny kopyta, tak aby měl kůň souměrné

postavení nohou a mohl naplno odvést svůj výkon. Podkovy ze (VI) skupiny patřily zřejmě tažným koním a již daleko větším. Typický je pro ně výskyt hmatce a také silnější, větší a různě tvarované ozuby, které jsou poměrně často deformované. Na základě těchto zmíněných znaků bych usoudila, že patřily koním využívaným na práci (v zemědělství a v lese). Nepodařilo se mi najít pro tuto skupinu vhodné analogie, patrně spadají do pozdního středověku a novověku. Zajímavá je skupina (VII), která se vyznačuje zúžením ramen směrem k ozubům. Vykazují tak podobu s obdobnými typy ze Slovenska, které jsou dávány do spojitosti s Turky. P. Baxa (1982, 496-497) je pokládá za prvek spojení podkovářských technik ze střední Evropy s Tureckými technikami. Vyskytují se spíše na konci pozdního středověku a novověku. K tureckým typům se řadí i zvláštní tvar podkovy ze sbírky, která má plný deskovitý tvar pouze s malým otvorem uprostřed a okrouhlými otvory pro podkováky po stranách. Zajímavé je, že se našla právě v Hradci Králové, protože se jinak vyskytuje spíše na jihu Slovenska, v Maďarsku a na Balkáně. Nenašla jsem k ní analogii z našeho území. Těžko říci, jestli je tento nález ojedinělý nebo se takovýchto podkov objevilo na našem území víc. Patrně nemusela patřit českému koni, ale spíše koni a jezdcí z jihovýchodu. Poslední (VIII) skupina zahrnuje podkovy stejných tvarů jako u skupiny (III), pouze se změnil tvar ozubů. Zřejmě se jedná o podkovy mladšího typu vzešlé ze skupiny (III). Řadím je do jezdeckých podkov pozdně středověkých a novověkých. Jedna podkova ze staré sbírky nezapadá do vytvořených skupin, tvarově je velmi odlišná a patrně nebyla určena pro koně, ale spíše pro dobytek, má hranatý tvar a obsahuje pouze 2 otvory pro podkováky.

Předměty ze staré sbírky neobsahují detailní informace o nálezovém kontextu. Nálezy pocházejí z konce 19. století a počátku 20. století a převážně z regulací řek Labe a Orlice, ze stavby muzea východní Čech, z hradeckých hradeb a z různých částí Hradce Králové a jeho okolí. Případně se do sbírky dostaly formou daru od konkrétní osoby, bez uvedení nálezových okolností nebo lokalizace. Nálezy jsem tudíž mohla časově zařadit pouze na základě srovnání s obdobnými nálezy u nás nebo v zahraničí. Určitě by bylo zajímavé studovat předměty souhrnně a přitom sledovat z jakého prostředí daný předmět pochází (šlechtické sídlo, město, vesnice). Mohlo by tak dojít k vyčlenění určitých typů koňských postrojů používaných v konkrétním prostředí. Jak jsem již několikrát zmiňovala, přínosné pro další bádání by bylo komplexní studium

jednotlivých předmětů souvisejících s koňmi z širšího území a ve větším časovém rozmezí. Doufám, že moje práce poukáže na tento nedostatek a přispěje tak k dalšímu zpracování a vyhodnocení koňských předmětů na našem území.

8. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Baleka, J. 1999:* Modř: Barva mezi barvami. Praha
- Baleka, J. 2002:* Výtvarné umění: Výkladový slovník Malířství, sochařství, grafika. Praha.
- Bartoňková, D. et al. 2008:* Magnae Moraviae fontes historici. Brno.
- Bartošková, A. 1986:* Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Studie archeologického ústavu Československé akademie Věd. Praha.
- Basche, A. 1999:* Geschichte des Pferdes, Sigloch edition.
- Baxa, P. 1981:* Podkúvanie na Slovensku v 11. – 13. století., Slovenská Archeológia XXIX/2, 425-442, Bratislava.
- Baxa, P. 1982:* K vývoju podkúvania na Slovensku v 16. - 17. storočí, AH 7, 495-498.
- Belcredi, L. 2006:* Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi. Archeologický výzkum zaniklé vsi Bystřec 1975-2005. Brno.
- Benda, K. 1963:* Karolínská složka blatnického nálezu, SlA 11/1, str. 199-220.
- Benecke, N. 1994:* Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südsandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter. Berlin.
- Beranová, M. 1963a:* Zemědělství v Čechách na počátku feudalismu. AR 15, 471-483.
- Beranová, M. 1970:* Nejstarší slovanské podkovy a počátky novodobého zápřahu koní, Sborník národního muzea v Praze, Sb. NM-A XXIV, Praha, 15-19.
- Beranová, M. 1975:* Zemědělská výroba v 11. – 14. století na území Československa. AÚČSAV Brno III-1. Praha.
- Beranová, M. 1980:* Zemědělství starých Slovanů. Praha.
- Bezděk, F. – Kovařík, J. 1998:* František Antonín hrabě Sporck a jeho Řád svatého Huberta. Kuks: Řád svatého Huberta. Brno.
- Bezděk, F. 2000:* Dějiny lovu trochu jinak. Brno.
- Bialeková, D. 1972:* Výskum slovanského hradiska v Pobedime, AR 24, str. 121-129.
- Bialeková, D. 1977:* Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), SlA 25/1, str. 103-160.
- Bláhová, M. – Fiala, Z. – Kotek, L. 1974:* Pokračovatelé Kosmovi. Praha.
- Boessneck, J. 1971:* Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching. In: Die Ausgrabungen in Manching 6, Wiesbaden.

- Brachtl, Z. 1995:* Kovové a kostěné předměty z hradu Kaltenštejna. Fond muzea v Jeseníku a zámeckého muzea v Javorníku, Šumperk.
- Braunfels, W. 1968:* Die Welt der Karolinger und ihre Kunst. München.
- Braungart, R. 1893:* Die Hufeisenfunde in Deutschland, namentlich Südbayern und die Geschichte des Hufeisens. In: Jb. Ver. von Alterth. Im Rheinlande. 84. Bonn-München, s. 325-433.
- Brentjes, B. 1979:* Jak zvířata zdomácněla. Praha.
- Bronowski, J. 1985:* Vzestup člověka. Praha.
- Burian, V. 1981:* Nálezy jezdeckých třmenů z období 1340-1425 na hradě Tepenci a v dolanské Kartouzce, ZKVMO, č. 212, 25-28.
- Burian, V. 1982:* Jezdecké ostruhy posádek na Tepenci a Kartouzce (1340-1425), ZKVMO č. 218, 23-29.
- Burian, V. 1984:* Rozbor nálezů podkov z hradu Tepence a husitského opevnění Kartouzka (1340-1425), Zprávy Krajského vlastivědného muzea v Olomouci 228, 12-17.
- Cardini, F. 1992:* Guerre di primavera. Studi sulla cavalleria e le tradizioni cavalleresca. Firenze.
- Carnat, G. 1953:* Das Hufeisen in seiner Bedeutung für Kultur und Zivilisation. Zürich.
- Clark, J. ed. 2004:* The medieval horse and its equipment c. 1150-1450. London.
- Clutton-Brocková, J. 2005:* Koně. Praha
- Čangová, J. 1969:* Graždanska postrojka v mestnosti „Selište“ v Presslav, Izvestija na Archeologičeskija Institut 31.
- Čaplovič, D. 1983:* Doklady domácej a remeselnej výroby v stredovekých dedinách na východnom Slovensku, AH 8, 373-383.
- Čaplovič, D. 1999:* Život v dedinskom prostredí stredovekého Uhorska, AH 24, 41-58.
- Čermák, K. 1904:* Výzkumy na Hrádku v Čáslavi, Jubilejní sborník památek čáslavských, Čáslav, 30-63.
- Čermák, M. 1963:* Technologie kovářských a podkovářských prací. Praha.
- Černý, V. 1996:* Soustavný přehled obecných dějin literatury naší vzdělanosti I.: Středověk. Jinočany.
- Čilinská, Z. 1961:* Nové nálezy falér zo slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku. SIA 9/1-2, str. 325 – 345.

- Čilinská, Z. 1966: Slawisch – awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava.
- Čollák, D. – Hanulay, J. 1957: Podkúvačstvo. Bratislava.
- David, J. 2001: Několik poznámek k toponymům odvozeným z apelativ Kobyła a Kůň na území Čech. Acta Onomastica 41-42, s. 34-42.
- Demmin, A. 1869: Die Kriegswaffen in ihrer historischen entwicklung von der Steinzeit bis zur Erfindung des Zündnadelgewehrs. Ein Handbuch der Waffenkunde. Leipzig.
- Demmin, A. 1891: Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von der ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Gera – Untermhaus (3. vydání).
- Denkstein, V. 1969: Böhmisches Prunksporen aus dem 15. Jahrhundert, Sb. NM-A XXIII, Praha, 165-195.
- Dobroruka, L. – Kholová, H. 1992: Zkrocený vládce stepi. Praha.
- Doležal, D. – Korený, R. – Kypta, J. 2004: Archeologické nálezy z hornických pracovišť v okolí nového knína, Archeologie ve středních Čechách 8, str. 671-684.
- Dostál, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- Drda, 1978b: Archeologický výzkum čp. 279 v Táboře, AR XXX, 76-86.
- Drenko, Z. 1969: Archeologický výzkum hradu Sobotka pri Rimavskej Sobote, AR 21, 819-821.
- Drobný, T. 1995: Vývoj středověkých ostruh od 11. do počátku 16. století. Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, nepublikovaná diplomová práce. Brno.
- Durdík, T. – Valentová, J. 1996: Kolečková ostruha z hradu Šemberka, Castelologica Bohemica 5, 229-230.
- Durdík, T. 1989: Železné předměty z hradu Rábí, Castelologica Bohemica 1, 279-294.
- Dušek, J. 1995: Kůň ve službách člověka. Praha
- Dušek, J. et al. 1992: Chov koní v Československu. Praha.
- Dušek, J. et al. 2007: Chov koní. Praha.
- Dvořáková, D. 2007: Kůň a člověk ve středověku: k spolužití člověka a koňa v Uhorském kralovstve. Budmerice.
- Ebertz, R. 1896: Die Hufschuhe und Hufeisen des Provinzialmuseums in Trier, ein Beitrag zur Geschichte des Hufbeschlages Z. Veter. – Kde., s. 429-445, 477-497.

- Eco, U. 2005: Dějiny Krásky. Přel. Gabriela Chalupská. Praha.*
- Edwards, E. H. 1998: Obrazová encyklopedie koní. Přel. Helena Kholová. Praha.*
- Edwards, E. H. 2008a: Vše o udidlech a uzdění. Jihlava.*
- Edwards, E. H. 2008b: Velká kniha o koních. Praha.*
- Ehrenberg, P. 1959: Betrachtungen über die Verwendung des Pferdes in der Frühzeit. EAF 6, str. 7-33.*
- Eisner, J. 1948: Základy kovářství v době hradištní v Československu, Slavia Antiqua I, str. 367 – 396.*
- Frolík, J. 2002: Nálezy z obléhání hradu Lichnice v letech 1428-1429. Castellologica bohémica 8, 399-408.*
- Fusek, G. 2008: Vrcholnostředověké sídlisko v Nitře-Šindolce, AH 33, 27-40.*
- Galuška, L. 2005: Gehörte die in Särgen bestatteten Personen zur gesellschaftselite des grossmährischen Staré Město – Uherské hradiště? In: Kouřil, P. ed.: Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, s. 193-209. Brno.*
- Goßler, N. 1998: Untersuchungen zur Formenkunde und Chronologie mittelalterlicher Stachelsporen in Deutschland (10. - 14. Jahrhundert). Bericht der Römisch-Germanischen kommission 79.*
- Graus, F. 1953: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I, II, Praha.*
- Greenová, M. J. 1998: Keltské mýty. Přel. Michal Kovář. Praha.*
- Gross, J. 1850: Die Hufbeschlagkunst. Stuttgart.*
- Grüner, J. 2003: Celý život na koni. Praha.*
- Habovštiak, A. 1960: Dva zaniknuté románské kostely na Baratke pri Leviciach, AR 12, 356-358, 373-381, 552.*
- Hančar, F. 1956: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Wien – München.*
- Hančar, F. 1956: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Wien-München.*
- Hanuliak, M. – Nešporová, T. 2001: Rekonštrukcia stredovekého osídlenia v Skalke nad Váhom, AH 26, 325-342.*
- Hanuliak, M. 2002: Interpretáčny prínos z terénneho výskumu vo Vlčkovciach (okr. Trnava), Archaeologia Historica 27/02, 463-475, Brno.*

- Hanzák, J. – Volf, J. – Dobroruka, L. J. – Moucha, J. 1977: Světem zvířat III.: Domácí zvířata. Praha.*
- Hejna, A. 1962: Soubor nálezů z hrádku Bolkova v severovýchodních Čechách, PA LIII, 455-473.*
- Hérodotos 2004: Dějiny aneb Devět knih nazvaných Músy. Přel. Jaroslav Šonka. Praha*
- Hilczerówna, Z. 1956: Ostrogi polskie z X – XIII. wieku. Poznań*
- Hlavačka, M. 1996: Cestování v éře dostavníků. Praha.*
- Hobson, J. M. 2004: The Eastern Origins of Western Civilisation. Cambridge University Press.*
- Holl, I. 2000: Funde aus dem Zisterzienkloster von Pilis. Budapest.*
- Hošna, J. 1997: Druhý život sv. Václava. Praha.*
- Hrubý, V. 1955: Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách“. Praha.*
- Hrubý, V. 1965: Staré město. Praha.*
- Huml, V. 1967: Zaniklá tvrz Semonice. Fontes Musei Reginaehradecensis. Supplementum II. Hradec Králové.*
- Hunka, J. – Soják, M. 2008: Mince a sekané striebro z Moldavskej jaskyne, ich historický význam, AH 33, 445-456.*
- Charles de Lacy 1911: The history of the spur. London.*
- Choc, P. 1967: S mečem i štítem: české raně feudální vojenství. Praha.*
- Chrzanowska, W. – Krupska, A. 2003: Archaozoologische Analyse der Pferdebestattungen aus Mikulčice und Břeclav Pohansko. In: Poláček, L.ed.: Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, s. 151-215. Brno.*
- Isidor ze Sevilly (přel. Korte, D.) 2002: Etymologie XVII. Praha.*
- Jahn, M. 1921: Der Reitersporn, Mannus-Bibliothek Nr. 21, Leipzig.*
- Janowski, A. – Kurasiński, T. 2003: The Graves with bronze bowls in the area of Early-Piast Poland (10th/11th to 12th century). Issues of Slavic-Scandinavian contacts, AH 28, 653-675.*
- Jansová, L. 1965: Hrazany, keltské oppidum na Sedlčansku. Praha.*
- Jiřina, K. 1937: Příspěvek k dějinám podkovářství, zemědělské rozpravy VIII., XI., XIII.*
- Jiřina, K. 1958: Příspěvek k dějinám podkovářství v Čechách, Český lid, 45.*
- Kalmár, J. 1971: Régi magyar fegyverek. Budapest.*

- Kavánová, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa, Studie AÚ ČSAV v Brně IV, 3.*
- Kaźmierczyk, J. 1978: Podkowy na Slasku w X-XIV wieku. Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk.*
- Kelekna, P. 2009: The horse in human history. New York.*
- Kholová, H. – Hošek, J. 2005: Koně. Praha.*
- Kirpičnikov, A. N. 1973: Snarjaženije vsadnika i verchovogo konja na Rusi IX – XIII vv. Leningrad.*
- Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.*
- Kleemann, O. 1956: Samländische Funde und die Frage der ältesten Steigbügel in Europa. DA 2, str. 109-122.*
- Klein, B. – Ruttkay, A. – Marsina, R. 1994: Vojenské dějiny Slovenska. Bratislava.*
- Koch, R. 1962: Stachelsporen des frühen und hohen Mittelalters. In: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 10/1982, s. 63-83.*
- Koch, T. 1961: Zur Geschichte des Pferdes. Jena.*
- Koločin, B. A. 1953: Černaja metallurgija i metalloobrabotka v drevnej Rusi. Domongolskij period, MIA SSSR 32, Moskva.*
- Kolodziejcki, S. 1985: Les éperons á mollete du territoire de la Petite Pologne au moyen âge. In: Memoires Archeologiques, Lubin, s. 161-179.*
- Koóšová, P. 2003: Stredoveke ostruhy z uzemia Slovenska v 11. – 16. století. Diplomová práce.*
- Koóšová, P. 2004: Ku klasifikácii vrcholnostredovekych ostroh z uzemia Slovenska (12. – 15. Storočie). Archaeologia historica 29, 523-547.*
- Koóšová, P. 2007: Ku klasifikácii neskorostredovekých a včasnovekých ostroh z územia Slovenska, Zborník Filozofickej fakulty univerzity Komenského musaica ročník XXV, Bratislava, 257-276.*
- Košnar, L. 1982: Raně středověké třmeny ze Zbečna a Kolína. Varia Archaeologica 3, s. 53-72.*
- Kouřil, P. - Prix, D. – Wihoda, D. 2000: Hrady českého slezska. Brno*
- Kouřil, P. – Prix, D. 2008: Drobná středověká opevnění ve skořicích u Javorníku, AH 33, 169-183.*

- Kouřil, P. 1979: Archeologické nálezy z hradu Templštejn (železné předměty), AH 4, 129-140.*
- Krajíc, R. 2003: Sezimovo Ústí, Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa, díl I.*
- Krajíc, R. 2003a: Sezimovo Ústí, Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa, díl II.*
- Král, E. 1950: Základy podkovářství, Praha.*
- Kubačák, A. 1995: Dějiny zemědělství v Českých zemích II., 1900-1989. Praha.*
- Kudrnáč, J. 1973: Vojenský tábor z doby husitských válek v Klučově. Památky archeologické 64, 105-142.*
- Kuzmina, E. E. 2006: Mythological treatment of the horse in indo-european culture. Equids in time and space. s. 263-271. Oxford.*
- Kyselý, R. 2000a: Archeozoologický rozbor materiálu z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata doby hradištní. PA 41, s. 155-200.*
- Le Goff, J. 2005: Kultura středověké Evropy. Praha.*
- Lecouteux, C. 1998: Trpaslíci a elfové ve středověku. Přel. Barbora Chvojková. Praha*
- Lodowski, J. 1972: Sadowel we wczesnym średniowieczu. Wrocław.*
- London museum, 1940: Medieval Catalogue, London.*
- Lowmiański, H. 1970: Poczatki Polski, Warszawa.*
- Lutovský, M. 1994: Kolínský knížecí hrob: Ad Fontes. Sborník Národního muzea v Praze 48, s. 37-76.*
- Mahler, Z. 2009: Pocta koním. Praha*
- Máchal, J. 1907: O bájesloví Slovanské. Olomouc.*
- Mandera, H. E. 1956: Sind die Hufeisen von der Saalburg römisch? Saalburg Jahrbuch 15.*
- Maršále, M. – Vejčík, A. 2007: Atlas plemen hospodářských zvířat chovaných v České republice. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zemědělská fakulta (online: <http://sites.zf.jcu.cz/projekty/atlasHZ/>)*
- Matuszewski, J. 1953: Początki nowożytnego zaprzęgu konnego I. In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1, 78-111.*
- Matuszewski, J. 1954: Początki nowożytnego zaprzęgu konnego II. In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 2, 637-663.*

- Maurer, K. – Bauer, W. 1961: Burg Wartenberg bei Angersbach/Oberhessen. Praehist. Z., 39, s. 217-265.*
- Mazáčková, J. 2012: Militária z hradu Rokštejna v širším střeoevropském kontextu. Disertační práce, ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně.*
- Medvecký, D. 1981: Chov koní. Bratislava.*
- Měchurová, Z. 1980: Podrobná terminologie koňského postroje a jeho částí ve středohradištním období, VVM 32, 187-193.*
- *1981: Kůň tažný a jezdecký v raném středověku, ČMM 66, s. 75 – 92.*
 - *1983: Třmeny a jiné součásti sedla z časně středověkého období. Časopis Moravského muzea 68, s. 61-87*
 - *1984: Součásti uzdění koně ve velkomoravském období. Archaeologica Historica 9, s. 263-292.*
 - *1985: Součásti koňské výstroje ze zaniklé osady Konůvky. Časopis moravského muzea – vědy společenské LXX, 69-84.*
 - *1986: Kovové a kostěné předměty z hrádku Kepkova, ČMM LXXI, 157-174.*
 - *1997: Konůvky – zaniklá středověká ves ve Ždánickém lese. Studie ArÚ AV ČR v Brně XVII/I. Brno.*
- Méri, I. 1954: Bezszámoló a Tiszalök-Rázompusztai és Túrkeve-Mórici ásatások eredményéről II, AÉ 81, 138-154.*
- Měřínský, Z. – Plaček, M. 1989: K podobě nejstarší kamenné fáze hradu Bítova (okres Znojmo), Castelologica Bohemica 1, 229-244.*
- Měřínský, Z. 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha.*
- Misař, D. 2011: Vývoj chovu koní v Čechách, na Moravě a na Slovensku. Praha.*
- Mlíkovský, J. 2003: Zvířata a jejich role na raně středověkém hradě Stará Boleslav (Střední Čechy). Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Mediaevalia Archaeologica 5. s. 347 – 365.*
- Montelius, O. 1906: Kulturgeschichte Schwedens, Leipzig.*
- Mořkovský, T. 2001: Nositelé ostruh z 9. až 15. století. (Antropologická analýza jezdeckých ostruh). Diplomová práce. Přírodovědná fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra antropologie.*

- Mořkovský, T. 2005: Nosili slovanští bojovníci jezdecké ostruhy vyráběné na míru?, Živá Archeologie – rekonstrukce a experiment v archeologii 6/2005, 6-8.*
- Moser, M. 1966: Mittelalterliche orthopädische Hufeisen im Museum Regensburg. In: Beitr. zur Oberpfalzforsch. 2 Kallmünz Opf. s. 77-91.*
- Müller, W. 1962: Römische Hufeisen und die Varusschlacht, Forschungen und Fortschritte 36.*
- Nadolski, A. 1954: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź*
- Nagy, G. 1898: A szabolcsmegyeyi museum közepkori sarkantyúi, Archaeologiai Ertesítő 18, 60-64.*
- Nagy, G. 1913: Adatok a karoling-időszak emlékeihez, Arch. Ért. 33, 250 ad.*
- Nekuda, V. 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Studia Musei Moraviae. Brno.*
- Nekuda, V. 1985: Mstěnice. Zaniklá středověká ves 1. Hrádek-tvrz-dvůr-předsunutá opevnění. Brno*
- Nekuda, V. 2007: Středověká vesnice na Moravě. Brno.*
- Neškudla, B. 2003: Encyklopedie řeckých bohů a mýtů. Praha.*
- Nevizánský, G. 1978: Staromaďarské jezdecké hroby v Hostiach, okr. Galanta, AR 30/4, str. 386-393.*
- Nevizánský, G. 1987: K počiatkom domestikace koně v Karpatskej kotline. AR 39, s. 644-654.*
- Nickel, E. 1961: Zur zeitlichen Ansetzung des Radsporns. Prähistorische Zeitschrift XXXIX, 288-293.*
- Niederle, L. 1893: Lidstvo v době předhistorické: se zvláštním zřetelem na země slovanské, Svazek 1, Praha.*
- Niederle, L. 1921: Slovanské starožitnosti, Život starých Slovanů III/1, Praha.*
- Niederle, L. 1925: Život starých Slovanů, Slovanské starožitnosti – oddíl druhý (kulturní), díl III/sv. 2, Praha.*
- Niederle, L. 1953: Rukověť slovanských starožitností. Praha.*
- Novobilský, M. 2008: Obléhání hradu Lopaty. Rekonstrukce obléhání hradu z roku 1432-1433. Plzeň.*
- Novotný, B. 1965: Nález železných predmetov v Nitre, SbFFUK XVI (Musaica V), 69-80.*

- Novotný, B. 1971:* Výzkum vesnického sídliště z pozdní doby hradištní u Přítluk (okres Břeclav). In: Snášil, R. (ed.), *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*, Sborník prací na III. celostátním semináři o problematice zaniklých středověkých vesnic, 117-153. Uherské Hradiště.
- Novotný, B. 1979:* Výzkum podkov, ostruh, udidel z hradiska Vysoká zahrada – castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě, AH 4, 287 – 294.
- Oakeshott, E. R. 1960:* The archeology of weapons. London, s. 276-278.
- Ohler, N. 2003:* Cestování ve středověku. Jinočany.
- Palmann, A. 1936:* Der Hufbeschlag in Schweden. *Der Hufschmied* 54.
- Pascua, E. 2007:* From forest to farm and town. In: Resl, B.: *A cultural history of animals in the Medieval Age*. Oxford.
- Paulsen, P. 1967:* Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim), Veröffentlichungen des staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart, Reihe A: Vor- und Frühgeschichte, Heft 12/I, Stuttgart.
- Peške, L. 1994a:* Osteologické nálezy z Mlékojed, okr. Mělník ze starší doby římské. AR 46, s. 307 – 319.
- Peške, L. 1994c:* The history of natural scientific methods in the archeological institute and their present objectives. PA Supplementum 1, s. 259 – 278.
- Petersen, J. 1951:* Vikingetidens redskaper, 4, Oslo.
- Petráň, J. a kol. 1985:* Dějiny hmotné kultury I. 2. Kultura každodenního života od 13. do 15. století. Praha.
- Pleiner, R. 1962:* Staré evropské kovářství, Praha.
- Pleiner, R. 1967:* Die Technologie des Schmiedes in der grossmährischen Kultur, SIA XV, 77-188.
- Podborský, V. 1994:* Náboženství našich předků. Brno.
- Podborský, V. 1997:* Dějiny pravěku a rané doby dějinné. Brno.
- Polla, B. 1962a:* Pamiatky hmotnej kultúry 15.storočia z Posádky pri Gajaroach, Sborník SNM LVI-Historia 2, 107-140.
- Polla, B. 1962:* Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany), *Archaeologia Slovaca Fontes*. Tomus IV. Bratislava.
- Polla, B. 1979:* Bratislava – západné suburbium (výsledky archeologického výskumu), Košice.

- Polla, B. 1986:* Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Fontes AÚ SNM v Bratislave. Tomus VIII. Bratislava.
- Poulík, J. 1948/50:* Jižní Morava – země dávných Slovanů. Brno
- Poulík, J. 1957:* Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic, PA XLVIII, 241-388.
- Poulík, J. 1963a:* Bericht über der Ergebnisse der archäologischen Grabung auf dem Burgwall Valy bei Mikulčice im Jahre 1962. In.: Přehled výzkumů 1962, Brno, s. 58-60.
- Poulík, J. 1963b:* Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.
- Preidel, H. 1968:* Das grossmährische Reich, Gräfelting bei München.
- Profantová, N. – Kavánová, B. 2003:* Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela. Brno.
- Profantová, N. 1994:* K nálezům ostruh z konce 7. – 9. století v Čechách. In: *Medievalia Archeologica Bohemica 1993 (PA supplementum 2)* Praha, s. 60.
- Procházka, Z. 1989:* Starý Herštejn ve světle povrchového průzkumu, *Castelologica Bohemica* 1, str. 215-228.
- Readers Digest 1978:* Reader's Digest Library of Modern Knowledge. London.
- Richter, M. 1982:* Hradištko u Davle. Městečko ostrovského kláštera. Praha.
- Rueff A. 1864:* Zur Geschichte der Hufbeschlagkunst. Stuttgart 1864.
- Rusnák, R. 2009:* Novšie nálezy stredovekých kovových predmetov z Košíc, AH 34, 393-407.
- Ruttkay, A. 1975:* Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I, SIA 23/1, str. 119 – 215.
- Ruttkay, A. 1976:* Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II, SIA 24/2, 245-395.
- Ruttkay, A. 1982:* The Organization of Troops, Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State. SIA 30/1, str. 165-198.
- Ruttkayová, J. – Ruttkay, M. 2002:* Záchranný archeologický výskum stredovekej osady v Zlatých Moravciach, AH 27, 447-461.
- Salisbury, J. E. 1994:* The beast within. Animals in the middle ages. New York.
- Schlette, F. 1977:* Germáni: Mezi Thorsbergem a Ravennou. Praha
- Schránil, J. 1925:* Několik příspěvků k poznání kulturních proudů v zemích českých v X. a XI. věku, OP 4, 160-193.

- Schránil, J. 1928: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin und Leipzig.*
- Sidney, S. a kolektiv autorů 1995: Koně, Velká kniha o chovu a výcviku koní. Praha*
- Skála, J. – Waldhauser, J. 2000: Nález palné zbraně vrcholného středověku na tvrzišti Rakově na okrese Jičín v historickém kraji boleslavském, Castellologica Bohemica 7, 309-313.*
- Slivka, M. 1980: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku, 2.časť, Historica Carpatica 11, 218-288.*
- Slivka, M. 1981: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku, 3. časť, Historica Carpatica 12, 211-276.*
- Slivka, M. 2002: Symbolika výzbroje a výstroje. Archaeologica Historica 27, s. 589-607.*
- Smetánka, Z. 1972: Archeologický výzkum zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965-1971. AR 24, 417-427.*
- Souchal, F. 1968: Art of early middle ages. Nes York.*
- Stein, F. 1967: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. I, II, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Bd. 9, Berlin.*
- Świetoslawski, W 1990: Strzemiona średniowieczne z ziem Polski. Łódź*
- Šaurová, D. 1979: Středověké podkovy ze zaniklé středověké osady Konůvky, Archaeologia Historica 4, 295-301, Brno.*
- Šolle, M. 1959: Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi, PA L, 353-507.*
- Šolle, M. 1966: Stará Kouřim. Praha.*
- Špork, O. 2008: Rozbor udidel a třmenů z hradu Rokštejn. Brno. Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, nepublikovaná oborová práce.*
- Štěpánek, F. 1887: Nauka o kování koní, Praha.*
- Tacitus, P. C. 1976: Z dějin císařského Říma: Dějiny. Život Iulia Agricolu. Přel. Antonín Václav Bahník. Praha.*
- Třeštík, D. 2009: Od příchodu Slovanů k „říši“ českých Boleslavů. In: BARTLETT, Robert et al. Přemyslovci: budování českého státu, s. 61-99. Praha.*
- Unger, J. 1974: Archeologické nálezy z výzkumu hradu Melic na Vyškovsku (železné předměty), VVM XXVI, 194-201.*
- Unger, J. 1999: Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Brno.*

- Váňa, Z. 1973: Přemyslovský Libušín: Historie a pověst ve světle archeologického výzkumu. Praha.
- Váňa, Z. 1990: Svět slovanských bohů a démonů. Praha.
- Vařeka, P. – Holata, L. – Přerostová, H. – Švejnoha, J. 2007: Zaniklé středověké vesnice na Blovicku (Plzeňský kraj), *Archaeologia Historica* 33, 85-100
- Vendtová, V. 1969: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia, *SlA XVII*, 129-232.
- Vignatiová, J. 1980: Součásti jezdecké výstroje z nálezů na Pohansku u Břeclavi. *Sb PFFBU*, E 25, s. 161 – 198.
- Vích, D. 2013: Průzkum polohy Háj u Luže s relikty úvozových cest, *AH* 38, 705-729.
- Vlčková, J. 2002: Encyklopedie keltské mytologie. Praha
- Volf, J. 2002: Odysea divokých koní. Praha.
- von zur Mühlen, B. 1975: Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen. *Bonner Hefte zur Vorgeschichte* 9, Bonn, str. 1-287.
- Vránová, V. – Vrána, J. 2012: Nálezy podkov z hradu Tepence, *Archaeologia Historica* 37/2012, 733-746
- Vratislav z Mitrovic, V. 1977: Příhody Václava Vratislava z Mitrovic, které on v tureckém hlavním městě Konstantinopoli viděl, v zajetí svém zakusil a po šťastném svém do vlasti navracení sám léta páně 1599 sepsal. Praha.
- Wachowski, K. 1984: Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu, In: *Studia nad kultura wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe* (Gediga, B., ed.), 11. – 112. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Walter, A. 1937: Die Hufeisenfunde im Unstruttal (Goldene Aue) und ihre geschichtliche Auswertung im Hinblick auf die Ungarschlacht im Jahre 933. *Z. Veter.* 39.
- Ward, G. 1941: The Iron Age Horseshoe and its Derivates, *Antiquaries J.*, 21, s.9 - 27.
- Ward-Perkins, J. B. 1967: *London museum medieval catalogues*. London.
- Watsonová, M. G. – Lyon, R. – Montgomeryová, S. 2003: Kůň: historie chovu, plemena, péče o koně a jezdecký výcvik. Praha.
- Zábojník, J. 1999: Das awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Peripherie (Probleme der archäologischen abgrenzung). *SlA* 47, 153 – 173.
- Žak, J. 1959: Najstarsze ostrogi zachodnioslowiańskie. *Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagietych do wnetrza*, Warszawa.

- Żaki, A. 1974: Archeologia Malopolski wczesnostredniowiecnej. Wrocław-Gdańsk-Kraków, s. 279-285.
- Záliš, N. 1979: Bílí koně starokladrubští. Hradec Králové
- Zamarovský, V. 2006: Za tajemstvím říše Chetitů. Bratislava.
- Zapletalová, D. 2009: Starobrněnské pravobřeží Svratky v raném středověku. In: Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24. - 26. 4. 2006, Brno: Masarykova univerzita, s. 192-210.
- Zápotocký, M. 1973: Pozdně hradištní nálezy z Třebušína. Otázka opevněných sídel rané kolonizace 11. – 12. století na severním Litoměřicku, Litoměřicko 10, 5-25.
- Zbraslavská kronika = Chronicon aulae regiae / (text kroniky přeložil František Heřmanský, verše Rudolf Mertlík; předmluvu napsal, odbornou revizi překladu provedl Zdeněk Fiala). Praha 1976. Zbraslavská kronika = Chronicon aulae regiae. Praha.
- Zippelius, 1903: Die geschichtlichen Anfänge des europäischen Hufbeschlages. Der Hufschmied, 21, s. 193-199, 215-222, 245-247.
- Zschile, R. – Forrer, R. 1891: Der Sporn in seiner Formenentwicklung. Berlin.
- Zschille, R. – Forrer, R. 1893: Die Pferdetrense in ihrer Formenentwicklung. Berlin.
- Żygulski, J. Z. 1975: Broń w dawnej Polsce – Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa.
- Žákovský, P. 2011: Zhodnocení kovových artefaktů z Nedakonic, Příspěvek k lokalizaci husitského Nového Tábora, AH 36, 485-521.
- Žemlička, J. 1995: Expanze, krize a obnova Čech v letech 935 – 1055. Český časopis historický 93, s. 205 – 221.
- Žemlička, J. 1997: Čechy v době knížecí. Praha.

Internetové zdroje:

UNESCO Courier, FindArticles.com, "The stirrup":

http://archive.is/20120708072806/findarticles.com/p/articles/mi_m1310/is_1988_Oct/ai_6955868/